

63.3

C21

УЗБЕК МАХМУД САТТОР УДУМЛАРИ

Ўзбек удумлари

МАҲМУД САТТОР

МИЛЛАТНИНГ
КЕНЖА
БЎҒИНИГА

Бух. тиг. - ЛП
БИБЛИОТЕКА

№

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
«Фан» нашриёти
1993

Кенг китобхонлар оммаси учун мулжалланган ушбу китобда инсон-
нинг дунёга келиб, яшаб, то ўмри лоёнига етиб, тупронка қуйилгунигача
унга хамроҳ бўладиган энг асосий урф-одатлар, таомиллар, удумлар
хақида қизиқарли ҳикоя килинади.

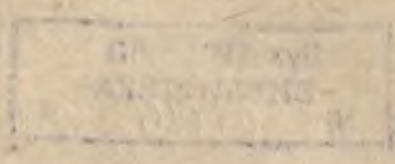
4802050000 — 974

С _____ рез. 93

М 355 (04) — 93

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 1993 й.

ISBN 5-648-01982-3

*Бувижоним Нусратбиби Абдураззоқ
қизи, ушбу китобимни Сизнинг нури
хотирангизга бағишладим.*

СЎЗБОШИ

Болалик хотиралари ҳамиша киши қалбида энг азиз ҳиссиётлар уйғонишига туртки беради. Уни олис ва такрорланмас йўлларга етаклайди. Бу йўлларда инсоннинг инсон бўлиб шаклланишида хизмат қилувчи турлитуман воқеа-ҳодисаларга дуч келинади, ота-боболарнинг энг улуғ маънавий мерослари бамисоли дарёдай юрағимизга оқиб киради. Бу меросдан бебаҳра одам боласи яшашдан маҳрум, халқ эса таназзулга маҳкумдир.

Менинг Нусратбиби отин деган, онамнинг онаси, бувим бўлардилар. Тақдир тақозоси билан мен шу бувижонимнинг қўлларида тарбия топганман. Улар ўз оталари Абдураззоқ табиб билан, Китобга, ўтган асрда, ҳали гудак эканликларида, Тошкентдан кўчиб борганлар. Мен болалик йилларим бувимнинг тил-каломи гузаримиз хотинлариникидан бироз фарқ қилишига ҳайрон бўлардим. Кейин билсам, бувим орадан қарийб бир аср ўтса ҳамки ўз она тиллари, шева ва лаҳжаларини унутмаган эканлар.

Тил ҳам, феъл-атвор ҳам одамга қон билан кириб, унинг бутун жисму жонига таралиб кетувчи анъаналар экан. Бу нарсаларга эътибор бермаслик ҳамиша каттакичик фожеаларни келтириб чиқаради. Миллатларни бирлаштириб, ягона миллатга — совет халқига айлантириш, тилларни тугатиб, ягона бир — рус тилига ўтказиш сиёсати қандай оқибатларга олиб келганлигини ҳар бирингиз ўз кишлоғингизда, туманингизда яққол кўриб тургандирсиз.

Гап бувим ҳақда эди...

У киши юз ёшнинг нари-берисида бу оламдан кўз юмдилар.

Бувижонимдан менга нималар мерос қолди?

Қуп нарса!

Олам-олам афсонаю асотирларга, эртагу чупчакка, маталу масалга тула ҳазинаю дафиналар бувимдан мерос қолди. Шоҳ Машраб-у, Зайнул арабни йиғлаб-йиғлаб ўқиб берганларида, Муҳаммад Али қиссасидан ларзага келардим. Юсуф ва Зулайхо китобидан Юсуф қиссаси, унинг бошига солинган азоб-укубатлардан менинг ҳам кўнглим бузилиб кетарди. Бундан ташқари, бувим халқимиз минг-минг йиллардан буён таомил қилиб келаётган урф-одатларимизнинг маъзини, аҳамиятини тушунтириб беришдан сира эринмасдилар. Китобда неки маъракаю маросим, айтилган жой бўлса, эринмай, огринмай албатта борардилар ва нуруний чехралари ёришиб, қувониб қайтардилар. У ерда нималар бўлганини ипидан-игнасиғача биз набираларга окизмай-томизмай айтиб берардилар.

Удумларимиз ҳақида ёзишга чоғланарканман, кўз олдимда ҳамиша бувим турдилар. У кишининг руҳлари қийналган чоғларимда мададкор бўлди, баъзи бир жойларни шундай ёз, дегандай менга шипшидилар. «Қатта арава қайси йўлдан юрса, кичик арава ҳам шу йўлдан юради», — дейди ҳадқимиз. Кимга фарзанд бўлсангиз, кимданки таълим-тарбия олган бўлсангиз, албатта ўша кишиларнинг асосий ахлоқий сифатлари сизга ҳам сингиб қолиши табиий. Ушбу китобга дарж этилган урф-одатлардан кўпини сиз ҳам бувиларингиздан, боболарингиздан эшитгансиз. Баъзиларингиз эса унда-мунда айрим китоблардан, бадий асарлардан ўқигандирсиз. Бирок, аминманки, жуда кўпчилигингиз, айниқса, она заминдан

узилиб, шаҳарларда, кўп каватли иморатларда яшаётган ёш авлодлар бу халқона удумлардан беҳабарсизлар

Ҳар бир тараққий этган, маданиятли халқнинг ўз тили, урф-одати, адабиёти, осори-атикалари, анъанавий моддий ва маънавий бойликлари бўлади. Ўзбек халқи ҳам дунёдаги энг қадимий маданий халқлардан бири сифатида мана шундай хазинага эга. Бу билан биз ҳақли равишда фахрлансак арзийди. Бунинг учун ўша қадимий маданиятни, урф-одатни билишимиз, сақлашимиз ва кейинги авлодларга ҳам етказишимиз инсоний бурчимиздир.

Шуни унутмаслик керакки, минг-минг йиллар давомида шаклланган урф-одат, маросим, адабиёт, санъат муаллақ ҳолда, ўзга халқлардан бекитикча пайдо бўлиб, ривожланмаган. Аксинча, биз билан қадимдан ёнма-ён, жон қўшни сифатида ҳаёт кечириб келаётган қардош козок, киргиз, туркман, тожик ва озарбайжон халқларининг бевосита иштироки, ҳамроҳлигида яратилган, тараққий топган. Ҳатто жаҳоннинг кўплаб бошқа халқлари вакилларининг ҳам бу қадимий маданиятнинг шаклланишида муайян ҳиссалари бор.

Ҳар бир халқ ана шу удумлар, урф-одат, ўтмишга чуқур томир отиб кетган ўқ илдизлари билан жаҳон маданиятида ўзига хос ўрин тутади.

Инсон боласи ёшлигидан яхши ва ёмон одатларнинг қайсисига қўниқиб, ўрганиб қолган бўлса, бу удум уни бир умр тарк этмайди. Шунинг учун ҳам халқимизда, «бешиқда теккан — қафанда кетар» ёки «дард кетар одат қолар», «иллат кетар — одат кетмас» деган мақоллар бор.

Келинг, биргалашиб умри узун удумлар — урф-одатларимиз мамлакатига саёҳат қилайлик. Билганларимизни мустаҳкамлаб, билмаганларимизни билиб, ҳаёт сабоқларидан баҳраманд бўлайлик.

І БОБ. БОЛАЛИК — БЕҒУБОРЛИК

ТАВАЛЛУД. БЕШИК. АЛЛА

Таваллуд тоған боланинг кулогига ота-боболаримиз Сиринчи навбатда бир мулла-чакириб, азон айттирганлар. Азон айтилганда боланинг кулоғи очилган. Одамларни эшитиш, тинглаш қобилияти иш бошлаган. Ёсми илк бор чакалоқнинг ўз кулогига сингдирилган. Сунг унинг чилласи — кичик чилла ва катта чилла ўтказилади. Кичик чилла йнгирма кунгача, боланинг онаси, энагаси, момосидан (доя) бўлак ёнига, чиллалик бўлганлиғи учун ҳеч ким киритилмайди. Катта чилласи, қирк кун ўтганидан кейин болани бешикка белаш маросими бўлиб ўтади.

Чилланинг маъноси шунки, белгиланган муайян муддат давомда (кичиги 20 кун, каттаси 40 кун) хонадонга бегона одам киритилмайди. Намозшомдан кейин ҳеч ким кўчага чиқмайди, бемахалда кўчадан ҳовлига биров кирмайди. Чиллали жой десангиз, зарурманд, шошилиш меҳмон ҳам мусулмон бўлса, тушунади. Эртаси, кун ёруғида хонадонга ташриф буюради. Янги дунёга келган болани ёмон куздан, инс-жинсдан асраш, уни гигиеник ҳимоя қилиш учун шундай қилинади. Чилла кунлари она ва бола яхши парвариш қилинади. Улар оқ ювиб, оқ тараб, гард ҳам юктирмай, озода уйда сақланадилар. Сут билан қирган жон билан чиқар, дейдилар.

Бобокалонимиз Абу Али ибн Сино ҳазратлари гудак бола чилласи, унинг энагаси парвариши туғрисида минг йил бурун бугун ҳам ибрат бўладиган рисоалар ёзиб кетганлар.

Таваллуд топган бош фарзанд бўлса, бозордан бориб бешик сотиб олинади. Иккинчи ё навбатдаги фарзанд бўладиган бўлса, опа-акасининг бешигига беланади.

Бешик — бола оёққа тургунча ётадиган, яшайдиган жойи, бошпана уйидир. Шу кунгача замонавий хурофотчилар томонидан зарарли аталиб келинган бешик аجدодларимиз кашфиётлари орасида алоҳида ўрин тутadi.

Бешик мевали дарахтларнинг таналаридан ясалган бўлиб, ости тўрт оёкли, текис терилган тахта ётқич, тувак учун махсус тутқич тешикдан иборат. Икки ёнбош ва оёк томонларнинг устки қисми ёй бўлиб, тутқич тебратғичга, кунгирага уланган. Икки ёйни эса йўгон, ўймакор ўзак ёғоч боғлаб туради.

Бешиклар кейинги пайтларда асосан тут ва тол дарахтларидан ясалмоқда. Бешикнинг пастки қисми ағдарилиб, каттиқ чайқалиб кетмаслиги учун вазминрок бўлган тут дарахтидан, устки ёй ва йўгон ўзаклар, тутқич-кунгиралар толдан, тепа тебратишда осон ва енгил чайқалиши учун тол новдаларидан ясалади. Унга гул бериш, ўймакорлик ишлари Туркистон, Тошкент, Фарғона водийси, Самарқанд вилоятларида ўзига хос санъат даражасига кўтарилган.

Мустаҳкам, қулай, яхши, хосиятли битта бешик бир оиладаги ўн фарзанднигина эмас, уч-тўрт авлодни тарбиялаб, вояга етказиши мумкин. Ўзбеклар, тожикларда бобоси, отаси ётган бешикда тарбия топган боланабиралар бор. Ёш оналар ихлос қўйиб, мана шундай хосиятли, қадимий, кўҳна бешикларда ўз болаларини боқишни афзал кўрадилар. Ўзбек шунинг учун бешикни муқаддас билиб, уни ҳеч қачон ёш чакалоғи бўлмаса ҳам ташлаб юбормайди. Ҳамиша ўзи, оиласи билан бирга олиб юради.

Бешик устига ёзда енгил сурп, кишда духоба ёпқичлар кийдирилади. Фарзанднинг ўғил-қизлигига қараб, сумаклар алмаштирилади, холос. Бешикка белашнинг йўл-йўригини аввало қайвони аёллар, ходим ё бувилардан бири бир-икки кўрсатишади. Боланинг баданига қуйруқ ёғи суртилади. Бешик остига тушаладиган кўрпача — ковузга ковузлок, яъни тариқнинг кипиғи солинади. Шундай қилинса, боланинг эти тушакка ёпишмайди, ҳаракатда

бўлади. Боланинг қўл-оёқларини бешикка текис боглаб, тепа ўзак ёғочида ўралиб турувчи белбоғлар ипак матолардан тайёрланади.

Бир товукка ҳам дон, ҳам сув керак, деганларидай, бешик — гўдакнинг кичик хонадонига бола ва она учун барча лозим шарт-шароитлар ҳисобга олинган. Онанинг ўз боласини вақтида, ўнғай, қулай эмизиши учун бешик остонадан бир-икки қарич юқори жойлаштирилади. Боланинг ёстиғи остига нон ёки пичоқ қўйилади. Тебратишга қулай бўлсин учун эса тўрт туёк-оёқларнинг бош ва оёқ томондаги жуфтлари орасига андак ёйсимон тахта қокилади. Бу бешикнинг тақилламай, болага заха бермай тебранишига ёрдам беради. Ушбу ҳолатда бошка иш билан машғул она боласи бешигини узун ип воситасида узокрокдан, иш қилиб турган жойидан туриб ҳам тебратиши мумкин.

Бешикнинг дала, ёзги шакли беланчак ҳам борки, буни қишлоқ аҳли жуда яхши билишади. Беланчак айвонда икки устун, богда икки дарахтга боғланадиган икки арконнинг ўртасига қалинроқ матодан болага жой қилиниб, бош ва оёқ томонига икки арконни айланиб туривчи ўқлов-чўплар қўйилади. Беланчак жой ўрни болага мос қатталиқда ясалиб, беланган боланинг бели беланчак билан қўшиб бойланиб, сўнг тебратишиб-учирилади. Беланчак бешикнинг ёзги шакли бўлиб, унинг барча вазифаларини бажаролмайди, албатта. Бирок бир-икки ойлик ёзлок, қучма бешик ўрнини босиши билан аёллар жонига оро қиради.

Бешик бор жойда бола бўлади. Бола бор жойда алла айтилиши табиий. Оналар қадимдан ўз болалари бешиги тепасида кечаси бўлсин, кундузи бўлсин, алла айтиб келишган. Аллаларда халқ турмушининг жуда қўп қирралари ўз инъикосини топган. Алла ўз оҳанги билан болага она нафасини етказиб туради. Гудакни хотиржам

килади, элитади, ором олиб уклашига имкон беради.

Аллаларга оналар ўз хис-туйғулари, орзу-армонлари, истак-ниятларини, дард-хасратларини ҳам кўшиб айтганлар. Алла ахлоқий, тарбиявий, дидактик, анъанавий ва оний ижод намуналаридан иборат бўлган. Алла тинглаган бола онага меҳрни сут билан ўз танига, шуурига сингдиради. Алла инсонда, онг қатламларида бир умр мунгли, хазин, нурли кўшиқ бўлиб сакланиб қолади. Алла эшитмаган болада бу хусусиятлар бўлмайди. Манкуртлик мана шундан келиб чиқади. Бола ўз онасини ўзга аёллардан фарқлай олмайди. Унда ўзига оналик хислатини тополмайди. Алла нафақат онанинг болага меҳри, балки боланинг онага меҳр-окибатини ҳам маънан таъминлайди.

Ўзбек онаси алла айтаркан, бу аллалар бир-бирига сира ухшамайди. Хатто бир онанинг бугун айтган алласи кечагисига ухшамаслиги мумкин. Айни пайтда, аллаларда ҳамма она ва болага хос бўлган умумийлик ҳам бор. Бу меҳр, бу — муҳаббат!

ИСМУ ШАРИФ

Дунёдаги барча жонли-жонсиз нарсаларнинг, хатто оний воқеа-ҳодисаларнинг ҳам ўз номи, исми, атамаси бор. Исмларда ҳар бир нарсанинг, воқеа-ҳодисаларнинг аҳамиятли томонлари акс этади. Халқ орасида одам боласи ўз хулқ-атвори, феъли хуёи ва шу жумладан, исми билан тугилади, деган гап бор. Ота-оналарнинг хизмати ўз фарзандларёунорсиб номни топиб қўйишдан иборатдир. Ўз исмининг маъносидан келиб чиқиб, Абдулла Орипов «Ёзажакман» деган газалини шундай яқунлайди:

*Қулдур демангиз, гарчи номи Абдулла эрурман,
Расул ҳам эмас, йўқ ҳили ынвон, ёзажакман.*

Қадимги ота-боболарингиз бошқа одатлар катори исм қўйиш одатини ҳам тарқ этмаганлар. Исм тугилган боланинг қайси уруғдан, қандай сулоланинг печанчи авлоди эканлиги, унинг таваллуд топган вақти, жойи, саломатлигининг ахволи, бола танасидаги алоҳида белгилар ва бошқа омилларга қараб, китоб қўриб, қўйилган. Албатта ўғил болаларга аталган исмлар кизалоқларникидан фарқ қилган. Исм қўйиш одатда кишлоқ, маҳалла-гузарнинг кекса, ўқимишли, донишманд кишилари имтиёзида бўлган. Баъзан муайян oilанинг энг кекса ёшли оқсоқоли, буви си зиммасида қолган. Айрим ҳолларда чақалоқларнинг қулоқларига азон айтиб, улар қулоғини очадиган сўфи, муллалар ихтиёрида бўлган. Болага исм қўйиш гоятда жиддий, масъулиятли удум саналиб, бу исм бўлажак фуқаронинг келажак тақдир-аъмоли, ҳаёт йўлига таъсир қилади, деб тушунилган. Шунинг учун ҳам уруғ, касб-кор-у сулола мавқеига мос исм қўйиш тақозо қилинган.

Аёйиб, ҳозирги вақтда қўпчилик ўтмишда ўтгай буюқларнинг, шохларнинг исмларини қўйишни ёқтиришади. Бироқ, ақидаларга қўра бундай исмларни боланинг кутара олиши ёники олмаслигига ҳам қараб қўйиш керак. Ҳалқда булар юки оғир исмлар дейилади.

Барибир, исм қўйишда мувофиқлик-мутаносиблик бўлгани тузук. Айтайлик, Темур ёхуд Улуғбек, Жаҳонгир, Муҳаммад деб исм қўйилса-ю, бола улғайганда бу исмларга муносиб бўлмай, ҳаром-ҳариш, ёмон ишларни қилиб юрса, албатта, бундай номларнинг обрўини тўкади.

Оддий, камсукум исмдаги бола улғайиб, элу юртининг назар-эътиборини тортадиган улўг одам бўлиб етишса, уз исмили оқлаган ҳисобланади. Шу ўринда севиқан шоиримиз Абдулла Ориповнинг «Отелло» шеърдан қўйидаги мисраларни келтириш ўриндир:

*Арабий кулонкир — ғарбнинг ҳўжаси,
Майлига, гапимга қилма эътироз.
Менман, бу ўзбекнинг даҳрии жўжаси,
Уйқашга ўхшайди исмииз бир оз.
Қандайдир оллодан сенинг волиданг
Тиланиб олибди, мен-чи, садақа.
Савдомиз бир экан, номлар ҳамоҳанг
Ва лекин, ўхшамас, қалблар, шунақа...*

Аввало исмлар мавруди билан худою пайғамбарларнинг номлари асосида Расул, Акбар, Наби, Ғани, Муҳаммад сингари аталган. Бу билан фарзанд оллойи таолонинг марҳаматидан дунёга келди, умри узун бўлсин, худо ёрлақасин, деган ғият қилинган. Худойберди, Оллоберди, Тангриберди сингари исмлар аксарият пайтларда қизлар орасида тўтилган ягона ўғил болага, тилаб олинган фарзандларга қўйилган. Бола тугилган фасли, вақт ва маросим даврига қараб: Баҳор, Наврўз, Тўйчи, Чўли, Байрам сингари номлар билан аталган.

Чақалоқнинг оиладаги ўринга қараб Эргаш, Ўғиллой, Қўчқор каби номлар берилган. Бадан белгиларига қараб Холдор, Ортиқ, Қудрат, Суннат деб қўйилган. Тугилган қизларнинг қадами хайрли келсин деган ғиятда Хайринисо, Умриниса, Робия, ой-қуёшдек барқарор бўлсин дея Мунаввар, Шамсикамар. Ойпарӣ, Ойгул аталган. Гулу чечаклардек нафис, муаттар ва ёқимли бўлсин, деб Гулранг, Гулчеҳра, Нарғис сингари исмлар қўйилган.

Подшозодаalarda шажарани мустаҳкамлаш учун болага отасининг исми қўйилиб, сони оширилган. Масалан, Хоразмшоҳ Отсиз, Муҳаммад Раҳим иккинчи, Феруз Икки сингари Исмларнинг қўплари араб, форс тилларидан олинган бўлиб, муайян маъно-мазмун ташишган. Бунинг сабаби диний ақидалар бўйича арабча исмлар

хосиятли, бахт келтирувчи худо, пайгамбар, азиз-авлиёлар номлари бўлганлиги учун табаррук деб билинган. Албатта, исмлар орасида соф туркий номлар ҳам кўп учраган.

Машхур аждодларимиз номларига эътибор берадиган бўлсангиз, уларнинг албатта тахаллус танлаганликларининг гувоҳи бўласиз. Исмлардан кўра тарихда худди шу тахаллуслар машхур бўлиб, асрлар оша сакланиб келган. Тахаллус танлашда ҳам сулола, шажара, киндик қони томган юртга дахлдорлик инобатга олинган. Масалан, Қул Хожа Ахмад Яссавий бобонгиз қадимги Ясси, ҳозирги Туркистонда қамолга етганлари учун шу тахаллусли ўзларига ҳамроҳ қилганлар. Юсуф Болосоғуний, Маҳмуд Қошғарий, Абу Наср Форобий сингари номлар ҳам худди шу ақидага суяниб олинган.

Абу Райхон Беруний бобонгиз берун-кишлоқ, сахро, шаҳар ташқариси маъноларини берувчи атамани танлаб ҳозирги тил билан айтганда, Саҳройи, Қишлоқи тахаллуслини исмига ёр этган. Абдураззоқ Самаркандий, Мир Қарний, Қадам Хивокий, мавлоно Кеший тахаллусларининг ҳам муайян шаҳарлар номи билан боғлиқлигини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Баъзан лақаблар ҳам исм ўрнини босиб, тарих мулкида мангу сакланган. Масалан: арабча ниқоб маъносидаги Муқанна, ҳолдор бурун маъносидаги Менглибурун, Мангуберди сингари...

Ҳаётимизга шўро ҳокимиятининг жорий этилиши муносабати билан одамлар орасида мутлақо янгича, шу тарихий давр ва унинг машхур кишилари номи билан боғлиқ исм-атамалар пайдо бўлган. Масалан, Маркс, Октябрь, Вилор, яъни «ёйганда» Владимир Ильич Ленин — организатор революцияси, МЭЛС — Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин ва ҳоказолар.

Бу исмлар, албатта, сунъий, кўр-кўрона ўйлаб топилгандир. Чунки, кўпинча инкилобий ҳодисалар ҳам ўткинчи саналиб, исмлар эса авлодлардан-авлодларга ўтиб борадиган, ўз зиммасига аждодлар хотирасини юклаган мукаддас тушунчалар сирасига киради.

Бола туғруқхонада таваллуд топаркан, отадан етти кун орасида фарзанди учун гувоҳнома келтириш талаб қилинади. Гувоҳнома ёзилаётганда «Исмингизнинг маъноси нима?» китобида жо бўлган туркий халқлар ва ўзбек миллатига мансуб исмлар рўйхатидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Кўпгина қишлоқларимизда эса бу янги расмга кўп ҳам риоя қилинавермайди. Ҳозир шаҳарда бўлсин, қишлоқда бўлсин, ўз даврига қараб, баъзи бир исмлар ниҳоятда кўпайиб, баъзилари эса мутлақо танқислашиб, йўқолиб кетаётир.

Қозок, қорақалпоқ, ўзбекнинг айрим уруғларида бола туғилган заҳоти ота ўтовдан ташқари чиқиб от қўяркан, таомилга кўра кўзига биринчи бўлиб кўринган нарса ё жон-жониворнинг исмини қўйиш анъанасига амал қилинган. Шу тариқа Кўчкор, Арслон, Бургут, Қалдирғоч, Бўрибой, Итбой, Овулбек каби исмлар пайдо бўлган. Бошқа баъзи қишлоқларда сулоланинг касб-корига, қишлоқнинг турмуш тарзига мослаб Тош, Теша, Болта каби исмлар қўйилган.

Кўпинча боланинг қайси кунда туғилганлиги ҳисобга олиниб, унга исм танланган. Бозорвой, Жумавой, Чоршанбе сингари номлар ана шундайлардан ҳисобланади. Отаси аскарлик хизматини ўтагани кетганда туғилган болаларга Асқарали деб, жангдан қайтмаганларнинг ўғил-қизларига эса Ёдгор деб исм қўйилган.

70-йилларда ўғил болалар орасида Алишер, Бобур, Фуркат, Улуғбек номлари, қизлар орасида эса Наргис, Нодири, Махзуна жуда оммаланиб кетди. 80-йилларда

Ойбек номи кенг тарқалди. Бутун шахару кишлокларни Улугбек, Бобур, Ойбеклар эгаллашиб олишди. Аждодларимиз анъаналарига риоя қилинганда албатта, бундай унғайсиз ҳол юз бермасди. Бир пайтлар ўта замонавий ҳисобланган Ўткир, Эркин, Умид исмлари ҳам бир мавсум расм бўлди. Исмлар айрим вилоятларига қараб ҳам бир-биридан фаркланади. Хоразмдаги исмлар билан Фарғонаникини, Қашқадарё ва Сурхондарёда қўйиладиган исмлар билан Қорақалпоқникини алмаштириш мумкин эмас.

Ҳозирги кунда болага исм қўйишда муайян анъаналар, тарихнинг мураккаб синовларидан ўтган удум-одатларга риоя қилмай, шунчаки урф кетидан қувиш туфайли ёш ота-оналар бирор китоб қаҳрамони, кино юлдузи, атоқли шахс, тарихий зотлар исмларини ўз фарзандларига ўрни бўлса-бўлмаса қўйиб, оқибатда уларни ноқулай аҳволга солиб қўймоқдалар. Эскию янги бўлишдан қатъи назар, ўзига муносиб ном қўйилмаган бола келажакда ота-онаси, бобо-бувисидан домонгир бўлади. Бунга ҳаққи бор ҳам, албатта. Баъзан бу порозилик ўз номини ўзгартириш билан тугайди.

Яна шундай ҳоллар бўладикки, фуқароларнинг қайд этиш идораларида асосан ўрусча сузлашувчи амалдорлар ишлари туфайли ўзбекча исмларнинг қоплари бузиб ёзилган. Гувоҳномаларда, паспортларда исмингиз бўлагу ҳаётда, оилада, дўстларингиз орасида отингиз бошқа. Хужжатларда Эгамберди Игамберди бўлиб, Ғози Ғози бўлиб, Олим Алим тарзида ёзилиб қолган. Хужжат ҳисоб — Сиз номингизни шуқоғоз асосида юритиш ва айтишга мажбурсиз.

Хайриятқи, ҳозирги кунга келиб, ўзбек тили жумҳуриятда давлат тили сифатида тан олиниб, ҳаётга жорий этила бошлаганидан кейин бу борада ҳам анча ижобий силжишлар юз бера бошлади.

Исм қўйиш олатида ўғил-қизга ота-онанинг, ака-опаларининг исми ҳам муайян ўрин тутати. Кейинги номлар шу исмларга уйкаш тарзда қўйилади. Масалан, Наим, Карим, Салим, Махмуд, Маъсуд, Максуд сингари. Баъзан уруғ, табақа ҳисобга олиниб, Хўжа, Мир номлари исмга олд ё ортдан қўшиб айтилади. Эгизаклар албатта Фотима-Зухра, Тоҳир-Зухра, Ҳасан-Хусан исмлари билан аталиши фарз.

Кишилар ўртасидаги муомала-муносабатларда исмларнинг тўғри талаффуз этилиши муҳим аҳамиятга эга. Бир-бирларини кўнглидан яқин олиб, ардоқловчи одамлар исмларининг ёнига «жон» қўшимчасини айтиб чақиришадики, бу икки ўртадаги муносабатларда илиқлик туғдиради.

Эътибор берган бўлсангиз, қариялар, «ҳой», «ҳей» дея бир-бирини чақиришаётган болаларга, албатта, танбех беришади. Шунингдек, исмларнинг ярмини айтиб, ярмини қолдириб айтиш, ўрусчага айлантириб чақириш катта маданиятсизлик ҳисобланади. Гулчехра, Гулбодом, Гулнора, Гуландом сингари хилма-хил чиройли исмларнинг ягона «Гуля» номи остида жамланиши кечирилмас ҳолдир.

Эр-хотинлар бир-бирининг номини айтиб чақиришмайди. Жуда зарурият туғилганда, улар бир-бирларини катта фарзандларининг номи билан аташади. Бу ҳол шарқона нафис муносабатнинг бир белгисидир. Ўзбекиликда тарбия ўғил-қизга ном бериш, исм қўйишдан бошланади. Ота-онанинг бурчи боласига муносиб исм қўйиб, қўлини ҳалоллаб, бошини иккита қилиш эканлигини Сиз ҳам эшитгансиз. Шунинг учун халқимизда «ота бўлиш осон — оталик қилиш қийин» деган нақд бор. Мураккаб ҳаёт йўлида тўғри исм олган ўғил-қиз ота-онанинг, авлоднинг муносиб давомчилари бўлиб, бу йўлда катталарга ёрдам беришлари талаб қилинади.

УЧ ҚАРЗНИНГ БИРИ

Шарқ халқлари орасида энг кенг тарқалган удумлардан бири хатнадир. Хатна неча ўн йиллар мобайнида қаттиқ назорат остига олинишига қарамасдан, Араб ва Ажам мамлакатларининг барчасида бўлгани каби ўзбек, тожик, озарбайжон, козок, қирғизнинг бирор ўғил фарзанди хатна қилинмай қолгани йўқ.

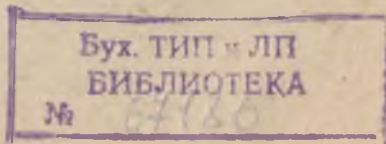
Хатна одати бекитикча ўтказилди. Номи ва аталиши ўзгарди-ю, тўйи эса амалда ўтказилаверди. Хатна — мусулмон боласининг «қўлини ҳалоллаш», яъни, жинсий аъзосининг бош қисми пўстлоғини чилпиб ташлаб, аъзони «ҳибс»дан озод қилиш, гигиеник томондан тозалик ва соғломликка риоя қилишдан иборат.

Бу одат ислом дини пайдо бўлмасидан олдинок Ахура Мазда — Авесто даврида Эрон ва Туронда, сўнгрок яҳудийлар дини иудаизм қондаларида ҳам мавжуд эди. Қадимги яҳудийлар ўз худолари кўрсатмасига кўра ўғил бола туғилган кундан то 12 кунгача албатта унинг жинсий аъзосини чилпиш одатини амалга оширишган.

Ўрта Осиё минтақасида ҳали айтганимиздек, исломдан олдин ҳам бу одат мавжуд бўлса-да, ислом дини, арабларнинг кириб келиши билан янада қатъийроқ қонунлаштирилди. Суннатилик мусулмонлиkning бош омилларидан бирига айланди.

Хатна тўйи одатини халқ орасида фарзанд қўлини ҳалоллаш, «суннат тўйи» деб юритилади. Чукибуррон атамаси бу одатнинг асл моҳиятини ифодаласа, «туғилган кун», «именина», «мактабга бориш тўйи», «боғчадан чиқиш тўйи» қабилар хатна одатининг ниқобланган, яширин ном-атамалари сифатида узоқ йиллар қўланиб келди.

Халқ маънавий жиҳатдан қанчалик қашшоқлашиб

боргани сайин у бўлар-бўлмас ўзини кўрсатишларга, пулу бойликлари билан мактанишга шунчалик ружу кўяди. Хатна қилиш одатининг нотўғри талқин қилиниши туфайли, кейинги пайтларда тўйлар ким ўзарчилик тусини олиб кетди. Муҳаммад Алайҳиссаломнинг ҳадисларида ҳам кўрсатиб ўтилишича, ўғил тўйида бир ис чиқариш ҳам ҳисобга ўтар экан. Боланинг хатна маросимида ҳамма нарсасини совуриб, унинг ўқиши, турмуш шароитини яхшилаш учун ҳеч нарса қилмайдиган ота-оналарнинг хатти-ҳаракатлари мақбул ҳол эмас. Улар гўёки ўғил кўрсам фалончи артистни олиб бориб тўй қиламан, дея ният қиладилару шу ниятларини амалга ошириш учун отарчилар қанча пул сўрашса аямай сочадилар.

Кураш, улоқ, дорбоз ва шу сингари миллий ўйинларни хатна тўйида ўтказиш, шундайам камтарона солимлар кўйиб, ортиқча чиқимсиз, «сендан мен зўр» деган вас-васаларсиз тўй қилиш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, хатна маросими орқали обрў олиб қолишни истаганлар бизнингча энг пасткашликка борган кимсалардир. Чукибурронда «уста ҳаки» деб йиғиладиган пулни ҳам кўпчилик боланинг отаси мансабига қараб, унга яхши кўриниш учун кўп миқдорда ташлашга ҳаракат қилишадими, «мусулмонлиқни муборакбод» этишнинг бундай йўлини оқлаб бўлмайди.

Биз мусулмонларда, яҳудий биродарларимиздек боланинг ўн икки кўнлик бўлгунига қадар эмас, балки ўғил фарзанднинг 7 ёшигача албатта суннат қилдириш фарз саналади. Хатна одатда тоқ сонларда: 1, 3, 5, 7 ёшда амалга оширилади. Баъзи болалар табиятан асли жинсий аъзоси чилпилган, аъзонинг боши очик тугиладилар. Бундай болалар мусулмон халқларида Суннат деб аталдилар. Улар учун тўй маросими ўтказилса-да, жисман дахлсиз қоладилар.

Хатна — қўлни ҳалоллаш маросими учун оилада катта тайёргарлик кўрилади. Илгарилари болалар хатнага ётқизилишидан олдин катта тўй берилиб, кўпқари чопилган, кураш тушилган, базм қурилган. Бола ёки оиланинг бир неча болалари баъзан уканинг фарзандлари, камбағалроқ қариндошларнинг болалари ҳам махсус ясотиглиқ хоналарда «ётқизиб олинади».

Хатна қилиш махсус уста-сартарош чақириш орқали амалга оширилади. Уста-сартарош бола (болалар)нинг аъзоси пўпагининг қалин-юпқа, қоғоти-кўраклигига қараб чилпиш ишини амалга оширади. Бунинг учун аъзо учига махсус ғаров қистирилиб, пўстнинг чилпинадиган қисми устара, поки билан шарт кесиб олинади. Боланинг чуқибуррон қилиниши унинг жонини оғритади, албатта. Шунинг учун нозиктаъб оналар бу жараёндан узоқда ўзга хонада жимжилогини бир коса унга тикиб турадилар. Ота эса ўғил ёнида бўлиб, дийдаси қаттиқроқ бўлса, боланинг қўлини ушлаб туриши, бўлмаса ҳаяжонини босиш учун қўлини совуқ сув солинган идишга тикиб туриши лозим. Оний жараён — кесиш олдидан тагин чалғитиш мақсадида болага удум сифатида бутун нон тишлатилади. Бола чимиллаган, жазиллаган оғриқдан нонни қаттиқ тишлаб, катта бўлагини узиб олади... Бу ўринда диққатни чалғитиш учун ўтирганлар томонидан «хуйдо-хуйдо» деган овозлар ҳам берилади. Шу заҳоти кесилган аъзодан ғаров оlinиб, махсус тайёрланган, куйдирилган пахта — сўхта ёпиштирилади. Сўхта оғриқни, кон кетишини тўхтатади. Кесилган тери ховлининг хилват бир ерига кумилади.

Бу жараёндан кейин бола (болалар) ётган духоба кўрпалари устига енгил чойшаблар ёпилиб, кесилганлар чалқанча ётқизилади. Суинат қилинган аъзо устига боланинг дўпписи кийдирилиб қўйилади. Бу ихота — қўли

халолланган бола аъзосига ташки таъсир — пашша кўниши, кўрпа-чайшабнинг ногаҳон тегиб кетиши, сўхтанинг тушиб кетиши сингари ходисаларнинг олдини олади.

Кўли халоллангани, мусулмон бўлгани, гўдаклик фаслидан болалик, усмирлик босқичига киргани билан болани қариндошлар муборакбод қилиб келадилар. Унга турли қимматбаҳо совғалар, танга ва пул ҳадя қилишади. Кесилган бола узоғи билан бир ҳафтада тузалиб, оёкка туриб кетади. Яраси битавермаса, одатда, ўз сийдиги билан ҳам даволашади. Бундай болаларга удумга кўра сурпдан оқ яқтак ва кенг оқ лозим тикиб берилади. Тўй маросими шундан сўнг ўтказилиши ҳам мумкин.

Ота учун уч нарсаси мусулмончиликда қарз саналади.

Булардан биринчиси боланинг қўлини халоллаб, хатна қилдиришдир. Иккинчиси, унга илм бериб, ҳунарли қилиш дунёни танитиш. Учинчиси, уйлантириб, ховли-жой қуриб, мустақил ҳаётга йўлланма беришдир.

Эътибор берган бўлсангиз, буларнинг ҳаммаси боланинг қомил инсон бўлиб етишувида катта аҳамиятга молик йўл-йўриқлардир. Одам боласи ўз тафаккур тарзи, маиший турмуши билан бошқа жонзотлардан фарқланар экан, унинг учун ҳамма яхши нарсалар одатга, удумга айлана боради.

ҚУЛОҚТИШЛАР

Кейинги авлодларимиз томонидан қаттиқ таъкиб остига олиниб, лаънатланиб, йўқ қилиб юборилган одатларимиздан бири бешиккетди, қулоқтишлар одатидир. Бешиккетди, қулоқтишлар одатлари сўнгги пайтларда негадир таъкиб остига олиниб, йўқ қилиб келинди.

Лекин, ҳар бир асл нарса замонлар тўфониға, тўсиқлар, қарама-қаршилиқларға дош бера олиши туфайли ҳам қимматлидир. Шунданмикин, бешиккетди, қулоқтишлар одатларига чекка-чеккадаги кишлокларда, халқимизнинг ўзлигини йўқотмаган кавмлари орасида ҳанузгача амал қилиб келинди. Доно бувиларимиз, кўпни қўрган қарияларнинг хизматлари халқона ҳўдўмларнинг сақланиб қолинишида бекиёс бўлди.

Бешиккетди, қулоқтишлар одатлари, айниқса, Сурхондарё вилоятининг айрим туман ва кишлокларида кўпроқ сақланиб қолган.

Хусусан, ёш оила қурувчи келин-куёвларға ажодлар мероси, ота-она истаги «ғов бўлишиға» йўл қўймадик. Дунё кўрган, биздан беш-ўн қўйлакни ортиқроқ йиртиб, муайян тажриба орттирган одамларни консерваторлар деб атаб, ҳаётдан ортда қолган, қўлоқ, жоҳил кимсалар қаторига қўшдик.

Хуллас, ютдикми-ютқаздикми, жамиятимиз, энг ёмони, ўзимизнинг ўзбек оилаларида бир неча авлод тирик етимлар тарбиялай бошладик. Болалар уйларини кўпайтириб, ҳаётдан, турмушдан узилиб қолган, илдизсиз ниҳоллар етиштирдикки, бу авлодлар, биз ҳар қанча жар солмайлик, жамиятдан ўзининг муносиб ўрнини топа олмаяпти...

«Бешиккетди» одати ҳақида.

Ойлада киз бола туғилди, дейлик, Чилласи чикиб, бешикка беланиш маросими, бешик тўйи ўтказилди. Қариндош-уруғ, дўст-оғайнилар янги фарзанд билан муборакбод этгани бу оилаға келишди. Шунда ўғиллик биродарлардан бири ният қилиб, етаклаб борган 5-6 яшар ўғилчасига чақалоқ қизалоқни тилайди, сўратади. Албатта, бундай «қўдачилиқка» интилиш ҳали жиш гўдақнинг «хўснли» ё «яхши тарбия кўрган»лиги туфай-

ли эмас, чакалок ота-онасининг одамшаванда, тагли-тугли одамлар бўлганлиги сабаблидир.

Агар «Кизи бор-у нози бор» оиланинг бобою бувиси, ота-онаси, кариндош-уруғлари розилик беришса, «кулоктишлар» одати ўтказилган. Бояги болакай бешикда ётган кизалокнинг «кулогини тишлаган». Бу билан унга эга, ҳомий, ҳамроҳ саналиб қолган. Бир домла чақирилиб, бу жараён қишлоқ оқсоқоллари гувоҳлигида «расмийлаштириб» қўйилган. «Бешиккетди» дегани қизимиз бешикданок соғично элчисиз ўз муносиб харидорини топиб, «сотилиб» кетди, деган маънони берган.

Қадим замонларда бундай «кудачилик» маросими қабилалар ўртасидаги уриш-жанжалларга чек қўйган. Тинч қўшничиликни сақлаб қолган. Икки ёшнинг улғайиб, тўп-томоша билан қовушишларига қадар ўртада яхши қўшничилик, «ол товоғим, бер товоғим» бўлиб турган. Оила қурилгач эса бу муносабатлар янада мустаҳкамланиб, кариндошлик томирлари чуқур илдиз отиб кетган. Аждодларимиз «куёв — юз йиллик — кудаминг йиллик» ақидасига риоя қилишган.

Улғаяётган қиз ўз ниҳол умри давомида «кулогини тишлаган» йигитга, йигит эса бўлажак келинчакка ғойибона меҳр, интиқлик, ҳурмат билан вояга етишган. Икки томон ота-она ҳам шунга муносиб ҳаракат қилиб, янги тузилажак онла тадоригини анча узоқдан кўриб боришган. Вақти-соати келганда тўйга қийналиб, шошилиб, енги тор келиб қолишмаган. Кўп йиллар давомида бир-бирларини синаб, кам-кўстларини тўлдириб боришган.

Бундан ташқари, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиш-илм олиш, ҳунарда ҳам ёшлар бир-бирларига муносиб бўлишга, бир-бирларининг шаъиларига доғ туширмасликка ҳаракат қилишган. Ёшликдан қайнона, қайнота, қайноға, қайинларнинг ҳурматини ўрнига қўйишни одат қилиб боришган. Маънан, жисман ва руҳан бир-бирларига тайёрланиб,

«бир олманинг икки палласи» бўлиб, камол топишган.

Албатта, бундай синамол, узоқ жараёнини покдомонлик билан босиб ўтган йигит-қиздан элнинг ишончини оқлайдиган ажойиб оила вужудга келган. Ўтмишдаги ибрат бўларли кайвони оилалар айнан шундай, кўпнинг кўзи унгида кўп йиллар синалган оилалардан чиққан бўлса, ажаб эмас.

«Қулоқтишлар», «бешиккетди» одатлари кейинги ҳаётимиз, ҳатто адабиётимизда ҳам қораланиб келингани рост. Бу одатнинг бир қадар зарарли томонлари ҳам бўлгандир, дерсиз. Аввало 15-20 йиллик синовга бардош беролмаган «қудачилик» ўша пайтдаёқ узилиб қолган. Бундан ташқари, ёшлар: қиз-йигитнинг хоҳиш-иродаси ҳамиша ҳисобга олинган.

Бу одатлар тўқайга ўт тушиб, ҳўлу курук баравар ёнган пайтида салбий, диний, хуруфий ходиса сифатида кўр-кўрона қораланди ва ҳаётдан супуриб ташланди. Бешик, сандал, худойи, суннат, навруз одат маросимлари сингари «қулоқтишлар», «бешиккетди» ҳам оёқости қилинди. Натижада бу одат бутунлай истеъмолдан чиқиб кетди.

ЎЙИНЛАР

Ўзингизга маълумки, болаларни катталар, ерга урса кўкка сапчийдиган коптокка ухшатишади. Чунки Сиз бирор дақиқа ҳам ҳаракатсиз, жим ўтиролмайсиз. Ўйин ишқибози, ўйинқароксизлар. Ҳаётингизни кўчасиз, ўйинларсиз тасаввур қилолмайсиз. Аслида болаликнинг энг азиз, ўзига хос томонлари ҳам шунда-да! Жамиятга, одамларга фойдаси тегадиган, дунёга машҳур олиму ёзувчиларнинг, шоирларнинг болаликда ерга урса кўкка сапчийдиган ўйинқарок бўлганликлари бежиз эмас. Бу

хол уларда ижодий тафаккурнинг ўсиши учун бениҳоя катта аҳамиятга эга.

*Қуюндайин чарх урардик доим тузонда,
Чанг нелигин билмас эдик ўша маҳали,—*

дейди Абдулла Орипов.

Шижоат, қийинчиликлар олдида эсанкираб қолмаслик — буларнинг ҳаммаси ўйинлар билан боғлиқдир.

Қадимда ўйинларнинг турлари жуда кўп бўлган. От ўйин, дўппи ўйин, ҳаммомпиш, тош ўйин, чиллак ўйин, ёнғок ўйин, курматаёқ, кўчмак ўйин, жона ўйин, варрак ўйин... Эҳ-хе, уларнинг ҳисобига етиб бўларканми?!

Қадимий болалар ўйинлари ва умуман болалар фольклори тўғрисида олим бобонгиз Ғани Жаҳонгиров мазмунли китоб ёзганлар. У кишининг қайд қилишларича, бугунги болалар ўйинларининг илдизи жуда узок ва қадим замонларга бориб такалар экан.

Бобокалонларимиз Маҳмуд Қошғарий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино асарларида ҳам болалар ижодкорлиги, фольклор ўйинларига тааллуқли маълумотлар жуда кўп учрайди. Жумладан, «Девону-луғотит турк» китобида ўйинларнинг тур ва йўналишлари ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Кейинги давр яқин ўтмишни олсак, сиз жуда севиб ўқийдиган Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» асарида болалар ўйинлари тўғрисида жуда қимматли ва қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Ҳаммомпиш қарийб унутылаёзган қадимги ўйинлардандир. Бу ўйин учун асосан ёз фасли қулай бўлган. Ҳаммомпишни шартли равишда «қурилиш ўйини» деб аташ мумкин. Унинг ўз номи ўзи билан: ҳаммом, пиш. Яъни, болалар уюлган тупрокдан бир дўппи шаклидагисини ажратиб олиб, роса уриб, пишитиб, худди ҳаммомнинг гумбази қиёфасига келтирадилар. Бу жараён сув ишлатмай ҳам, сув бериб ийлаш билан ҳул шаклда

бажарилиши ҳам мумкин. Ийлаб, пиширилган «ҳаммом» бир оз қуритилгандан кейин, у ўз вазифасига мосланиб, «эшиги очилади», сўнг эҳтиёткорлик билан бу хом «бино» нинг ичидан тупроғи олина бошлайди. Гап шундаки, тупроғи охиста тўла олиниб ташқарига чиқарилган «ҳаммом» йиқилиб тушмай, ўз шаклини сақлаб қолса, (бу бир қараганда сардобаларни ҳам эслатади) бу ўйинчининг иши пишиқ бўлганлиги, яъни, «ҳаммом»нинг «пишган» лигини билдиради. Қўпда ҳаммоми пишмаган болаларнинг ҳаммомпишлари ўйилаётганда, ярмига бормаёқ ёрилиб, ўйилиб тушади. Қурилиш бошқатдан бошланади. Шу тарика ҳаммомпиш ўйини давом эттирилаверади.

Бу ўйинда боланинг қурувчи, муҳандислик, ҳисоб-китоб қила билиш қобилияти ривожлантирилади. Меҳнатга лаёқати тобора юксала боради.

Лойсувок ўйинини биласизми? Лойдан коса, пиёласифат шакл ясаб, уни оғзи томони билан ерга уриб панкиллаган овоз чиқарилади, бу ҳол бир неча маротаба такрорлангач, лой жуда пишиб, керакли шаклга солишга ярайдиган бўлади. Бу ҳам қурилиш, лой-гил, шикаст-рехт ишларига боланинг қўлини қовуштириб борадиган ўйинлардан биридир.

Болалар ўйинлари қайси шакл, мавзу, йўналишга эга бўлмасин, лой-тупроқ биланми, ёғочу чўп биланми, ипу аркон биланми, пўстагу мато биланми, қайсиси бўлса ҳам болани ҳаётга, турмуш икир-чикирларига, рўзгор ишларига тайёрлашда ўзига хос ҳунар мактаби ролини ўтаган.

Болалар ўйинлари ўзига хос асарлардир. Улар муайян ижодий йўналишга эга бўлиб, уларнинг ўз маъноси, қурилмаси мавжуд. Масалан болалар тупланишидан аввал ўйинга чакирилади. Ўйин бошлаш учун эса чек ёки қуръа ташланади. Икки-уч ижодий мусобақа гуруҳига бўлинади. Сўнг муайян ўйин қонун-қоидалар асоси-

да бошланади. Бу чиллак ўйини, дўппи ўйинлари — кушимбоши, тўп ўйинлари, лапар ўйини ва бошқа тош ўйинлари бўлиши мумкин. Албатта, ўйинларнинг боши бўлганидек, уларнинг охири, чегараси ҳам бордир. Қадимдан қолган: «Ўй-ўйликка, тепа-тўйликка!» хитоб-хотима бу — ўйиннинг яхши, аҳил ва иноқ, фойдали яқунланганлигидан далолат беради.

Ўйинларнинг мақсад йўналишлари ҳам ҳар хил. Улар санокни ўргатиш, тилни бурро қилиш, нафас йўлларини ривожлантириш, қувваи ҳофизани ошириш ва ҳоказо мақсадларга қаратилган бўлиши мумкин. Қуйидаги мисоллар ҳам мана шундай турли мақсадларни кўзлаган болалар ўйинлари жараёнида айтиладиган қўшиқ-ўйинларидир.

*Бир-икки, ўн олти,
Ўн олти деб ким айтди?
Ўн олти деб мен айтдим.
Ишонмасанг санаб кўр...*

(Болалар саналади)

*Ҳаккалакам, дуқкалакам,
Чори амал, бери амал,
Қайда эди, тоғда эди,
Тоғман, зўвмқн...*

(Чиллакда зўвмланади)

*Чори чамбар
Бари ағбар,
Она қиз қайда?
Ола-була жойда.*

(Айб иш қилган аниқланади)

*Биз эдик, биз эдик,
Ўттиз икки қиз эдик
Шу ўйинни билолмай,
Тўрт томонга тўзидик...*

Катталарнинг билимдонлиги, ақлий баркамоллиги, ҳозиржавоблигини намойиш қилувчи сўз уйинлари болалар фольклорига ҳам хосдир. Айни пайтда кўшиқ-уйинлар, топишмоқ-уйинлар, тез айтиш уйинлар, санок уйинлар ҳам қадимги болаларнинг севимли машгулотлари ҳисобланиб қелинган.

«Читти гул-о, читти гул», «Оқ теракми — кўк терак» каби кўшиқ уйинлар турли қурилишларда бизгача етиб келиб, мазмунан янада бойиб бормоқда. Ёки «Тепдим сандиқ очилди» деб бошланувчи фантастик эртақ-уйин ҳам болалар фольклор уйинининг жавоҳир намуналаридан саналади.

Уйинлар орасида энг мураккаби, жасорат ва катта кунтни талаб қиладигани дор устидаги, яъни дорбоз уйинидир. Одатда, дорбоз уйини катта-катта сайилларда, тўйларда ўтказилади. Шунингдек, бу уйин чоғида, дор остида бошқа томошалар ҳам кўрсатилади. Масхарабозлар ичкакузди ҳангомалари билан томошабинларни «танаффус» чоғларида ҳам зериктиришмайди. Қўряписизки, тараққий қилган мамлакатларнинг маданий даражасини белгиловчи театр санъати, цирк санъати бизда қадимдан мавжуд экан. Абдулла Орипов машҳур «Дорбоз» шеърисида дор устида юриш нақадар мураккаблигини шундай тасвирлайди:

*Булуғларга ёндош осмон остида
Қўзларини юмиб юрибди дорбоз.
Қиличнинг дамидек арқон устида
Қиприкдаги ёшдек турибди дорбоз.*

*Одамлар, одамлар, уни олқишланг.
Қаранг, у нақадар эпчил ва йқтам!
Биз-чи, эҳ, баъзи бир қўзи очиклар.
Эплаб юролмаймиз, катта йўлда ҳам...*

Уйинларнинг қадимдан ёш авлодда ақлий, ахлоқий,

меҳнат тарбиясига нечоғлик катта аҳамият касб этганлиги тўғрисида гапирмай қўя қолайлик. Чунки бола учун ўйин ҳаётий эҳтиёждир. Катталар ўртасида: «Сен менга дўстинг кимлигини айт, мен сенга сенинг кимлигингни айтиб бераман», деган гап бор. Бу ҳикматни болаларга нисбатан қўллайдиган бўлсак, «сен менга қандай ўйин ўйнашингни айт, мен сенинг ким бўлиб етишишингни айтиб бераман», дея ўзгартириш мумкин.

Дарҳақиқат, ўйинлар бутун авлод-аждодларимиз, ота-боболаримиз ҳозирги замон Сиз каби авлодларнинг жисмоний, аклий, маънавий камол топишларига бекиёс катта ҳисса қўшган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади. Чунки ёш авлод учун ўйин — бу ҳамма замонларда турмуш тарзи, ҳаёт омили, унинг ўлчови бўлиб қолади. Ўйиннинг мазмуни бойиб, шакллари кўпайиб бораверади. Тараққиёт шуни тақозо этади. Чунки бугунги бола — эртанги куннинг ижодкор яратувчисиدير. Ўйин бу ижод, ўйин бу ҳаётдир.

БОЙЧЕЧАГИМ БОЙЛАНДИ

Сиз қадимда бизнинг аждодларимиз ҳам Сизнинг ёшингизда турли-туман байрамлар, маросимлар ўтказишганликларини яхши биласиз. Албатта бу байрамлар мавсум ва маросим билан боғлиқ бўлган.

Маълумки, баҳор ўйғониш фасли, табиатнинг янгиланиши, гулчечакларнинг дунё юзини қайта кўриши даври. Қадимда болалар аввало бойчечак, сўнг бинафша, қоқиғул, толбаргак очилиб, япроқ ёзишини байрам қилишган. Бойчечак билан боғлиқ турли халқ қўшиқларини ижро этишган.

Каттиқ ердан

Қаталаб чиққан бойчечак.

Юмшоқ ердан

Югуриб чиққан бойчечак.

Бойчечагим бойланди.

Қозон тўла айронди.

Айронингдан бермасанг

Қозон-товогинг вайронди.

*Калдиргоч, гоч-гоч.
Эшигингни тезроқ оч...*

*Калдиргоч, гоч-гоч,
Чийқилламай бола оч.*

*Менинг сочим жингалак
Писта билан бодом соч...*

Киш байрамлари — қорхат, қоркиз, қорбобо ўйинлари
билан боғлиқ маросимлар Сизга яхши таниш, албатта.

*Қор ёғди гупиллатиб,
Қорбобо богчамизга
Кириб келди
Соқолини селкилатиб...*

*Қорбобо келди
Югуриб-елиб
Оппоқ қўрпачасини
Оламга ёйиб...*

Ёз-куз байрамлари «Читтигул» болалар байрам-ўйин
шеърларисиз ўтмаган албатта.

*Читти гул-о, читтигул
Хай-ю, читтигул.
Читтигулга гул босай,
Хай-ю, читтигул.*

*Бир ёнини ён босай,
Хай-ю, читтигул,
Хай-ю, читтигул.*

*Қўлинг қўлвоғда бўлсин.
Белинг белвоғда бўлсин.
Хай-ю, читтигул,
Хай-ю, читтигул.*

*Дукур-дукур от келди,
Чиқиб қаранг, ким келди?
Аравада ун келди,*

Чилдирмада гул келди.
Ҳай-ю, читтигул,
Ҳай-ю, читтигул.

Гул яхши-ю, гул яхши.
Гулнинг баҳоси яхши.
Уртага чиққан қизнинг
Ҳайдар кокили яхши.
Ҳай-ю, читтигул,
Ҳай-ю, читтигул.

Оқ шולי-ю кук шולי
Оқ шוליни оқлайлик,
Кук шוליни куклайлик.
Ҳай-ю, читтигул,
Ҳай-ю, читтигул.

Ариқ бўйи сирғанчиқ,
Сирғана кетманг, жон келин.
Қайнанангиз урушқоқ,
Уруша кетманг, жон келин.
Ҳай-ю, читтигул,
Ҳай-ю, читтигул...

Офтоб чиқди оламга,
Югуриб бордим холамга,
— Хола, хола, кулча бер.
Холам айтди:— Чўпчак тер.
Чўпчак тердим бир қучоқ,
Нон ёнди ўчоқ-ўчоқ...

Оплавий-манший ҳазил қўшиқлар байрам мазмунини
бойинтган:

Тепдим сандиқ очилди,
Турга бодом сочилди.
Бодомни тера-тера
Қанотларим қайрилди.

Қанот беринг, учайлик,
Оқсаройга тушайлик,
Оқсаройнинг оқ тоши
Янгамнинг қалам қоши

*Каттиқ ердан қаталаб чиққан
бойчечак.*

*Юмшоқ ердан юмалаб чиққан
бойчечак.*

*Бойчечакни тутдилар
Тут ёғочга осдилар
Қилич билан чопдилар,
Бахмал билан ёпдилар...*

Баҳор фасли ёмғирнинг эзиб ёғиши инсоний ахлоқ масалаларига кўчирилган. Байрамларда айти пайтда фасл билан боғлаб ғайриахлоқий ҳолатлар танқид қилинган.

*Ёмғир ёғалоқ
Эчки қумалоқ
Бойнинг қизининг
Қорни юмалоқ...*

Бу мавсумий байрамларда кизалоклар толбаргаклар, қокигуллардан чамбараклар ясашиб, бир-бирларининг бошларига кийгизишган. Қўлларига, енгларига тақишган. Улар бу билан табиат уйғонишини олқишлаган ҳолда айти пайтда, гилам, сават тўқиш малакасини ҳам эгаллаб боришган. Қизчалар турли-туман латпар, тош, ип, ҳалинчак уйинлари билан байрам кайфиятини янада хуш қилишган.

*Хайрихон қайдаякан?
Қизларман богдаякан.
Богда нима қиларкан?
Гўллар териб юраркан...*

*Оқ гулим, оппоқ гулим
Ушласам юмшоқ гулим.
Териб хирмон қилгандим,
Бўб кетди тоғ-тоғ гулим...*

Болалар ғарқ пишган богларини кўрир эканлар:

*Ҳала-ё, ҳала-ё,
Катта боғларни тала-ё
Катта боғлардан тўймасанг
Кичик боғларни тала-ё!..*

дея шакилдоқларини шақиллатиб, ҳосил сайли, байрами-
ни нишонлашда давом этганлар.

Баҳор тугаб, ёз бошланиши билан турфа гуллар бутун
борликка атир хидлар тарата бошлаган. Бу пайтга
келиб, болалар гул байрамлари ўтказишган, бу удум
қадимдан буён яшаб келиб, ҳозирда ҳам кўпгина
вилоятларимизда болалар орасида кенг тарқалган.
Айниқса, Наманганда гул байрамлари ўтказиш яхши
одат тусини олган.

Куз пишиқчилик — хирмон кутариш фасли, болалар
бу даврда катталар билан ҳосил байрами қилиб,
боғ-роғлар, полизларга чиқишган. Ширин-шакар олма-
анор, нок-узум, қовун-тарвуз, ёнғоқ йигиб-териб
олиш сайллари кўп бўлган. Шунинг учун ҳам ота-
боболаримиздан: «Ҳар бир ҳул мева пишиғидан то
тугагунга қадар болалар ундан камида уч марта
тўйиб тановул қилиши ҳам фарз, ҳам қарзидир»,
деган ўта ҳаётий гап қолган. Бу фикрда ҳикмат жуда
кўп.

Болаларнинг фасл ва маросим билан боғлиқ бўлган
барча байрам шодиёналари ҳам албатта, табиатга
муҳаббат туйғуси билан йўғрилган. Олдинлари ов, қаптар,
бедана, какликка ишқибозликдан туғилиб, қарор топган,
ҳозирда қуш ўйинлари сифатида байрам тусини олиб
бораётган бу одат ҳам болалар ўйин-байрамларидан
бирига айланиб қолди. Бу ўринда табиатнинг мўъжаз
мавжудотлари — турли қушлар ҳаётини ўрганиш, уларни
хонакилаштириш, муסיкий овозини эшитиш сингари бола
завқи, ҳиссий дунёсини бойитувчи омил сифатидаги
аҳамияти бекиёсдир. Шундайлардан:

— Янгамсан-о, янгамсан,
Нштон бичар билмайсан,
Қирқ игнани синдириб,
Ҳалиям хотин бўлмайсан...

Янги даврга келиб, қадимий одат, маросим, анъаналаримиз билан чамбарчас боғлиқ бўлган болалар байрамлари мазмунан бойиб, шаклан ранг-баранглашди. Бу байрамларнинг соф миллий, ўзига хос қирраларига бошқа қардош халқлар ўйин-байрам қўшимчалари қўшилди. Энди Сиз катталар билан бир қаторда Янги йил, 21 Март—Наврўз байрами, 9 Май — Ғалаба куни, 1 Сентябрь—Мустақиллик куни, 8 Декабрь— Конституция куни сингари байрам маросимларини байналмилал оилада туриб, ўтказишга одатланиб қолдингиз.

Ёз фасли билан боғлиқ бўлган байрамларда турли қўшиқлар қуйланган. Сехрли эртақлар шеърини усулда ижро этилган. Парранда-ю хашаротлар, хайвонлар ҳақида ҳазил-мutoйиба шеърлар айтилган.

Лайлак келди, ёз бўлди,
Қаноти қогоз бўлди.
Лайлак боради тоққа,
Қулоқларида ҳалқа.
Ҳалқаси тушиб қолди,
Ўтирди йигламоққа:
Мен Бобо Ҳожи эдим.
Қизларга бошчи эдим.
Қизлар ўйин тушганда
Мен ногорачи эдим.
Ногорам бир кун бузилди.
Таноблари узилди.
Қорбуванинг дастидан
Қанотларим сузилди.

Лайлак келди, илон қоч,
Бола-чақангни олиб қоч,
Янги тўнини кийиб қоч,
Эски тўнини ташлаб қоч.

Лайлак опа
Бошинга қапа
Тақиям сувга тушиб кетди
Олиб беринг жон опа.
Беданам учди, пит-пилдиқ,
Сабзига тушди, пит-пилдиқ
Сабзи саноқ, беданам-а.

Мусича пат-пат этади,
Элак пат-пат этади
Мусича пат-пат этса,
Кампир чакич отади
Кампир отган чакичи
Мусичага тегибди.
Жон-жонидан ўтибди
Патларини тукибди..

Қур-қур қурбақа,
Нега афтинг бунақа?
— Сувда қур юрганимга
Булди афтим шунақа...

Давр ўтиши билан байрам ва маросимларнинг, янгича анъаналарнинг пайдо бўлиб, умуммаданиятимиз янада бойиб, гўзаллашиб бораётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

II БОБ. ЎСМИРЛИК — БАРКАМОЛЛИК

ЧИЛЛАК

Бу ўйин айниқса тоғлар этагидаги, тепаликлар бағридаги кишлокларда яшовчи болаларнинг севимли ўйинидир. Чиллакни подаю қўй боқиб юрганда ҳам ўйнайвериш мумкин. Унинг учун алоҳида жой, айрим тайёргарлик талаб қилинмайди. Икки учи йўнилган чиллак, уни «учириш» учун даста бўлса kifоя. Чиллакнинг дастаси ва ўзини ҳар қандай ёғочдан ясаш мумкин. Бирок тол ёки теракдан бўлса, айти муддао.

Бу ўйинни икки киши бўлиб ҳам, гурух-гурух бўлиб ҳам ўйнаш мумкин. Мусобакалар жуда авж олиб кетса, хатто маҳаллама-маҳалла, кишлоқма-кишлоқ бўлиб беллашадилар. Ўйин бошланишидан олдин кайвони қуръа ташлайди. Ё танга тирноқда ҳавога учирилиб, ерга қайси томони билан тушишига қараб, қайси томоннинг ўйин бошлаши аниқланади, тайинланади. Ўйин бошловчи томон жўрабошиси чиллакни махсус кавланган чуқурча устига қўйиб, даста билан илиб, ҳавога кўтариб, сўнг зарб билан уни дастада уриб, иложи борича узокка учиради.

Майдоннинг нариги томонида тўнини тесқари кийиб, этагини қулочида ёзиб турган рақиб гуруҳи урилган чиллакни имкони борича тутиб олишга ҳаракат қилишади. Тутиб олишса-ку, олам гулистон, навбат шу захоти уларга ўтади. Аммо шиддат билан ҳавода учиб келаётган чиллакни тутиб қолиш осон иш эмас. Энди

чиллакни бориб тушган жойидан учирилган жойига—чукурчага кўлда улоктириш керак. Шундай мўлжал билан улоктириш лозимки, имкони борича чўп уриб юборилган чукурчаси устига бориб тушсин. Бу вазифа-

ни ҳам энди ҳавосини олган уйинчи бажариши керак. Қайта улоктирилган чиллак чукурчага тушса ёки чиллак-дастада улчанганда, бир даста етгулик жойга етказилган бўлса, ракиб гуруҳ чиллак отиш навбатини кўлга киритди, деяверинг.

Агар ўлчаганингизда бир дастамас, 3—5—10 даста бери ё нарида қолган бўлса, энди «жазонгизни тортасиз». Яъни, ўйиннинг кизиги, асосий шартлари мана шундан кейин бошланади. Чиллак отувчи томон уни тушган жойигача неча даста масофада эканлигини ўлчаб, аниқлагач, даста билан ётган чиллакнинг йўнилган учига уриб, ҳавога кўтаради. Ўша муаллақлигида зарб билан уриб, олдинга, майдонга учиради. Бу ҳол қанча чиққанига қараб, 3—5—10 марта такрорланади. Энди навбат «зувиллаш»га келади. Рақиб томон вакили ё вакиллари ўйинбоши-қайвони ҳамроҳлигида бир нафас ютиб, зувиллаганча буқурбоши, чиллак маррасига етиб келиши лозим.

Эски, араб алифбосини ўрганиш услубларида араб тилида мавжуд бўлган 32 ҳарфни бир нафасда айтиш шarti бор. Яъни, алифбони яхши ёдлаб олган талаба бир нафас олган-у, то шу нафаси тугагунча 32 ҳарфни ифодали, аниқ қилиб домлага ёд айтиб бериши лозим бўлган. Бу ҳам ўз ҳолида ақлий қобилиятни, ҳам жисмоний соғломликни талаб қилган. Бу борада машқ қилган ёшлар шу шартни бажарганларидан кейингина навбатдаги сабоққа ўтилган...

Шу сингари чиллакда ҳам зувиллаш қондаси бўзилса яъни чопувчи янги нафас олиб қўйса, ўша ерда тўхтатилиб, яна чиллак ундан ҳам узоқроққа ҳаволантирилади. Зувиллаб келаётган боланинг маррага ўн қадам қолганда нафаси «ўзилди» дейлик. Энди унинг ўзи ёки шериги қолиб, (чиллак ташлаган) томон вакили ё вакиллари орақасига ортмоқлаб кўтариб, маррага келтириб қўйиши шарт. Шу йўсин ўйин навбатлашиб, тушгача ё кечгача давом этиши мумкин.

Мен Сизларга бу ерда чиллак ўйинининг бир кўриниши Қашқадарё вилоятининг Қитоб туманидаги Паландара қишлоғида болалагимизда ўйнаган ўйинимиз манзараси

қондасини эслатдим, холос. Бу ўйиннинг турли вилоят, шаҳар-кишлоқларда турли-туман, ранг-баранг кўринишлари бор. Қоидаларга ҳар бир давр ва авлод ўз ўзгартиш-қўшимчаларини киритиши табиий. Уларни тўплаш, қиёслаш, оммалаштириш Сизларнинг ватанпарварлик бурчингиздир.

Чиллак ўйини фойдаси, маънавий, жисмоний аҳамияти нимадан иборат, деб сўрашингиз мумкин. Аслида бу ўйин фойдалими, зарарлими? Бу саволга дафъатан, бир томонлама жавоб бериш қийин, албатта. Аммо аجدодларимиз қадимдан севиб-ардоқлаб, сайқаллаб, замондан-замонга, авлоддан-авлодга етказиб келган бу ўйин-урфимизнинг фойдаси кам бўлмаган. Биринчидан, чиллак ўйнаган болалар жисмоний бакуватлашган. Иккинчидан, зувиллаши билан унинг нафас йўллари, кўкрак қафаси аъзолари, овози яхши ривожланиб, ҳар хил дард-қасалликлардан фориғ бўла борган. Учинчидан, санок, ҳисоб-китоб, ўлчов бу борада боланинг ҳаётий билимларини ошириб, мустаҳкамлаган.

Ҳозирги кунда, Сизнинг болалик даврингизда, шаҳарда чиллак ўйнашнинг имкони қолмади. Қишлоқларда эса бу одат, эски ўйин тобора унутилиб, йўқ бўлиб кетяпти. Аслида, қадимги кураш, кўпқари, чавгон ўйинлари каби чиллак ўйини ҳам миллий ўйин-одатларимиздан Сизга энг муносиб, мазмунли, фойдалисидир. Сиз, ёшлар, ёзги таътилда дам оладиган тоғ, қир бағирларидаги боғларда, мактабнинг ўзида, жисмоний тарбия дарсларида бу ўйин-одатимизни қайта тиклашингиз, ундан аجدодларимиз сизгари жисмоний-маънавий фойдаланишингиз, завқ-шавқ олишингиз лозим.

ЛАПАР ВА ДАНДАРАК

Ҳозирги пайтда деярли унутилиб, йўқолиб кетган болалар ўйинларидан лапар ва дандарак ўйинларидир. Сиз ва тенгдошларингиз балки бу ўйинлар ҳақида эшитмаган бўлишингиз ҳам мумкин. Илгари замонларда ҳозиргидек перо, танга, ланка ўйинлари эмас, тош, ёғоч, ёнғок ўйинлари кўпроқ ўйналган.

Лапар ўйин қадимда мавжуд бўлган бештош, тўққизтош сингари бир неча тош ўйинларидан яна бири бўлиб, бу ўйин ўғил болалар ўртасида кенг тарқалган. Мазкур ўйинда супта, текис, юпка, ярим кафт-чалик келадиган кичик тош танланиб, иккинчи — нишон қилиб тикилган ҳудди шундай тош томон ўн қадам узоқликдан улоктирилади. Улоктиришда нишон тошни уриб йикитиш кўзда тутилади.

Отганда нишонни йикитишнинг иложи бўлмаса, улоктирилган тош бориб тушган жойдан туриб, энди бола бармоклари воситасида нишонни шу лапар билан уриши керак бўлади. Бунинг учун лапарчи энгашиб, тиззалаб оларкан, ўнг қўли ўрта бармоғини ёзиб, учини ер бўйлаб лапартошга қадайдди. Иккинчи чап қўлининг ўрта бармоғи билан уни тутиб тураркан, ўнг қўл бармоғида лапарни куч билан илиб отади. Лапар тош ер бўйлаб ёинки ер узра ҳаволаб бориб, нишонга тегиши, уни йикитиши лозим. Тегса яхши, ўйин давом этаверади. Теккизилмаса, ўйин навбати ракиб болага ёки ракиблар гуруҳига ўтади. Лапар ўйини 100 гача бўлган маррали ҳисоб билан ўлчаниб тик туриб отгандаёқ нишонга теккизилса, биратуласи 20 соққа, теккизолмай, ерга тушириб, сўнг қаричлаб урилса, 5 соққадан берилган. Қайси томон 100 соққани олдин тўпласа ўша ютган ҳисобланади.

Лапар тош ўйини болани аклий жихатдан ҳисоб-китобга ўргатади, чама, режа, тўғри мулжал олиш қобилиятини оширади. Жисмоний томондан эса кўлоқ ҳаракатларини чакқонлаштириб, муқулларни ривожлантиради. Кўз, кулок, кўриш, эшитиш сезгиларини ўткирлаштиради. Жамоада ўзини тутиш, муомала маданиятига ўргатади. Лапар тош ўйини Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ, Шаҳрисабз, Китоб ноҳияларида ўйналиб келинган.

Иккинчи ўйинимиз — дандарак — ёғоч ўйини бўлиб, бу ҳам ўғил болаларнинг оммалашган ўйинларидан биридир. Бу ўйин икки ўйналувчи буюмдан иборат. Унинг биринчиси—дандарак, иккинчиси «қамчи» дир. Қалинлиги билакдай келадиган кетмондастан тўрт-беш энлик қисми арралаб олинади. Унинг бир учи йўниб, қозқисфат қилинади. Бу пакана ўйинчоқ бармоқлар (бош ва ўрта бармоқ) орасига олиниб, текис ерга айлантириб юборилади.

Айланаётган дандарак энди «қамчи» нинг узун ипи билан айланиш йўналиши бўйлаб уриб, ҳаракатлантири-лаверади. «Чарс-чарс» овоз эшитилиб тураркан, икки бола ё икки гуруҳ дандаракни қамчи воситасида ёки усиз узокроқ ҳаракатлантириш, айлантириш бўйича мусобақа ўтказадилар, биринчи бўлиб, қимнинг дандараги йиқилиб, ҳаракатдан тўхтаса, ўша ютқазган ҳисобланади.

Дандаракнинг тепа қисми, ёнлари, ҳатто йўнилган уч қисми ҳам турли рангларга бўялиб, безатилади. У айланиб, ўйналганда ажойиб жилованиб, камалакдек товланади. Дандарак ўйини болаларни дурадгорлик ишларига жалб қилиш, рўзғорда керак бўладиган кичик устачилик малакаси ҳосил қилдиришда жуда кўл

келган. Айни чоқда, дандарак ўйинни камчини тўғри ишла-
тиб, ўрнида ҳаракатлантириш билан кўпқари чопувчи
чавандоз суворилар тайёрлашнинг бошланғич мактаби
вазифасини ўтаган. Бу ўйин ҳам уша вилоятнинг
юқорида айтилган ноҳияларида ўйналиб келинган...

ЧАВГОН

Чавгон Шарк халқлари орасида жуда қадимий
ўйинлардан бири ҳисобланиб, ўз ўйин қондалари ҳамда
куриниши жиҳатидан кўпқари ва хоккей ўйинларига
ўхшаш бўлган. Чавгонда ўйинчилар махсус сувори-
лар бўлиб, от устида туриб, миллий чавандозлик
кийимларида майдонга тушиб, ўйин ўйнаганлар. Чавгон-
чилар ўртасида чавгон түпи «талаш» бўлган. Ҳар икки
томондан 5—6 тадан ўйинчи иштирок этиб, рақиб
дарвозасига қим қанча, түп киритса, ўйин охирида
уша томон ғолиб ҳисобланган.

Чавгон кўлда тутиладиган учини эгик узун таёқдан
иборат бўлиб, ҳозирги хоккей дастасини эслатади.
Шу асбобда ўртадаги түп рақиб дарвозаси томон
олиб бориб, улоқтирилган. Бу ўйин икки танаффус-
ли бўлиб, бир соат давом этган. Бу ўйиннинг отлик
бир ҳакам майдон ичида, пиёда икки ёрдамчи
ҳакамлар майдоннинг икки чеккасида кузатиб, тартиб-
га солиб боришган.

Ўйин давомида зарур топилса, ҳар икки томон
ҳам тўрт марта бир дақиқадан танаффус олиш ҳуқу-
қига эга бўлган. Қимки ўйин қондасини қўпол равишда
бузадиган бўлса, ўйиндан чиқариб юборилган. Ўйин
қондаси дарвозага яқин жойда бузилса, рақиб томон
дарвозасига 6 қадамдан жарима түпи белгиланган.

Чавгон ўйини бутун Шарк мамлакатларида бўлгани

каби Ўрта Осиё халқлари ўртасида ҳам жуда оммалашган бўлиб, хусусан бизнинг ҳозирги Ўзбекистонимиз ҳудудида IX асрдан бери ўйналиб келинган. Бу ҳақда буюк Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида кўп қимматли маълумотлар келтирилади. Жумладан, достонда Сиёвуш билан Афросиёб ўрталарида чавгон мусобақаси ўтказилганлиги ҳикоя қилинади.

Буюк маданиятшунос бобоимиз Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону луготит турк» асарида ҳам чавгон ўйини туғрисида қимматли маълумотлар келтирилган. Абу Абдулло Рӯдакни, Умар Ҳайём, Хусрав Дехлавий, Исмат Бухорий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳоларнинг кўпгина асарларида ҳам чавгон ўйинининг илмий ва бадий тафсилоти баён қилинган.

Абу Райҳон Беруний бобонгиз узларининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли улуғ асарларида Наврӯз байрами тафсилотларини тасвирлаётганда бу байрамда ўйналадиган асосий кизикарли ўйинлардан бири сифатида чавгон ўйини ҳақида ҳам муҳаббат қаламларини тебратганлар. У кишининг замондош дўсти, маслакдоши, қомусий олим, буюк табиб Абу Али ибн Сино ҳам бола тарбияси туғрисидаги рисолаларида жисмоний тарбия ҳақида гапираркан, чавгон ўйини туғрисида ҳам алоҳида тўхталганлар.

Айниқса, қомусий дунёқараш эгаси шох-шоир бобонгиз Бобур мирзо узларининг «Бобурнома» асарларида чавгон ўйинига жуда шоирона таъриф берганлар. Бобурнинг ўзи бу мардона ўйини жуда севиб ўйнаган. «Бобурнома»дан илҳомланиб асарлар ёзаётган таниқли адиб Пиримқул Қодиров Бобурийлар ҳақидаги тарихий романининг иккинчиси — «Авлодлар довоғи» да Ҳумоюн-шоҳнинг Ҳамида бону билан танишуви тасвирини жуда

гўзал манзараларда кўрсатади. Бобурнинг опаси Хонзода бегим раҳбарлигида Наврўз байрами кунлари Ҳиндистонда чавгон ўйини одати ҳам намойиш қилинади.

Қизиғи шундаки, шох кўчма тахти олдидаги майдонда... кизлар от миниб, чавгон ўйини ўйнайдилар. Бу эр йигитлар ўйинида гўзал киз Ҳамида бону ўзини кўрсатади. Бу латиф, назокатли, айни пайтда жасуру баркамол киз Ҳумоюншоҳнинг назарига тушиб, окибат унинг муҳаббатига сазовор бўлади. Чавгон устаси паҳлавон киз ўзидек паҳлавон ўғлон Акбаршоҳни туғиб тарбиялайди... Қайковуснинг машҳур «Қобуснома» асарида чавгон ўйини ҳақида алоҳида боб бор. Унда жумладан шундай дейилади:

«Эй фарзанд, агар чавгон ўйнамоқни истасанг, баъзан ўйнаб тур, аммо ҳамиша ўйнашни одат қилмагилки, кўп кишилар бу ўйинда кўп балога учраганлар.

Ҳикоят. Дебдурларким, Умру бинни Лайснинг бир кўзи кўр эди. Хуросонга амир бўлгандан сўнг, тўп ўйнамоқ учун отчопар майдонига кетаётган эди. Унинг Азҳархар исмли сипоҳсолари (бош қумондони) бор эди. У келиб Умрунинг жиловини ушлаб деди: «Сени тўп ўйнашга юбормайман, чунки сенга чавгон ўйнаш раво эмасдир». Умру бинни Лайс деди: «Нима учун чавгон ўйнаш сизларга раво-ю, менга раво эмас?» Азҳархар деди: «Бизларнинг иккала кўзимиз бор, агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қилса, яна бир кўзимиз қолади, бу бир кўзимиз билан дунёни кўрамиз. сенинг бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб уни ҳам кўр қилса, Хуросоннинг амирлигидан айриласан». Умру бинни Лайс деди: «Хар бўлсанг ҳам, тўгри айтяпсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан кейин ҳеч бир чавгон ўйнамайман».

Эй фарзанд, (йилда) бир-икки чавгон ўйнасанг

раводир Аммо кўп отликлар билан чиқмагил, (чунки бахтсизлик келтиради, саккиз отликдан кўп бўлмасин. Сен майдоннинг бир бошида тургил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин. Ҳар вақт тўп сенинг тарафингга келса, тўпни ургил ва майдоннинг охирига сургил, аммо оломоннинг ийига отмагил, чавгон ўйинининг йўли шудир, шу билан бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлик қилмагил».

КЎПКАРИ

Кўпкари улоқ — ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, тожик халқларининг барчаси учун бирдай қадрдон. Кўпкари — бу чавандозлар баҳси. Ота-боболаримиз гўдақликдан болалик фаслига қирган фарзандларининг қўлини ҳалоллаш, бўй етган қизларини узатиш, эр етган ўғилларини уйлантириш тўйларида халққа ош бериб, сўнггида кўпкари баҳси томошаларини кўрсатишган.

Кўпкари чопиш — бу чавандозлик от устида оммавий мусобақа шартларини бажариб, голиб чиқиш учун олиб борадиган кураши, жанггидир. Кўпкарининг бошқа номи улоқ ҳам дегилади. Кўпкари баҳсида сўйилган улоқ (эчки боласи) танаси тўй-мусобақа ҳакамлари томонидан ўртага ташланиб, ушбу кураш шартлари ана шу улоқ билан боғлиқ ҳолда бажарилади.

Кўпкари (улоқ) асосан якка баҳс. Мусобақа шартини ўртага ташланган улоқ танасини тақимга (чавандоз сони билан аргумок сагриси орасида) қисиб, майдонни гир айлантирганча, белгиланган манзилга — улоқ қайвони ҳакамлари ёнига биринчи бўлиб келтириб ташлаш. Бироқ кўпкарида чавандозлар ўртага қўйилган соврин—

қимматбаҳо буюм (соат, гилам, кўй, мол, тўн, муайян микдордаги пул)ларни бўлиб олиш учун жамоа бўлиб ҳаракат қилишлари ҳам мумкин. Ўртага ташланган улоқни олишда абжир, бақувват, учқур отли чавандоз йигитни унинг дўстлари — бошқа чавандозлар қуршаб, рақиблардан ихота, ҳимоя қилиб борадилар. Ана шу алфозда то ҳакамлар олдигача унинг атрофини қуршаб, отда еладилар. Бу гуруҳ тенгдош дўстлар, қишлоқдошлар, қурдошлар бўлиши мумкин.

Кўпқарида от эгаси пойгага тушиши ҳам, тушмаслиги ҳам мумкин. Чавандозлар кексайганларида, улоққа ўзлари турли сабабларга кўра тушолмасликлари туфайли кўпқари шартларига тайёрланган «ақлли», «тажрибали» отларини ёш чавандозларга «кира»га берадилар. Бу ўринда ҳам ғолиб чиққан аргумоқ ғайратли чавандози билан от эгаси мукофотни бўлиб оладилар.

Мен Тошкентда бир йили 15-касалхона бош врач ҳузурига илтимос билан кирганимда у киши менинг Китобда туғилганимни эшитиб, исми шарифимдан отамни яхши танишлигини айтди. Ва отам тўғрисида мен учун ҳам янгилик бўлган бир ҳикоя айтиб берди. Бу кўпқари тўғрисида бўлгани учун Сизларга ҳам етказишни лозим топдим.

«Йигитлик пайтимда, Сиз туғилган Паландара қишлоғида врач сифатида иш бошлаганман,— ҳикоя қилди Шавкат Сатторович Раҳимов,—отангиз Саттор бобонинг «Қашқа» исмли чавандоз отлари бўларди. Ўзлари сўнгги пайтда улоқ чопмасдилар. Қайвонилар орага тушишиб, отангиздан «Қашқа»ни сураб олиб, ўша кунги тўйда бириинчи бор улоққа тушдим. «Қашқа» шиддат билан юғуриб, тумшуги билан даврани ёриб, ерга тушган улоқни қўл чўзиб олишимга имкон яратди. Сўнг силтаниб, ён-веримдаги улоқчи от ва чавандозларга бўй бермай.

олға интилди. Юз кадамлар чопмай, негадир таққа тўхтаб туриб қолди. Менинг пойгадан қолаётганимга жаҳлим чиқиб, «Қашқа»ни бир-икки аччиқ қамчиладим. Яна бир дам у ўз-ўзидан мени йикитиб юборгудай депсиниб, силтаниб олдинга интилди.

Кейин маълум бўлишича, жонивор ўша така-так тўхтаганида, менинг тақимимга қистирилган улоқни тутиб, тортиб олишга интилган ўнлаб чавандоз қўллари-ни узиб ташлаб, отларини олдинга ўтказиб юборган, ғолиб сифатида бўшаниб, ўнғай йўлдан маррага етиш-нинг ҳаёлини қилиб турган экан. Жонивор шу шиддати билан барибир мендай тажрибасиз чавандозни сағрисида саклаб, улоқ билан маррага биринчи бўлиб етиб келди. Мен улоқни кайвонилар оёғи остига улоқтирарканман, тўйдаги кўпқари томошабинлари «ҳалол», «ҳалол», «дўхтирники ҳалол», «Қашқа» боз биринчи етиб келди», деб чапак чалиб, қичкириб олқишладилар. Ана шундай. Сизнинг отангиз, Сизларнинг отингиз билан ҳаётим-да илк ва сўнгги бор улоқчилик қилиб, ғолиб чиққанман. Ўшанда тўйдан совринга олган араби ғиламни ҳали ҳамон узоқ йиллардан хотира сифатида саклаб келаман...»

Шунақа, улоқчи отлар маҳоратли, «ақлли», тажрибали бўларкан... Сиз севган дostonларда, айниқса, «Алпомиш»да қаҳрамоннинг дўсти Қоражон тушган пойга — кўпқари тасвирини ўқиб, қанчалар завқ олган сиз. Бу қадимий одатимиз неча минг йиллардан буён Ўрта Осиё, умуман, Шарқ халқларини ўзаро дўстлик иплари билан боғлаб, ёш авлодни жисмоний соғлом, абжир ва чаққон, мардлик ва шиддаткорлик руҳида тарбиялаб келмоқда.

Бизнинг ҳозирги замон адибларимиз ҳам ўзбек кишлоқ аҳолисининг ажойиб ўйини—кўпқари ҳақида қизиқарли кассалар ёзишган. Улар орасида истеъдодли ёзувчи Тоғай Мурод асарлари ажралиб туради. Шоир Жам-

шиднинг «Кўпкари» деган шеърида мардлик, жасорат бундай улуғланади:

Шу кеч Қийғир депсиниб чиқди,
Кўпкарининг ҳидини сезиб,
От кишнаса қўшни қишлоқда,
Хаёллари кетарди тўзиб.
Кўзларида чақнайди бир ўт,
Рақибларин ўйлаган сайин.
Эрта мардлик майдонга тушар,
Қураш огир бўлмоғи тайин.
У кўп кўрди талотўпларни,
Марраларни забт этди кўп бор.
Соҳибига шуҳрат келтириб,
Англади бир ҳикматни такрор:
Аралашса ҳийла улоққа,
Тўпга кирса бирор қирчанги,
Мумкин бўлмас ҳалол куч синаш,
Оқаради чавандоз ранги.
...Тинчлан, менинг азиз дўстгинам,
Юр, келайин бироз совутиб,
Сени, агар... агар енгилсанг,
Бўлмас сўнгра сира овутиб.
Кўпкари бу — беаёв қуюн,
Сағринг ўра ёнар қамчилар.
Вужудингда ўт-олов сачраб,
Туёғингдан учар чақинлар.
Эрта сени силай олмайман,
Ўйла, дўстим, бир чора-тадбир.
Иссиқ жойда боглиқ турганлар.
Қурашларга ярамас, ахир.
Мен кўп кўрдим биров отини
Миниб, обрў топмоқ бўлганни.
Кўрдим, ҳасад ичра қоврилиб
Айилларни кесиб қўйганни.
Ўзинг гувоҳ, ўзингга аён:
Сўзим, ишим, эътиқодим ҳам.
Мен барчага шараф тилайман,
От чопмасдан номардлик қилсам.
Тилсизгинам, юр, далага юр,
Момо ердан мадад сўрайлик.
Юр, гиротлар руҳини ёдлаб

*Адирларда суҳбат қурайлик.
Юр, тулпорим, ўйлайлик ўбдон.
Эрта тонгнинг зарбу шиддатин.
Отлар сапчир...демакки яқин,
Кўпкарининг яқин муддати.
Ўзингни бос, неча гушада
Арғумоқлар ёли таралар.
Бу майдонда ҳамма шон истаб,
Ҳамма от ҳам кишнаб, чиранар.
Эртага сен менга бегона,
Эсламайман асло отингни.
Балки марра кўрарсан, балки...
Булғатмасанг басдир зотингни.*

Кўпкарида чопадиган отни қандай боқиш, тарбиялаш, совутиш, «ақл-идрокли» қилиш йўлларини чавандозлар авлоддан-авлодга етказиб, анъанавий меросга айлантириб келганлар. Ана шундай кўпкари ўйини шартларига бағишланган чавандоз таълимини олган тулпорларнинг Ўрта Осиёда фукаролар урушида, кейинроқ Улуғ Ватан уруши жангларида отлик аскарлар кавалериясида кўрсатган ақл бовар қилмас қаҳрамонликлари ҳақида ҳам ўқигансиз.

Кўпкари аслида тинчлик, хотиржамлик ўйини бўлиб, оналар, боболар, болалар суяниши, ишониши мумкин бўлган ҳақиқий эркакларни тарбиялаб етиштиришда бекиёс катта роль ўйнаган. Афсуски, кейинги йилларда халқимизнинг ажойиб анъаналаридан бири бўлган кўпкари одатининг тобора жуғрофий ҳудудлари торайиб, бундай оммавий сайл, совринлар камайиб кетмокда. Бунинг сабаби бир пайтлар дунёга машҳур бўлган араби, қорабайир каби зотли отларнинг бутунлай камайиб кетганлигидандир. Шу хавфнинг олдини олиш мақсадида жумҳуриятимизнинг айрим вилоят ва туманларида от боқиш хўжаликлари ташкил этилди. Бир вақтлар йўқотиб юборилган шахсий хўжаликда от боқиш,

кўпайтириб тарбиялаш ҳам аста-секин йўлга қўйилмокда.

Хозир ҳам жумҳуриятимизнинг Қашкадарё, Сурхондарё, Самарканд, Бухоро вилоятларининг бир қатор туманларида кўпкари ўйин-одати ижро этиб келинмокда. Бугунги кунда деҳқон, боғбон, пахтакор, сабзавоткорларнинг катта курултойларида, Наврўз байрамларида, туманлар, вилоятларнинг ҳосил байрамларида катта кўпкарилар ташкил этилиб, ўтказиш яна қайтадан расм бўлмокда. Тағин эски армугоқлар, суворилар, улоқчилик мактаблари қайта тикланмокда. Ўзбек, козок, туркман, тожик, қорақалпоқ, қирғиз халқларининг энг яхши чавандозлари бир-бирларининг хусусий ва жамоа тўйларига меҳмон бўлиб ўтиб, катта соврин-кўпкари, улоқ мусобақаларида иштирок этмокдалар. Бир сўз билан айтганда, тўйлар тўйдек ўтмокда. Энг муҳими, қадимий жувонмард ўйин одатларимиздан бири тирилиб, ўзининг янги ҳаётини бошдан кечирмокда.

КУРАШ

Жуда қадимий ўйин-одатларимиздан бири курашдир. Бу ўйин-одат ҳақида Сиз яхши тасаввурга эгасиз. Чунки кураш одатимиз, хайриятки, йўқолиб, изсиз кетган удумларимиз қаторига қирмай қолган. Бунинг сабаби, образли қилиб айтганда, ҳар бир замон, айниқса, бизнинг замонамизда кундалик турмуш, ҳаёт кечиришининг ўзи курашдан иборат бўлиб қолганлиги туфайли шундай бўлгандир...

Кураш — қадимий ва эркин кураш турларига бўлинади. Бу одатнинг тарихи халқимиз тарихи қадар узундир. Кураш бизнинг халқимиз пайдо бўлиб, таракқиёт йўлига қирганидан буён таркиб топиб, ривожланиб, такомиллашиб борди. Миллий курашни биз

ҳозирги кунда спорт тури сифатида қайд этамиз. Аслида эса бу одат халқ ҳаётининг жуда муҳим тармоғи бўлиб, унинг такдири-аъмолини белгилаган.

Қадимда ялпи қирғин, ўлим қуроллари бўлмаган пайтларда, паҳлавонлар у ёки бу халқ, қўшин, катта лашкар ғалабасини, бу билан эса шу подшоликнинг такдирини ҳал қилганлар. Полвонлик битта-иккита шахс мисолида эмас, умумхалқ сиймосида оммалашган. Яхши чавандозлик, камондан беҳато ўқ отиш, чапдастлик билан қилич чопиш, эпчиллик, жасурлик, тантилик ва мардлик, ҳалоллик курашчиларнинг бош фазилатлари саналган.

Қадим даврларда нафақат эркаклар, туркий халқлар тарихида хотин-қизлар ҳам кураш тушишган. Йигит ва қизларнинг балоғатга етиб, турмуш қуришларидаги асосий шартлардан бири турмушга чиқадиган қиз аввало ўз тенгдошларидан беш-олтитасини кўпчилик олдидagi ҳалол курашда енгиси, йикитиши талаб қилинган. Бу жараён душман лашкарлари билан ҳаёт-мамот жанглари кетаётган пайтда тўғри келса, (бундай пайтлар тарихда бот-бот бўлиб турган) турмуш курмокчи бўлган қиз душман навкарларидан беш-олтитасини ўлдириб, қалласини онабошига келтириб кўрсатиши талаб қилинган.

Ана шу шартлардан кейингина оила қураётган қиз бир ёстikka бош қўядиган йигити билан бел олишган. Бўлажак эр билан курашда тенг бўлсагина у билан оила қуриш ҳуқуқига эга бўлган. Бу шартлар қадимий табиий танланишдан келиб чиққан бўлиб, соғлом турмуш ва қудратли оила қуришнинг, унинг келажагининг бош омили бўлган. Мана шундай оилалардан ҳам жисман, ҳам маънан баркамол ўғил-қизлар туғилган. Улар Ватан ҳимоясида собит турганлар. Босқинчиларга қарши озодлик курашларида бош бўлганлар. Алломишу

Гўрўглилар, Авазхону Равшанхонлар, Ойбарчину Қалдир-
ғочлар, Кенжа ботиру Ойпарилар ана шу сингари
ёшлар, Ватан фидойиларининг тимсоли саналган.

*Мард йигитдан доим туғиб мард бўлар,
Номардлардан қачон чиқиб мард бўлди?!—*

деган буюк туркман шоири минг бора ҳақдир.

Ўзингиз тўй-томошаларда, ойнаи жаҳон ва кино-
фильмларда икки полвоннинг давра ўртасида халқ
олқишида кураш тушиб туришганининг гувоҳи бўлгансиз.
Айниқса, бу одат кишлокларимизда ҳамон анъанавий
равишда давом этиб келаётганлиги кишини қувонти-
ради. Бундай полвонлар кураши Ўзбекистонимизда
икки тоифага бўлинади. Булар Бухороча кураш ва
Фарғонача кураш шаклларидир. Бу икки тоифа кураш
ўзига хос жиҳатлари билан бир-биридан тубдан фарқ
қилади. Бу фарқлар кураш шартлари, полвоннинг кийи-
ниши, халқимизнинг ҳудудий бўлиниши ва мазкур
аҳолининг табиати, руҳияти, урф-одати, удумлари билан
чамбарчас боғланиб кетгандир.

Фарғонача курашда полвонлар тўн кийиб, белбоғ
боғлаб, бир-бирларининг белларидан иккала қўл
билан ушлаган ҳолда майдонда мусобақалашадилар.
Бу кураш усули қадимий турга жуда яқин бўлиб,
унда рақиблар бир-бирларига нисбатан куч ишлатиб,
полвон оёғини тушакдан узиб, сўнг хоҳлаган томонга
йиқитишлари мумкин. Бу усулда чалиш, қайириш,
ёнбошга олиш, елкадан ошириш, бошдан ошириш
усуллари тақикланади. Шу билан бирга, рақиблар
бутун олишув давомида қўлларини қўйиб юборишлари
ҳам мумкин эмас.

Бухороча курашда эса полвонлар калта тўн кийиб,
белбоғ боғлаб, кураш майдонига тушадилар. Бу усул
эркин кураш усулларига жуда яқин туради. Унда

чалиш, қайириш, елкадан ошириб отиш каби усулларга рухсат берилади. Бу усулда кураш тушганда рақибнинг курагини бир зумга ерга теккизиб турган полвон голиб саналади.

Ўзбекларда қадимдан не-не полвонларнинг донғи кетмаган. Биз ўз замонамизда ҳам жаҳон полвонлари Хушвакт Рўзикулов, Жалол Рўзикулов, Норқобил Йўлдошев, Сайфиддин Ҳодиев, Собир Рўзиев, Маҳмадали полвон, Бозорбой полвон сингари ҳамюрт-замондошларимиз билан фахрланамиз. Кураш ҳақида кўп асарлар ёзилган. Ана шундай шеърлардан бирини ўқиб кўришни Сизга ҳам тавсия этмоқчиман. Бу шеър «Кураш» деб аталади. Халқимизнинг урфу удумлари ҳақидаги бу самимий сатрлар ҳам истеъдодли шоир Жамшидниқидир.

*Карнай садолари чорлар йигинга,
Совринга қўйилган матолар-тахчил.
Ҳозирча ноаён — бахт кулар кимга,
Ҳаяжон ичида сергак минглаб дил.*

*Сизга омад кулсин, кулсин юксак шон,
Саф-саф келаётган хушнуд полвонлар.
Серзавқ олқишлардан гувиллар майдон,
Рухдан кўтарилиб кетар ёлгонлар.*

*Тенгқур йигитларга тилашар омад
Бир вақт полвон ўтган шухратли авлод.
Бунда на гаразу ва на хушомад,
Бунда бор мардларга хос чунг эътиқод,*

*Бу ахир майдон деб аталар, унга
Олис қавминининг ҳам кўзи тикилган.
Одил халқ голибни шарафлаб, шунда.
Чалиш солғувчини лаънатлаб келган.*

*Сўзимдан мухтасар хулосамдир шул:
Ҳаётда учрар гоҳ гирром полвонлар,*

*Барин дўст атолмам тутганларни гул,
Ҳали бор беномус, сўқир инсонлар.*

*Аждодлар руҳини ҳокипо қилмай,
Кел, кураш тушайлик ҳаққи ҳалол, жим.
Майдонда енгилар бўлсам, ҳарқалай,
Тан бериб чиқарман сенга, рақибим!*

Ўзбекистон тарихида Пўлкан шоирларни куйлатган «Намоздайин бир зўр ўтди жаҳонда». Намоз ботир деганда чор генерал-губернаторлари зир титраган. Машхур полвоннинг бошига бир коп олтин гаров қўйишганлигини севимли ёзувчингиз Худойберди Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» тарихий романидан ўқигансиз.

Қардош-жондош козок халқининг Ҳожимукони ўзбек биродарига ҳам ўз жигаридай яқин. Ҳожимуконнинг япон полвони билан олишиб, кўрсатган қахрамонлиги ватан шайини ҳимоя қилиб, дунёнинг энг зўр полвони номини олиши ҳамон Ўрта Осиё халқларини тўлкинлантиради... Бу ҳақда машхур козок адиби Собит Муконовнинг «Чўлок полвон» повести ўзбек адиби Носир Фозилов таржимасида Сизларнинг бир неча авлодларингизга етказиб берилган. Фил сичкондан кўркқандай, Ҳожимукон ҳам сичконни кўрса, тоқат қилолмай қолар экан...

Кураш одати асосан сайил ва байрамларда, турли тантаналарда, катта-кичик тўйларда амалга оширилади. Бунинг ўз тартиб-қоидалари бўлган, албатта. Курашнинг ўртадаги кайвони—ҳакам раҳбарлигида энг олдин кичик болалар, сўнг ўсмирлар, ўспиринлар ўз тенгқурлари билан олишиб, бошлаб беришган. Ундан кейин эса даврага эр етган ёш йигитлар тушишган. Мана шундан кейингина ҳақиқий паҳлавонлар, эл орасида машхур бўлган полвонлар кафас олишган.

Аксинча, бошқа ҳолларда давра курашини аввал ошпок соколли чоллар, кекса полвонлар бошлаб бериб, сўнг навбатни кейинги авлодларга беришган. Катта одат қобилидаги бу кичик одат, аввало, тарбиявий, таълимий аҳамият касб этган.

Сиз курашнинг жисмоний чиниқлиш тури сифатидаги замонавий, ранг-баранг усулларида ҳам яхши хабардорсиз. Ҳозирда бизнинг кураш санъатимизда Оврупо, Осиё, Ўрта Осиё ва умуман Шарқ мамлакатлари, кураш тушиш шарт-шароитлари, ўйиннинг қонуи-қондалари ҳам ранг-барангдир.

Айниқса, осиеча усул-япон ва хитойларининг кураш турлари ҳозирги ёшлар орасида жуда машҳурлашиб борапти. Каратэ-до, таэквон-до, у-шу, ай-ки-до, кунг-фу, жю-житсу сингари осиеча кураш турлари худди қадимги даврлардагидек ўзбек болаларининг ҳам сеvimли кураш усулларига кириб бораётир.

ХАШАР

Ҳашар — Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган удумларимиздан бири бўлиб, қадимдан ўзбек халқи ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган. Ҳашар бу кўпчилиكنинг бир ёкадан бош чиқариб, бир мақсадда биргалашиб ҳаракат қилишидир.

Қадим замонларда ота-бободар қишлоқларда, ёзлқларда хўжалик ишларини кўп ҳолларда ҳашар йўли билан битириб олишган. Ёзлқларда кўмилган тоқларни очиш, кесиш, тараш, бог беллаш, ҳашак-сомон тўплаш, бог ҳосилини йиғиб-териб олиш, кузги яхоб суви бериш, катта ариқ, каналлар бошлаб келиш, шох ариқни киш арафасида қовлаб тозалаш каби оғир ишларнинг ҳаммаси худди шу ҳашар йўли билан бажарилган.

Чунки одамларнинг якка хўжаликларида боғ-томоркалар, хосилдор ерлар катта ва сермеҳнат бўлиб, дехкондан кўп кўл кучи талаб қилган. Шунинг учун ҳам ўзбеклар серфарзанд, сероғайни, мўл қариндошуруғли бўлиб, халқ орасида «ит бўл, қуш бўл — кўп бўл» деган мақол юради. «Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас», деган мақол ҳам шундан қолган. Айнан ҳашарда «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», мақоли ўз кучини кўрсатган.

Ёзлукдан қишлоққа қишлагани кўчишдан олдин иморат қурилса ё хонадоннинг шикаст-рехти тузатилса, албатта усталардан ташқари ҳашарчилар ҳам таклиф қилинган. Ҳашар нафақат кўпчиликнинг бир кишига кўмаги, балки бир кишининг кўпчиликка, жамоага ёрдами тегиши шаклида ҳам қўлланган. Масалан, қишлоқ мол-ҳоли, подасини ҳар куни бир одам ҳашар йўли билан боққан пайтлар ҳам бўлган. Бу одат ҳозир ҳам сақланиб қолган бўлиб, унга кўпгина қишлоқларда амал қилиб келинмоқда.

Ҳашар одатининг эски замонларда, айниқса, бева-бечоралар, камбағал оилаларга катта ёрдами теккан. Қишлоқнинг ўзига етар оилалари, тўқ хонадонлари бирлашиб ёки ёлғиз, камбағал бева-бечора, етим-есирга ҳовли-жой қуриб бериш, гўдак фарзандларининг қўлини ҳалоллаш, тўй бериб, бошини иккита қилиб қўйиш каби савоб ишлар жамоа-қишлоқ аҳли орасида албатта ҳашар йўли билан бамаслаҳат бажарилган.

Ҳашар баҳорда кўчаларни тозалаш, кўчатлар экиш, ариқлар очиш, йўллар қуриш, мозорларни ободонлаштириш, кўприклар қуриш, жамоат жойларини (мачит, мактаб, мадраса) тартибга келтириш, шифохоналар қуриш борасида ҳам кўпчиликка фойда келтирган. Қишлоқларни ободонлаштириш, маданий-маиший муас-

сасалар барпо килиш, турли шафоат ишларини амалга оширишга қўлланилган.

Ҳашарнинг ўзига хос бош хусусияти шундан иборатки, у беминнат, бепул, бетаъма бажарилади. Ҳашар иши кўпчилик томонидан текин адо қилинади. Эски замонларда она-момоларимиз ҳашар одатини тўйлар олдидан гилам тўкиш, бичиш-тикиш, қавиш ишларида ҳам қўллашган. Қайси оилада тўй кутилса, кекса аёллар ўша ерга кўчиб ўтишган.

Жумхуриятимизнинг жанубий вилоятлари — Қашқадарё, Сурхондарёда ҳашарга ўхшаш яна бир одат мавжуд. Бу «ҳайров» деб аталади. бу тадбир — ҳашар баҳордамас, қора тирамоҳ —қишда ўтказилади. Қишлоқ-шаҳарларга обиҳаёт олиб келадиган бош ариқ ҳашар йўли билан лой-гилдан тозаланиб, йилда бир бор амалда қайта ковланади. Бу маросим ўтадиган куни ёшу қари ҳашарга — тўғрироғи, ҳайровга чиқади. Ҳатто йўлдан, кўприкдан ўтаётган йўловчи ҳам отдан тушиб, қўлига белкурак олиб, ариқ қазиган. Яна бир қизик жойи ариқдаги ҳайровчилардан бири кўприк устига чиққан йўловчига белкурак учида нон «узатган». Неъматдан кўзига суртиб, тотинган шахс бу рамз ўзини курашга чорлаётганликларини дарҳол тушунган.

Айтишларича, оппоқ соқолли чол кўприкка яқинлашганда, бир ёш йигит ўзига хос ҳазил қилмоқчи бўлиб, кекса йўловчига нон тутган. Чол удумни бажаргач, эшакдан тушиб, бамайлихотир ечиниб, ёлғиз яктак-лозимда бир белбоғ билан қолган. Йигит ҳайратланиб, бу чувак чол билан курашишини ҳам, курашмаслигини ҳам билмай, ҳайрон бўлиб турганда, мўйсафид охишта қафас олишаркан, йигитни даст кўтариб айлантриб, курагини ерга теккизган. Бўлган кулги, бўлган қийқирик. Ҳайров тадбири иштирокчилари ичак-

лари узилгунча роса кулишган. Шундан халқимизда «синамаган отнинг сиртидан ўтма», «кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни» деган мақоллар мавжуд.

Шўролар даврида мамлакатимизнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларида жамоат бинолари, кўприклар, йўллар, айрим кичик шаҳарлар ҳашар йўли билан бунёд этилган. Турли иншоотлар кўп миллатли халқларимиз томонидан Ўзбекистонда Катта Фарғона, Шимолий ва Жанубий Фарғона каналлари, Тошкент каналлари, (Шимолий ва Жанубий) Зарафшон канали, Каттакўргон сув омбори, кўпчилик катта сув омборлари, Чоржўй-Қўнғирот темир йўли қурилиши кабилар ҳам умумхалқ ҳашари йўли билан барпо қилинган.

Ҳашар халқнинг меҳнат жасорати, ташаббускорлиги ва бунёдкорлик қобилиятини янада ривожлантириб фуқаро сифатида камол топтирди. Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам ҳашар одатининг халқимизга кўп беминанат ёрдами тегди. Фронтга, ҳашардан тупланган самолёт, тўп, танк, озик-овқат, кийим-кечак каби кўплаб зарур нарсалар тўхфа қилинди.

1966 йилги Тошкент zilzilасида бутуниттифок умумхалқ ҳашари пойтахтимизнинг кейинги ҳаётида жуда катта из қолдирди. Буларнинг барчаси замоннинг талаби, шароитнинг оғирлигидан келиб чиққан мажбурий зарурат эди. Ҳашар бир-икки кун, айрим ҳоллардагина бир неча кунгача чўзиларди.

Ҳашар пайтида тезкорлик билан ишлайдиган кишилар ҳаминша олқишга сазовор бўлишган. Масалан, иморат қуришда, уйнинг бурчак деворини кўтариш энг мураккаб иш ҳисобланади. Тўрт киши тўртта бурчакдан тушиб девор ура бошлайдилар. Қимки биринчи бўлиб деворни битказса, унинг елкасига тўн ёпилади ва келгуси ҳашаргача энг девкор, яъни ишчан одам деб ҳисобланади. Ҳўш, шўнча одамга тушлик овқат топиш осонми?

Хашар қилаётган кишига бунинг ҳам ҳеч оғирлик томони йўқ. Нега деганда, хашарчиларнинг аҳли аёли, оналари тушлик пайтида ҳар хил таомлар пишириб, хашар бўлаётган ерга олиб боришади. Эркаклар шу ерда чордона куриб ўтирганча, аёлларнинг ошпазлигига, кайвонилигига ҳам баҳо беришади.

Кўрдингизми, бир одат туфайли қанчадан-қанча бошқа урфу одатлар ҳам келиб чиқади. Хашар бўлаётган жойдан қолмасликка ҳаракат қилган ўғлон ҳамиша енгил кайфиятда юришга ҳақлидир, чунки, бошига бирор мушкул иш тушгудек бўлса, унга кўмаклашмоққа бутун бир халқ ҳамиша шай туради.

III БОБ. ИНСОНИЙЛИК — КАМОЛОТ

САЛОМ ВА АЛИК

— Ассалому алайкум! — кўлини кўксига қўйиб, ажиб тавозе ила салом берди ёш йигит.

— Ваалайкум ассалом! — алик олди оппоқ соқолли, нуроний чол хассасига таяниб, бир зум нафас ростларкан, сўнг қўшиб қўйди: — Мулла бўлинг, умрингиздан барака топинг, яхши жойлардан ато қилсин, бўтам...

— Ассалому алайкум, бувижон! — жарангдор, ширали оврози эшитилди киз боланинг.

— Ваалайкум ассалом! — жавоб қилди сочлари бошига ураган дока рўмоли янглиғ оппоқ буви, сўнг ўнг қўли билан ёш қизнинг кифтига қоқиб: — Қоқиндик, кимнинг қизи бўласиз? — деб сўради. Жавоб олгач: — Илоҳи бахтингизни берсин, тагли-тахтли жойларга келин бўлинг, ўзингиздан кўпайиб, ували-жували бўлинг, — дея фотиҳага қўл очди отинойи...

Улуг бобомиз Аҳмад Яссавий замонида ҳам, катта бобокалонимиз Амир Темур даврида ҳам, ҳазрат Алишер Навоийу Ҳусайн Бойқаро ва Бобур мирзо замонларида ҳам худди шундай саломлашиларди.

Бугун ҳам бир оз нуқсларни ҳисобга олмаганда шундай манзараларни учратиб турасиз. Ҳайма гап одобнинг боши бўлган саломнинг эрта, юз йилдан кейин, яна минг йиллардан кейин ҳам худди шундай авлодлар тилида жаранглаб туришида қолган. Чунки халқнинг умри унинг маданияти, урф-одат, удумлари умрининг узунлиги билан ўлчанади.

Одобнинг боши саломдан бошланади. Сиз эрта туриб, бобою бувингизга албатта салом берасиз. Ота-онангизни салом билан қаршилайсиз. Аммаю холангиз, тағойию амакингизни ҳам инчинун. Кичик ука-сингилларингиз ўз навбатида Сизга салом беришади. Боғчада, мактабда, куча-қўйда, жамоат ҳаракатида катталарга у таниш-беғона демай, салом берасиз. Тўғри қиласиз, «салом-худонинг қарзи», дейди кексалар. Салом инсонийликнинг ҳам боши. Ҳатто Сиз яхши билган эртақда ҳам ялмоғиз кампирдай феъли бузуқ салом берган қизчага, «гар саломнинг бўлмаганда икки ямлаб, бир ютардим», дейди. «Салом» каломи туфайли уни кечиради.

Саломлашиш — қадимий одат. Дунёдаги барча маданий халқлар ўзаро инсоний муносабат, муомала ва мулоқотни саломдан бошлашади. Ҳар бир халқнинг саломлашиш билан боғлиқ бўлган ўз урф-одатлари бор. Хиндлар қўл кафтларини бирлаштирганча, пешоналарига тираб, афгонлар юзларини юзларига суйкаганча кифт уриштириб саломлашишса, инглизлар бош кийимини олиб, енгил таъзим қилшади.

Биз, ўзбеклар, барча ислом дунёси халқлари сингари бир-биримизни кўрганимизда «ассалому алайкум» дея қўл олишиб кўришамиз. «Ассалому алайкум» ибораси арабча «сизга тинчлик тилайман» деган маънони билдиради. «Ваалайкум ассалом» эса «сизга ҳам тинчлик тилайман» жавоб саломи саналади.

Саломлашиш одати ёш ва маросим билан ҳам боғлиқдир. Масалан, кекса одамлар бир-бирлари билан икки қўллаб кўришишади. Узоқ вақт бир-бирларини кўрмаган кадрдонлар кучоқлашиб, сўнг қўл олишиб, ҳолаҳвол сўрашадилар. Кексалар кучоқлашганда бир-бирлари кифтларини, курак ва елкаларини силаб-сийпаб, укалайдилар ҳам. Бу айни пайтда узоқ йўл юриб то-

ликкан йўловчи меҳмонларга ўзига хос ходимилик, тиббий, жисмоний тарбия ҳамдир. Академик шоиримиз Ғафур Ғуломнинг шарҳларича, қадимда одамлар қабила-қабила бўлиб яшашган, аксарият ҳолларда бир-бирларига рақобатда бўлган гуруҳларнинг вакиллари, «мана, қўлимда қуролим (болта, пичок, тош) йўқ, қўлим ҳам, қўксим ҳам очиқ» мазмунида қўл олишиб кўришишган. Шу билан бир-бирларига тинчлик, омонлик тилашган.

Маданиятлилиكنинг биринчи белгиси бўлган саломлашиш одатида кекса киши билан ёш йигит, ўсмир, бола кўришганда ёш «ассалому алайкум», дея ўнг қўлини қўксига, юрак устига қўяди. Кекса киши «ваалайкум ассалом» дея айрим рағбатлантирувчи олқишлар ҳам айтиши мумкин («Боракалло, мулла бўлинг, отангизга раҳмат, катта йигит бўлинг» каби). Бундай пайтда кекса киши қўл узатсагина, ёш бориб, икки қўллаб у кишининг қўлини олиши лозим.

«Салом» каломи «савоб» сўзига уйкаш. Маъно жиҳатидан ҳам бир-биридан узоқ эмас. Ўзидан катталарга салом бермок бизлар учун ҳам қарз, ҳам фарз. Салом беришни қанда қилмайдиганларни одобли, ахлоқли; саломсизни одобсиз-тарбиясиз санаб келишган қадимдан ота-боболаримиз. Салом берган савоб олади, дейишади. Нима учун? Чунки салом бериш билан Сиз кўп одамнинг кайфиятини кўтарасиз, ҳурматини оширасиз, чиройини очасиз. Алик олганининг ҳаётга муҳаббати, инсонга ишончи ортади, руҳи тетиклашади. Катта савоб ишлар ҳам мана шу кичик каломдан бошланади.

Хотин-қизлар, одатда саломлашишни елка қоқишиб, баъзан ўпишиб кўришиш билан амалга оширишади. Кекса аёллар ёш қизларга: «Қоқиндик, умрингдан барака топ», каби олқишлар айтиб, саломига алик олишади. Эракк киши аёл билан саломлашганда, эр киши одоб

саклагани маъкул. Аёл қўл узатсагина у билан қўл олишиб, силкитмай, қўришиш лозим.

Азали жойларда танишлар билан қўл олишиб қўришилмайди. Бундай пайтда қўлни кўкракка қўйиш, бош иргаш билан кифояланилади. Касал-бемор кўргани борганда ҳам хаста ётган киши билан бош иргаб саломлашиб, у кишига сихат-саломатлик тиланади.

Замонлар ўтиши билан саломлашиш одати турли шаклларда ўзгариб борган. Масалан, баъзи замонларда камбағал, бечора, батрак бой ёки амалдорларга қўли кўксида, бел букиб таъзим қилиш билан саломини, ҳурмати ва тобелигини билдирган. Ҳоким синф вакили эса киборлик билан бош силкиш, қош кериш, кўз ташлаш билан «алик олган».

Каерда, ким-кимга қандай саломлашуви керак, деган савол тугилади. Масалан, Сиз синфдасиз. Муаллим синфга кирди. Ким олдин салом бериши лозим? Кўпчилик турган жойга кириб келган ёлғиз ёки бир неча киши аввал салом бериши талаб қилинади, чунки улар «янги» сифатида жамоага қўшиляпти. Камчилик албатта кўпчиликнинг ҳурматини қилиши фарз. Отлиқ ёки машинадаги киши тўхтаганда пиёдага салом бериши лозим. Юрган ўтирганга, ўтирган ётганга салом бериши қарздор. Чунки ҳаракатнинг сустлигига қараб, қария, беморлик билинади. Агар борди-ю ёш йигит ўтирган бўлса ёнидан қария ўтиб қолса у албатта, ўрнидан туриб салом бериши керак. Ёш ва соғлом ўз бурчини бажариши, мусулмончилик, инсонийлик вазифасини адо этиши зарур.

Ҳозирги кунда катталар ва, айниқса, ёшлар, ўсмирлар, болалар ўртасида бу ажойиб миллий одатимиз — саломлашиш турли шаклларда мазмуни ва ижроси бузилиб адо қилинмоқда. Тўғри, саломлашишни уч шаклда ҳам «ассалому алайкум», «саломалайкум», «салом» кабилида айтишнинг нотўғри жойи йўқ. Ўрни билан уч

кўринишни ҳам қўллайвериш мумкин.

Аммо ёшлар ўртасида, жамоат орасида каттик қич-қириш билан: «Хелло», «кимни кўраяпман», «бормисан», «ў», «ҳў», «привет», «салют», «чава» каби тутуриқсиз сўз ва хитоблар қўллаш ённки қўл кўтариш билан ёнидан ўтиб кетиш, икки бармоғини тик қилиб кўрсатиш, кафтлардан ўт чиққудек қилиб, қарсиллатиб уриш сиғари ёқимсиз қилиқларни салом ўрнида ишлатиш каби ёмон одат пайдо бўлмоқда. Бу ўз миллий саломлашиш одатига нисбатан катта ҳурматсизлик белгисидир.

Ундан ҳам ёмони баъзи болалар катталар ёнидан без бўлиб, салом-алиқсиз ўтадилар. Гуёки бир оғиз калом билан давлати камайиб қоладигандай... Бу эса кекса, ўрта яшар одамга малол келади, кўнглида шубҳа пайдо бўлади. Қайфияти бузилиб, ишининг унуми кетади. Сиз ўзингиз билмаган, балки истамаган ҳолда қарийб жиноят қилган бўласиз. Агар ўша одам ўқитувчи бўлса, совуқ руҳи бир неча синфга кўчади. Доктор бўлса, беморларнинг шундоқ ҳам хира кўнгли янада қоронғилашади...

Бизнинг ўзбек халқимизнинг ўзига хос табиатини, лутфкорлигини, урфу одатларини ҳаммамизга жондай азиз, қадрдон «салом» сўзисиз тасаввур қилолмайсиз. Шунинг учун ҳам доно халқимиз «аввал салом, баъдаз калом» деб бежиз айтмаган. Салом одобнинг боши, одатнинг дебочаси. Қолаверса, одамнинг кимлигини унинг саломи ҳам белгилайди...

ДАСТУРХОН. ТАОМ. ФОТИХА

Инсон пайдо бўлиб, таом истеъмол қила бош лабдики, дастурхон бор. Дастурхон азиз, муқаддас, ризқ-рўз манбай ва рамзи сифатида кўзга суртилган. Дастурхон одоби, таом смак қоида-қонунлари ҳам халқимизда азалдан мавжуд. Уйингизда бўлсин, меҳмонда

бўлсин, кунига уч-тўрт бор дастурхон ёзилади. Унга пон-
чай, канд-курс, хўл ва қуруқ мева қўйилади. Дастур-
хонлар ҳам жойи, одами, мавсуми, маъракаси, хонасига
қараб, катта-кичик, ранг-баранг, одми-оҳорли бўлиши
мумкин. Дастурхон — таоми билан улуг.

Дастурхон устига одатда, биринчи нон қўйилади. Ўзбеклар тандир нонни кўпроқ истеъмол қилишади, у дастурхонга жуфт қўйилади (Фаргона водийсида нон тоқ қўйилади, 3, 5, 7, 9 та сингари). Бир чойнакда қўш пиёла билан чой дамланади. Қуруқ меваю асал, мураббolar — дастурхон зийнати. Нонушта, тушлик, кеч-

ки овкатга караб, дастурхон ўзига хос безатилади, тўлдирилади. Дастурхон одоби ҳам кадимий бўлиб, кишидан муайян анъаналарни яхши билишни талаб қилади. Дастурхон ёзилганда нонни, таомни, барча егуликларни истеъмол қилишни биринчи бўлиб кекса киши, бобо, буви, амма-хола бошлаб беради. Кичик онлада эса ота-она. Бунгача албатта қўллар ювилган, сочиқларга артилган, тоза-озода бўлиши шарт. Ўзбеклар Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатлари кўпчилик халқлари синғари суюк овкатларни қошиқда, қуюқларни эса қўлда тановул қилишади. Шунинг учун ҳам мусулмончиликда жуда кўп қўл ювилади.

Таомга тановулга киришишдан олдин албатта, «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» дейилиши шарт. Умуман ўзбекчилик-мусулмончиликда ҳеч бир нш бисмиллосиз бошланмайди. Овкатга қўл уриш ҳам улуг ёшлиларнинг шаъни. Шундан сўнг ўрта ёшли, кичик ёшлилар овкат истеъмолига киришади.

Онлада дастурхонга, таомга қарашни ота бошлаб беради. Ундан сўнг болалар овкатга қўл урадилар. Ўзбеклар жума ва душанба окшомлари, яъни, пайшанба ва якшанба кунлари кечкурун албатта ош, палов дамлашади. Бу кунни «чопон қозикка илинадиган кун» ҳам дейишади. Бу кунни оиланинг улуғларидан бири таҳорат олиб, хонадоннинг ўтган аجدодлари, марҳумлар хотирасига дуою фотиҳа ўқишади. Билганлари «Қуръон» сураларидан хатми қуръон туширишади. Билмаганлар «Фотиҳа» ва «Ихлос» сурасини уч бор такрорлаб, фотиҳа ўқишади. Ана шундан кейингина овкат-паловга қўл урилади. Бу икки окшом ўткир ичимликлар, шароб, май билан, такаллуф қўрсатиб, тўқмай-сочмай, яхши чайнаб, ҳазм қилинади. Хўшбуй чой ош устидан нур устига аъло нур бўлади.

Ўзбекнинг овкат устидаги сертакаллуфлиги, «олинг-олинг»и, «дастурхонга қаранг»и, «олиб утиринг»и «қани-қани»си эл орасида машхур. Шундай мутойиба борки, ош устида бир-бирига кафт ёзиб, «қани, қани» деб турган ўзбек дўстига ҳайрон бўлган козоқ биродар: намуна «қани»лайсан, мана, кўз ўнгингда, буғи чиқиб турибди-ку», деб ўзбек дўстининг қўлини ошга теккизиб қўйган экан. Бу ҳазил, албатта. «Ош эгаси билан ширин» ақидасига амал қилган миллатдошларимиз дастурхон одоби-ни яхши тушунганликлари учун ҳам таом илтифотини қилиб, овкат маҳтал бўлмасин, дея меҳмон-меzbон уни ширин қилиб баҳам кўришган.

Таом истеъмол қилиб бўлингач, оилабоши албатта фотиҳага қўл очади. Таом емакнинг якуни бўлган бу одатда ейилган таомни эккан-тиккан, етказган, еган-ичган кишилар олқанади, етказганига шукрона айтилади. Қизини шундаки, барча маросимларда араб-форс тилларида ўқиладиган дуою фотиҳалар овкатдан кейинги, дастурхон усти фотиҳасида соф туркча-ўзбекча ўқилади. «Еган-ичганимиз савобини худойи таоло ўз даргоҳида қабул қилсин», дея фотиҳа якунланади.

Фотиҳа намунаси:
Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим.

Ширин обод, манзил обод,
Пайгамбар худога салават
Кўп бергин, қўл бергин,
Кенг фўл, кетмас давлат бергин.
Дўстга зор, душманга хор
Номардга муҳтож қилмагин.
Ўт балоси, сув балоси, ноҳақ
туҳматдан ўзинг асрагин.
Экканни-тикканни, еганни-ичганини
Савобини даргоҳингда қабул қилгин.
Омин, оллоҳу акбар!

Овқатдан олдинга кўл ювилишини айтдик. Овқатдан кейинги кўл юндириш удуми ўзгача. Ошни сб, ёғини кош, мўйлов, маҳсисига сургандан сўнг «кани, илоҳи омин» дея дастурхон савобига фотиҳа қилган бобо, ота (кекса киши) ва катталар учун оиланинг дастёр болалари чопкиллаб, дастшўй ва офтобада илиқ сув келтиради. Елкада сочиқ билан каттанинг кўлига сув куйиб, дастшўйда юндиради. Кўл камида уч бора сувда ювилиши талаб қилинади. Ювилган кўл силкинмайди, артилади. Ана ундан кейин, дастурхон йиғиштирилгач, дастурхон усти оилавий суҳбатлари, гангир-гунгур гурунг давом этади.

Шундан кейингина ҳамма ўз ўрнидан, дастурхон атрофидан туради. Ҳали ҳам бу удум тўла тугаллангани йўқ. Энди дастурхонни қоқиш анъанаси ҳам бор. Дастурхон қоқиш савоб сифатида энг ёш иштирокчига топширилади. Одатда, дастурхон бир чеккага, ҳовлининг тоза, озода жойига қоқилади. Дастурхондан тушган нон увоғи, гуруч доналари, майиз-ёнгок ушоғи ҳаром-ҳариш нарсага, жойга тушмаслиги, уларни хонадондаги кучук, товук, мушук териб есин учун шундай қилинади. Дастурхонни қокканда, ундаги сўнгги насибаларни ахлатга ағдариш, дуч келган томонга сочиб юбориш ношукрлик, гуноҳ саналади.

Қоқилган дастурхон келтирилиб, унга ушатиш ва ушатилмаган нонлар ўраб қўйилади. Ўзбек хотин-қизлари орасида дастурхон кўтариб, «ол товоғим, бер товоғим» одати ҳам азалдан мавжуд бўлиб, одатда тўй-маърака, чарлар, чакирик, меҳмондорчиликларда маросимга яраша дастурхон қилиб борилади. Бу маросимларда махсус дастурхончи хотинлар, кайвони эркаклар бўладиган тўй-маърака дастурхончи, қондаларини ана ушалар бошқариб турадилар.

Юқорида айтганимиздек, инсон ризку насибаси тим соли бўлган дастурхон муқаддас саналганидан уни босиш, ерга тушириш, ҳаром-ҳаришга қўшиш катта гуноҳ саналади. Дастурхон ҳақида халқ орасида мақол, матал, иборалар кўп. Ярамас, ҳасис кишиларга нисбатан «туз ичиб, тузлиғига тупурган» дейишади. Яхши, сахий одамларга нисбатан «кўли, дастурхони очик» деб таъриф берилади. Дастурхонни улуглаб «бир кун туз ичган жойингга қирк кун салом бер» деган фикр ҳам қадимдан қолган.

Биз уйда, оилавий шарт-шароитларда дастурхон тузатиш, таом, фотиҳа ҳақида гаплашиб олдик. Бироқ шундай ҳолатлар ҳам бўладики, одамлар дала-даштларда, бирор юмуш билан чиқишганда ҳам дастурхон ёзиб, таом ейишга эҳтиёж сезадилар. Аёнки, даштда ҳаммага етарли идиш-товок, қошиқ-санчқилар бўлмайди. Шундай пайтларда улар тўғри қозоннинг ўзидан овқат олиб ейдилар. Бошқаларнинг иштаҳасини бўғмаслик учун қўлни ҳамманинг олдида тозалаб ювиш одамларнинг Сизга бўлган илиқ муносабатларини оширади.

МЕҲМОНДОРЧИЛИК

Меҳмондорчилик, яъни, меҳмон кутиш ва кузатиш одати дунёдаги аксарият халқларга хос хусусиятдир. Ўзбек халқи бу жумард одатни жуда қадим замонлардан ихтиёр қилган. Шунинг учун маданиятимизнинг кўҳна манбаларида меҳмондорчилик инсоннинг, оиланинг, қабил ва халқнинг одабийлик, саховат, маданий ва маънавий алоқаси — мулоқоти мезони сифатида жуда катта кадр билан тилга олинган. Ўзбеклар, «меҳмонхонанг тор бўлса ҳам меҳру дилинг кенг бўлсин», дейишади.

Шарқ халқлари орасида машҳур бўлган Ҳотами Той

хикояти Навонӣ бобонгиз асарлари оркали сизга ҳам таниш албатта. Уларда меҳмонга энг сўнгги лукмасигача сахийлик билан тутказган, оила ва қабила шайнини сақлаб қолган ажойиб инсон ҳақида хикоя қилинади. Халқимиз эски замонлардаёқ «меҳмон — отангдан улуғ» деган нақлга кўра эшикдан келган одамни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, иззатини жойига қўйиб, кузатиб қўйишган.

Меҳмон, мезбон, меҳмондорчилик одатининг таъминлари ҳақида гапириб, туркман шоири Махтумқули бундай ёзади:

...Мард чиқар меҳмонга кулар юз билин
Номард қочиб қодар меҳмон йўлиқса...
ёки
...Моли кўп деб меҳмон бўлма номардга
Жумард фақир бўлса ҳамки бор айлар...
ёхуд
...Мард йиғит мол топса, ҳиммати ортар,
Номард фойда топса, кўнглин тор айлар...
каби.

Туркий халқлар қадимдан меҳмондорчилик одатига қатъий риоя қилишган. Маҳмуд Қошғарийнинг XI асрнинг нодир намунаси бўлган «Девону луғотит турк» асарида бу ҳақда қуйидаги мисралар ёзиб қолдирилган:

Қўрқлик тўнинг — ўзингга,
Тотлиғ ошинг — ўзингга,
Қўноққа кўргиз иззат,
Ёйсин шайнинг узоққа.

Борақали ёз келганда
Қиш озигин ҳозирла.
Чунки ўтар ой ва замон
Тун, кун ўтиши бирла.

Май идиши гоз бўлсин,
Туби кўз каби тўлсин,
Ғамни қумайлик, ўлсин,
Тун-кун ўйнаб-кулайлик.

Бахил меҳбон меҳмонини
 ўғри қўрар,
Берганини миннат қилиб
 юзга урар.

Қўни-қўшини, қариндош,
Қурсин сендан яхшилик.
Не-не совга қилинган,
Яхширогин қил ортиқ.

Келса киши чеҳрасига кўл сочмагил,
Иززат билан кўтиб ўни, яхшилик қил.

Келса биров йўқлашиб,
Бергил яхши озиқ-дон.
Қаргаб кетар меҳмонлар,
Қутар бўлсанг гар ёмон.

Меҳмон келса, ўтқазгил,
Ҳардиқ олиб, тинч бўлсин,
Оти ҳам ёруғликда,
Арпа-сомонга тўйсин.

Мол йиғинини сел келиш деб ҳисобла,
Мол эгасин тош каби юмалатар...

Қадимий одатларимиздан бўлган меҳмондорчиликнинг кўпгина ўзига хос хусусиятлари бор. Мен уларнинг барчаси ҳақида ҳаммага маълум гапларни такрорлаб ўтирмайман. Аввало, қадимдан Шарқда махсус мусофирхоналар, карвонсаройлар мавжуд бўлган. Бу жойларда узга мамлакат ва шаҳарлардан келган сайёҳлар, савдо ва тижорат аҳллари, элчию чопарлар вақтинчалик бош-пана топишган.

Ўзига тўқ, тўкин турмуш кечиришган ота-боболаримиз ўз ҳовлиларидан ташқарида, бир-биридан анча олисликдаги кишлоқларни туташтириб турувчи йўл бўйларида работлар куришган. Бу работлардаги ҳовуз бўйларига толлар экишган. Отда, эшакда ённки яёв йўлга чиққанлар ана шу работларда нафасларини ростлаб, ҳордик чиқаришиб, яна ўз йўлларида давом этганлар.

Умар Хайём ёруғ дунёни кириб-чиқиладиган работга қиёслаб, бунда ҳар куни бошқа-бошқа қавмлар қўним топади дейди:

*«Дунё як работу ду дар аст,
Дар ин работ ҳар кўз қавми дигар аст».*

Даштларда, йўл бўйларида бундай қўналгаларнинг қолдиқлари сақланиб қолганлигига кўзингиз тушгандир. Уларни ўз ҳолига қайтариб, обод масканга айлантирсак, ота-боболаримизнинг руҳлари шод бўлади.

Энг муҳими, булардан ташқари, ўзбек халқининг ўзига етар хонадонларида, деярли ҳар бир ҳовлида махсус меҳмонхоналар бўлган. Кўпроқ бундай меҳмонхоналар ичкари-ташқари ҳовлининг ташқарисида, кўчадан кира-веришда жойлашган кўндаланг уйдан иборат бўлган. Бундай уйлар камида 9, бўлмаса 11 болорли, кенг ва катта хоналардан иборат бўлган. Меҳмонхона махсус жиҳозланган бўлиб, унда меҳмонлар учун барча шароитлар тахт қилиб қўйилган.

Меҳмон келганда, у оила, бола-чақаси билан, отда-эшакда бўлиши мумкин, оиланинг барча аъзолари «меҳмон отангдан улуг» деб хуш тавозе, кўнгли очиклик билан кутиб олишган. Оқшом эса кишлоқнинг (махалла-гузар) ўзига етар кишилари меҳмон шарафига бу хонадонга таклиф этилган. Меҳмондорчилик анжуманида яқин-атрофнинг уламою фузалолари, бахшию шоирлари албатта таклиф қилинган. Бу оқшом меҳмон кутиш баҳо-

насида дунё воқеаларидан, сиёсатдан, савдо-сотик, адабиёт-санъатдан ҳаммани кизиктирган одоб доирасидаги бахсу гурунглари олиб борилган.

Бахши шоирлардан шеър дostonлар тингланган. Жангнома китоблар, ровийлар ибратли ривоят хикоятлари уқиганлар. Хунардорчилик, деҳқончилик, боғбончилик сирасорлари, янги мавсумга тайёргарлик маслаҳатлари ҳақида гап борган. Бундай анжуманларда Сиз тенги болалар ва ўсмирлар ҳам фаол иштирок этишган. Улар куйида, айвон саҳнида, танча теграида, тўкин дастурхон атрофида қалдирғочлардай тизилишиб, ўз суҳбатларини кизитишган. Айни пайтда, катталарга хизмат қилишиб, чой ташиб, қовуш тўғрилаб, танчага ўт солиб, озиқ-овқат, идиш-товуқ ташиб, ярим қулоқ билан катталар мажлисларини ҳам тинглашган. Шу йўсин бу қадимий одатимиз бевосита авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб келган.

Биз ўзбекларда, умуман, мусулмончиликда меҳмон ҳатто ғаразли мақсадда, юртга, қабила ё онлага ёмон ният, душманчилик мақсади билан келган бўлса ҳам, мезбон буни сезса, яхши билса-да, меҳмондорчилик одатига шак келтирилмаган. Албатта, меҳмон шарафига, унинг қутлуғ пойи-қадамига атаб жонлиқ-қўй сўйилган, тўкин дастурхон безатилган. Чунки бу нафақат ўша оила, балки қабила, қишлоқ, миллатнинг шаъни саналган. «Меҳмон оз ўтирар, кўп кўрар», деб уй-хонадонни тартиблаштириб, тоза, фариштали қилиб қўйилган.

Ўзбек дастурхонидай жаннатий ноз-неъматлар қаерда бор дейсиз? Нону чой, нишолдаю мураббо, асалу қандкурс, майизу ёнғок, данаю нўхот, ҳамилу пок, хурмо, олма-узум, қовуну тарвуз, овқатлардан моҳораю қобулий шўрва, норину шилпилдоқ, қазию қарта, қучвараю манти, қабобу палов...

Ўзбек дастурхонида меҳмондорчилик энг обрӯли миллий таом — палов истеъмоли билан хотималанади. Ана шундан кейин дастурхон ҳақиқа фотиҳа ўқилиб, иззатли меҳмон билан хайрлашув олдидан, унга чопон, белбоғ, дўппи кийгизилади.

Халқимизда шундай бир мутойиба юради. Эмишки, бир ёш, тажрибасиз оила бошлиғиникига фавқулодда меҳмон келиб қолибди. Мезбон суюнганидан меҳмонга туя сўйиб, шилпилдоқ қилибди, от сўйиб қази-қарта едирибди, ҳўкизу қўй сўйиб, кабобга тўйдирибди. Қобулий шўрваю манти билан сийлабди. Меҳмон буюрганини еб ётаверибди. Орадан уч кун, беш кун, бир ҳафта ўтибди ҳамки, меҳмон кетишга шошилмас эмиш. Ўнгит энди қолган бир-иккита қўй-эчкисини ҳам меҳмон ҳўрматига сўйиб едирибди, шунда ҳам меҳмон сийланий демасини. Ўнгитнинг тирикчилиги, мўлжаллаган ишлари улда-жўлда қоляпти. Меҳмонни ташлаб кетолмайди.

Ақлига иш буюриб, «бориб, оксоқол билан маслаҳатлашай-чи», деб, қишлоқнинг кўни қўрган, қайвониси, донишманд пуроний ҳўзурига равона бўлибди. Донишмандга бўлган воқеани, ўз ташвишини тушунтирибди. Оксоқол уш тинглаб бўлгач: — Ош қилдингми? — деб сўрабди.

— Ҳамма овқатдан қилиб едирдим, — жавоб берибди йнгит.

— Палов дамладдингми, деяпман, — тагин аниқлаштирибди чол.

— Йўқ, палов дамламабман, — дебди пушаймон бўлиб йнгит.

— Бугун бориб палов дамла, — буюрибди чол. Мезбон чопқиллаб бориб, ёлғиз ҳўрозини сўйиб, палов дамлаб едиргач, меҳмон фотиҳага қўл очиб: «Энди менга руҳсат берасиз, анча ушланиб қолдим», деган экан ўрнидан кўзғалиб.

Мен Сизга яна бир мисол келтирай. Шох ва шоир бобонгиз Заҳириддин Мухаммад Бобур Шайбонийхонга Самарқандни топшириб, сарсон-саргардон юрган кезлари темурийлар сулоласининг кудратли султони Хусайн Бойқаронни қора тортиб Ҳиротга боради. Султоннинг бош фарзанди Бадиуззамон қариндоши Бобур шарафига катта зиёфат беради. Издиҳомда Бобур иззатли меҳмон сифатида қатнашаркан, унга чоғир (май, ичимлик) тутадилар. Заҳириддин шу ёшгача огзига май олмаганини айтиб, уэр сўрайди. Орадан бир оз вақт ўтиб, Бадиуззамон Бобур олдида ҳамон бузилмай турган таом — улкан ғозга ишора қилиб, нега тановул қилмаяпсиз, дея овқатга ундайди. Бобур мирзо ғоз бузишни билмаслигини айтиб, киши билмас уэр сўрайди. Бадиуззамон шарақлаб кулиб, Бобур олдидаги ғозни бўлаклаб беради...

Кўрдингизми, ёш дўстлар, Бобур мирзодай махсус тарбия кўрган боболарингиз ҳам меҳмондорчилик урф-одатларига каттик риоя қилиб, одоб сақлаганлар. Чунки овқатнинг ўз одоби бўлади. Бу биз билан Сизга ҳам ота мерос.

Ота-боболаримиз меҳмондорчиликда ўзни тутниш, қандай қоидаларга риоя қилиш ҳақида махсус рисола-лар ёзганлар. Уларни мукаммал ўрганиб, араб, форс, эски турк тилларидан ҳозирги замон тилига ўгириб, бизнинг замонамизга, кейинги авлодларга етказиб берган маданиятшунос олим Шорасул Зуннун кўп йиллар бу соҳада баракали қалам тебратдилар. У кишидан давр ўтган бўлса-да, улар қолдирган: «Оз-оз ўрганиб доно бўлур», «Донишмандлар тарбия хусусида», «Донолар бисотидан» китоблари Сиз билан бизнинг қимматли бойлигимиздир.

Шорасул бобонгиздан қолган бир қатор панд-насихатлар худди шу биз баҳс юритаётган меҳмондорчилик одати туғрисидадир.

Мажлис одоби. Мажлисга йигилган одамлар ҳузурида одобли бўлиб, ўзингизга лойиқ бўлган ўринларда ўтиринг. Ўтирган вақтингизда бир тарафга қараб огишманг. Мажлисида бирор одам гапираётган бўлса, унинг сўзини яхши тингланг. Сабабсиз кулманг. Издиҳомда айтиш мумкин бўлмаган сўзларни сўзламанг. Улфатда бўлганларнинг ҳурматларини бажо келтиринг.

Мажлисида такаббурлик қилган, ўзини мактаган кишини халқ севмайди. Шунинг учун меҳмондорчиликда ўзингизни юқори кўрсатиб, кеккайиб ўтирманг.

Юз ва кўз одоби. Юз кўнгилнинг юмшоқ ёки қаттиқ бўлганини кўрсатувчи кўзгудир. Шунинг учун ҳар вақт юз одобига эътибор беринг. Сўзлашган вақтингизда юзингизни четга бурманг. Кўз қири билан қараманг, қайғу-ҳасратли кишига кулиб қараманг, шод кўнгилли кишининг юзига эса қовоғингизни солиб боқманг. Ўртоқларингиз билан ўтирганингизда улар билан очик юзда муомала қилинг. Уларнинг қайфиятларини бузадиган даражада сўррайиб, хўмрайиб ўтирманг. Кўз одобиди ҳар нарсани қаноат кўзи билан кўринг, ҳеч кимга ҳасад қилманг. Ҳеч кимга қаттиқ, беписанд, беҳурмат тикилманг.

Таом ейиш одоби ҳам бор. Овқат ейиш олдида албатта қўлингизни ювинг ва яхшилаб артинг. Ёши сиздан катта кишилар бўлса, улардан юқорига чиқиб ўтирманг. Овқатланаётган вақтингизда одобга риоя қилиб ўтиринг. Очкўзлик қилиб, кўп ейишга одатланманг. Кўп овқат ейиш саломатликка зарарли эканлигини яхши биласиз. Яхши пишмаган емишларни еманг, ёз кунларида ёғли овқатлар ейишдан сақланг. Вақт-вақти билан овқатланишга одатланг, овқатга майлингиз бўлмаса, ўзингизни зўрлаб овқатланманг. Овқатланганингиздан кейин олма, анор, узум каби мевалар ва турли сабзавотларни истеъмол қилинг.

Бирор жойга зиёфатга чакирилсангиз, белгиланган вақтда боринг. Зиёфатга чакирган кишига салом бериб, шодлик ва мулойимлик билан кўришинг. Мумкин қадар ўзингизга муносиб бўлган кишилар ёнига ўтиринг. Ўтириш ва таом ейиш одатларига риоя қилинг. Сизга келтирилган таом мабодо ёкмаса, у таомни севмаганингизни билдирманг. Қўйилган овқатларнинг яхши овқат эмаслигидан сўз очманг. Гарчи севмаган таомингиз бўлса ҳам оздан дастурхон ва мезбон ҳурмати учун тотиниб туринг.

Зиёфат тамом бўлгандан сўнг мезбонга раҳмат айтиб, миннатдорчилигингизни билдирганингиздан кейин хайрлашиб жўнанг. Зиёфатга борганингизда аввалги кишининг зиёфатида қўйилган таомларнинг озлиги ё бемазалигидан асло оғиз очманг. Чакирилмаган ерга борманг.

Халқда: «айтмади деб айтма, айтган жойдан қайтма», деган нақл бор. Сиз бу халқчил таомилга риоя қилинг.

Албатта, китоб ўқиб, бировдан эшитиб меҳмондорчилик одатларига тула-тўқис амал қилиш анча мушкул ишдир. Бу нарса оилада, авлоддан-авлодга ўтиб келадиган удумдирки, бу ҳақда севимли шонримиз Абдулла Ориповнинг жуда ажойиб шеъри бор:

Ж а в о б

(Ўзбекларнинг меҳмондўстлигини пора дегувчи
бўғзи кимсаларга)

*Мурувват нелигин билмас меҳмоним
Кўзи оч, еб тўймас, беқўним гадоёй.
Пора бўлибдими бир бурда ноним,
Пора бўлибдими бир пиёла чой?!*

*Ҳафталик ёвгонга қаноат қилиб,
Ғурурни сақлаган жўжабирдай жон.*

Мезбонлик йўритин муқаддас билиб,
Кунишган елкангга ташлабди чопон.

Ўзбекнинг еридан жунаган неъмат
Сенинг ҳам умрингга етгулик қадар.
Айт, кимнинг маҳридир улуг бу давлат
Энди ҳимматимдан қилдингми ҳазар?!

Эгасиз сангиган ҳар дайди жонзот
Бошини силасанг, қўлинг тишлайди
Ногаҳон гингибсан, инсонсан наҳот,
Муздек юрагингда гараз қишлайди.

Саховат сўзининг маъносин билмай,
Меҳмондан минг фирсаҳ қочувчи бу — сен
Сийлаган кимсани назарга илмай,
Тагин заҳрини ҳам сочувчи бу — сен.

Тош берса ютувчи, эй нафси ёриқ,
Хайру эҳсонимни майли, унутгин.
Елкаяг тўн кўрмасин, оёгинг чориқ,
Дўстга зор бўлгину, бири кам утгин.

О, халқим, очиққўл — хотамсан азал,
Атойи худо де, майли, меҳмонни.
Лекин нонқурларни учратган маҳал
Оғзига тик энди типратиконни.

ЯХШИЛИКЛАР БОШИ

Кундалик ҳаётимизда шундай зарурий нарсалар борки, уларни бажармасдан ҳаёт кечиришнинг ўзи мумкин эмас. Масалан, овқатланиш, кийиниш ва ҳакозолар. Бирок, аҳамиятсиздек туюлган, аслида заруриятдан ҳам зарурийроқ баъзи бир таомиллар, урф-одатларни ҳам ёддан чиқармаслик керак. Тасаввур этинг, эрталаб турганингизда деразадан мўл-кўл куёш нури тушиб турибди. У Сизнинг овқатланишингизга ҳам, кийинишингизга ҳам заррача алоқаси йўқ. Бирок, бу омил руҳингизни кўта-

риб юборади, беихтиёр шодланасиз, ҳаёт неъматларининг печогли кадр-қимматли эканлигини англайсиз. Табиатнинг бошқача манзаралари, олис-олис уфқлар, экинзорлар, ўтлоқлар ҳам дилингизда ғалати, англаб бўлмас ҳис-туйғуларни уйғотади. Бу туйғулар сирли туюлса-да, руҳингизни юксалтиради. Сиз жамики мавжудотга, ёруғ оламга, табиатга шукроналар айтгингиз, одамларга яхшиликлар қилгингиз келади.

Ана шундай инсоний туйғулар-ла боғлиқ, ҳамиша, ҳар қандай вазиятда яхшиликка ундовчи удумларимиздан бири каттага ҳурмат, кичикка шафқатдир.

Халқ оғзаки ижодида дейсизми, ўзаро суҳбат-гурунгларида дейсизми, бу ақида ҳеч қачон четда қолмаган. Маълумки, ёзма адабиёт ҳам инсонларнинг энг гўзал нарсаларга эҳтиёжидан келиб чиққан. Ҳикоями у, шеърми у — эҳтиёж фарзандидир. Каттага ҳурмат, кичикка шафқат ҳисларига ташналик жуда кўп сўз санъаткорларига туртки бергани аён.

Донишманд боболаримиз, кекса кишиларга, ота-онага, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғларга, маҳалла-гузар аҳлига нисбатан ҳурмат, меҳр-оқибат, шафқат, муҳаббат туйғуларининг юракдан энг асл гавҳар донасидай асраш тўғрисида маҳсус тарбиявий рисолалар битганлар.

Аҳмад Ясавий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Юғнакий, Алишер Навоий сингари аجدодларимиз, боболаримиз ижодий меросининг катта қисми мана шу чуқур инсоний мавзуга қаратилган. Катта кишилар олдида одоб сақлаш, уларнинг гапи, ўғити, панд-насихатларининг кулоққа олиб, амал қилишнинг маъноси сирtdан қарагандагига нисбатан жуда кенг ва терандир. Чунки, ёши улуг одамларнинг зиммасига ўзларидан олдин ўтган ота-боболарнинг катта маънавий эил юки юклатилгандир. Бу табаррук инсоният ҳаётининг бардавом-

лилигини, узлуксизлигини таъмишловчи «юк»ни қабул қилиб олишнинг ҳам ўзига яраша одоб-қоидаси бор. Кичикка шафқат ҳам бежиз эмас, улар ҳозирги замонни ҳам, ўтмишни ҳам келажак авлодлар-ла боғлайдилар. Уларга ҳар қанча меҳр, шафқат озлик қилади бу масъулиятли вазифанинг олдида!

Сизларнинг ўзингиздан кичик болаларга, айниқса қизчаларга ҳамишалик эътиборингиз, меҳрибончилигингиз, беминнат кўмагингиз ўз ерингизни, авлод-аждодларни нечоғли севишингизни ҳам билдиради. Катталар орасида ҳам — ўзингиздан кичиклар ўртасида ҳам айрим ногирон, касалманд кимсалар учраши мумкин. Уларга нисбатан ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муомалада бўлмоқ талаб этилади. Муносабатингизнинг асосини иззат, саховат, шафқат ва меҳр ташкил этиши керак.

Айрим тенгдошларингиз ўзларидан кичик ва ногиронлар ўёқда турсин, калтабинлик билан катталарни, ҳатто ўз ота-оналарини ҳам менсимай, назар-писанд қилмай кўядилар. Ўзбошимчалик йўлига кирадилар. Аввало уларнинг ўқишлари сусайиб, ёмонлашади. Чекиш, ичиш каби ярамас одатларни ўрганадилар. Безорилик, киссавурлик, нашавандлик қиладилар. Оқибатда келажак истиқболи, юксак инсоний тақдир-аъмолдан маҳрум бўладилар. Ахлоқ тузатиш ҳибсхоналарига, қамоқхоналарга тушадилар. Сиз шундай тенгдошларингизнинг фаолиятини тузукроқ таҳлил қилиб кўрсангиз, енгил-елпи ҳаётдан ҳеч қандай мақсад-муддаоси бўлмаган болалар ундай номаъқулчиликларга қўл уришини билиб оласиз. Ўз хатти-ҳаракатларингиз, ҳулқ-атворингиз билан уларга таъсир ўтказа олсангиз, калбингизда гузал ҳис-туйғулар яна бақувват томир отади, янада кўпроқ ижобий фазилатларга эга бўласиз. Удумларимизнинг моҳиятига эътибор берсангиз, уларда ҳатто қора нарсалардан ҳам

ёруғлик кидириш, уларни ҳам тўғри йўлга солиш истаги ётганлигига гувоҳ бўласиз.

Каттага ҳурмат, кичикка шафқат ақидасига тобелик, мутелик руҳияти, табиати, ўзидан каттага, хусусан ҳоким синфга нисбатан бўйин товламаслик, карамлик, қуллик ифодаси, дея танқидий назар билан қарайдиганлар ҳам учрайди. Айримлар; ҳатто каттанинг юзига, кўзига тик карамаслик, ҳурмат-одоб сақлашни хурофот деб билиб, аксинча, ёш йигит-қиз қаддини ғоз тутиши, суҳбатдошининг кўзига тик қараши, кўнглига ўтиришмаган панд-насихат, ўғитларини кескин рад қилиши лозим, деган фикрдалар.

Бундай мулоҳазалар бир томонламадир. Инсоннинг хатти-ҳаракати, гап-сўзи бошқа бировларнинг дилига оғир ботмаслиги керак. Бойғозилик қилиб юриш билан ҳеч нарса ўзгариб қолмайди, аксинча, бу баъзи бировларга ҳақоратдай туюлиб, улар ҳеч қачон Сизга ўз дилларини очишмайди. Ҳақоратнинг катта-кичиги бўлмайди. Тарсаки билан урасизми, ножўя қилигингиз билан ғашига тегасизми — барибир, бу ҳақорат, кўнгил оғри-тишдир.

Бу жиҳатдан қадим замонларда қўпгина Шарк халқлари тарихида каттага ҳурмат, кичик ва ожизларга шафқат қонунияти ҳар бир кишининг инсоний бурчи сифатида қаралган. Акс муомала эса ғайриахлоқий тушунча саналган.

Ҳурмат-иззат, эъозлаш, азиз тутиш туйғуси нафақат тирик одамларга, балки дунёдан ўтган марҳумларга нисбатан, ҳатто жон-жониворлар, инсоннинг ризқу насибаси бўлган нонга, илм-маърифат, маданият рамзи оқ қозоғга, тириклик ва ҳаёт манбаи сувга нисбатан ҳам кенг қўлланилган.

Иззат-ҳурмат нафақат инсон зотининг тириклигида,

балки у ҳаётдан кўз юмганида ҳам сақланган. Тириклиги-да одамларга, жамиятга, илм-маърифатга, маданиятга катта фойда етказган шахслар вафотларидан кейин ҳам чуқур ҳурмат-иззатга сазовор бўлишган. Уларнинг қабрлари азиз деб билинган. Макбаралар кўтарилиб, ободонлаштирилган. Бот-бот зиёрат қилиб турилган. Чунки, у ҳам қачонлардир ер юзида тер тўккан, заҳмат чеккан. Айтайлик, бирор дарахт эккан, ховуз қазиган. Ўз бола-чакалари, ёру биродарлари, қариндош-уруғларига ғамхўрлик кўрсатган. Инсоннинг ер юзида яшаб ўтган умридан ташқари абадиятга дахлдор, ҳеч қачон ўлмайдиган яна бир умри ҳам борки, шу сабабли у дафн этилиши замон оқибатига маҳкум эмас.

Майда, ожиз ҳашаротларга, жониворларга меҳрибонлик ҳам улуғ фазилатдир.

*Ақалли бир мушукка бўлсанг меҳрибон,
Демак, саломатдир сендаги имон,—*

дейди Хусрав Дехлавий.

Ота-боболар ерга тушган нон парчаси, увоғини охиста олиб, ўпиб, юз-кўзларига суртиб, оёқ остидан чеккага, қушлар, ит-мушуклар еб кетадиган жойларга кўтариб қўйишган. Қоғозга нисбатан ҳам шундай муносабатда бўлиб келинган. Нонни, қоғозни ерга ташлаш, уни босиб ўтиш гуноҳ ҳисобланган. Оби ҳаёт—сув хусусида ҳам шуни айтиш мумкин. Каттадир-кичикдир сувга пешоб қилса, улуғ гуноҳ саналиб, кўзи кўр бўлиб қолади, дея чўчишган. Қўл, дарё, ариқларнинг сувлари шу сабабдан ҳам тоза, мусавффо, ширин бўлган.

Иззат-ҳурмат одатида эркак кишининг аёл зотига муносабати алоҳида ўрин тутди. Қадимдан ота-боболаримиз ер юзидаги барча эзгуликлар манбаи, инсон ҳаётининг сарчашмаси бўлган аёл зотига ҳамиша ҳур-

мат сақлаб келганлар. Хотин-кизлар рўзгор ташвишлари, кундалик турмуш уринишлари учун югуриб-елишдан халос қилинган. Нозик жинс сифатида ҳар қандай огир юмушдан сақланган. Бувию онага, опа-сингилга, амма-холаларга зўр ҳурмат билан қаралган. Ота-боболар, эркаклар, ёш йигитлар-у, ўсмир, ўспиринлар аёл зотининг хизматида камарбаста бўлишган.

Она-ку табаррук зот саналиб, босган излари кўзга суртилган. Бутун ҳаёт давомида онани огринтирмасликка ҳаракат қилинган. Онани фарзанд томонидан саватга солиб, бошга кўтариб, етти марта Маккаю Мадинага олиб бориб, тавоф қилдириш, оназорнинг фарзанд бешиги устида бедор утказган бир тунига тенг тутилмаган. Оналардан кейинги опаларга ҳурмат-эҳтиромни айтинг. Амир Темур бобонгиз Самарқандда яшаган опаларини жаҳон айвонининг қайси пучмоғида лашкар тортиб юришларига карамай, ой сайин йўқлатиб турганлар. Имкони топилди дегунча, совға-саломлар билан зиёрат қилишни қанда қилмаганлар Бобур мирзо бобонгиз-чи! Эгачилари Хонзода бегимни йилнинг қайси фасли бўлиши-ю, ёғин-сочиндан қатъи назар, ҳафтада бир бор зиёрат қилишни тарқ қилмаганлар...

Асрлар давомида шахслараро иззат-ҳурмат миллатлараро диққат-эътиборга айлана борди. Ўзбек халқимиз қон-қардоши — козок, қирғиз, тожик, туркман, қорақалпоқ, озарбайжон халқларига нисбатан чуқур қўшничилик ҳурмат-иззатни сақлаб келишди. Бир-бирлари таълим-тарбия фани, маданиятини бойитишди.

Инсоннинг инсон бўлиб етишуви унинг юрагини қандай туйғулар банд этганига қараб белгиланади. Ҳурмат, шафқат ҳис-туйғулари, айниқса, муборак саналиб, ҳаётда кишига жуда кўп яхшиликларни бахшида этади. Бизнинг яшашдан муродимиз, ҳаётдан мақсадимиз ҳам шу-да!

ХАЛҚНИНГ БАҒРИДЕК ИССИҚ

Қадимги ибтидоий жамоа, кулдорлик ва ундан кейинги ижтимоий ҳаёт тузумининг дастлабки даврларида бизнинг аجدодларимиз бўлган ота-боболар тўрт унсурни илоҳий, муқаддас билиб борлик мавжудотлар ҳаётининг бош омили санашган. Булар: Ўт (қуёш), сув, ҳаво, тупрокдир. Бу тўрт унсурга вақти билан сиғиниб, тавоф қилишган. Ўтга топиниш, сувга интилиш, ҳавога (қўқ, осмон) муножот, тупрокка (ер, замин) таъзим шундан қолган.

«Ўт-олов», «аланга», «гулхан», «чўғ» каби атамалар билан бағрингизга иссиқ югуртирадиган унсур айни пайтда даҳшат, бало, офат, кулфат рамзи сифатида ҳам талқин қилинган. Хусусан, халқда, ўт балоси, сув балоси, ноҳақ тухматингдан ўзинг асрагин, деган қўққа, таңгри-таолога муножот, фотиҳа якуни ҳамон ўзбек удумларининг минг йиллик ҳамроҳи сифатида яшаб келмоқда.

Ўт-олов билан боғлиқ одатлар ниҳоятда қўп. Мен улардан энг асосий, айни пайтда унутилиб кетган турини эслатиб ўтишни истардим. Аجدодлар қабила-қабила бўлиб яшаш даврларида бир қабила бошқарилиши, турмуш кечирилишининг оғирлашиши, жон сонининг қўпайиб кетиши сабабларига кўра-иккига, уч-тўртга бўлинишга мажбур бўлган. Бу бўлиниш ажралиш, яккаланиш эмас, аксинча, авлоднинг қўпайиши, қабила уругининг сони ва салмоғи ошиши сифатида энг улуғ ижтимоий бойлик ҳисобланган.

Мана шундай пайтда аجدодлар ажралиб, мустақиллашиб чиқаётган янги авлодга бугунгидек мебел-у телевизор, музлатгичу, палос-гиламлар эмас, илоннинг тилидеккина олов ҳадя этишган, холос. Бу совға янги ҳаёт, янги қабила ва катта онла рамзи бўлиб

қолган. Ўз ўт-оловига эга бўлган янги авлод энди мустақил қабила сифатида ўз кунини ўзи кўрган. Она-ота қабиласи бош ҳадяси — ўт бир умр ўлмаган.

Ана шу кунлардан буён бизнинг халқимизда янги оила дунёга келганда, «қозон-ўчоғини ажратиб бердик» деган ёқимли жумла юради. Ўйлашимча, туркий тилдаги оловга нисбатан берилган ўт атамасининг бош маъноларидан бири ҳаракат номи «ўт», «ўтиш» мазмунини ташиб, ўтнинг чўгдек тафтини инсоният бешиги — оилага кўчириб, бизга мангу мерос қолдирган. Бу ўринда ўт, олов, ўтин тушунчалари шундан келиб чиқиб, мустақилликка ўтиш ифодасини ташиган.

Ўрта Осиёнинг кўп халқларида бўлгани сингари биз ўзбекларда ҳам ўт-олов билан боғлиқ урф-одат, удум, маиший турмуш анъаналари жуда кўп. Инсоният оловни кашф қилиб, янги тараққиёт поғонасига қадам қўйди. У шу туфайли ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқди. Исломдан олдинги даврларда вужудга келган Заратуштра, Авесто, Ахура Мазда даврида олов улуг куч, илоҳий манба сифатида илоҳийлаштирилганлиги бежиз эмас.

Ўчоқ, тандир, қора уй, танча, сандал — олов хоналари манбаи бўлган. Одамлар касал бўлишса, ўт ёқиб, танасига кириб олган инс-жинсни қувишган. Бола туғилса, оловдан ўтказиб олинган, уйланса келинни отдан тушириб, қуёв кўтариб, олов-гулхан атрофидан уч марта айлантирган.

Миллий қаҳрамонимиз Муқанна ҳам ўз салафлари билан босқинчи ёвларнинг қўли баланд келиб, таслим бўлишдан ўзга чора қолмаганидан кейин ҳафталаб махсус ўт ёқиб, қиздириб қўйилган катта тандирларга ўзларини отиб, оловда қуйиб ҳалок бўлишни, оллоҳи

таоло хузурига, арши аълога оловдан ўтиб боришни
афзал кўришган...

Ўт-олов билан боглик кадимий одатлардан бири танча-
сандал куриш ва ундан фойдаланиш одатидир. Тирамоҳ
қора кузда ёзлоклардан кишлоқларга кўчган аجدодлари-
миз ҳовлида қатор ўрин олган: қора уй, айвон, емак-
хона, сандалхона, меҳмонхона каби бўлмаларда киш
қушларида ўт-оловдан баҳраманд бўлганлар. Бола-бақра
қора уйларда, махсус қурилган танчаларда олов-чўғ
тайёрлашган. Танчанинг жойи тўртбурчак ҳолда ўйилган.
Ўйилган жойининг ўртасидан чўғ солиш учун айлана шак-
лида яна қавлашган, сўнгра тупроқ кўчавериб безор
қилмаслиги учун сомонли лой билан сувалган. Танча
ўринининг нақ тепасида шифтда худди шу шакл ва
кенгликка моҳ тўйнуқ очилган. Ёкилган олов тутуни
шу тўйнуқдан ташқарига чиқиб кетган. Қора уйда
оловни роса ёқиб олгунча, агар ўтин ҳўл бўлса,
тутаб анча-мунча овора қилган. Шунинг учун ҳам бу
иш махсус қора уйда бажарилган, шундай бўлса-да
бу борада эви йўқ киши ё болаларга атаб «исинмадим
оловингга, кўр бўлдим тутунингга» деган мақол ишлатил-
ган.

Ташқарида қор-ёмғир ёғиб турганда, қаттиқ шамол
эсаётганда, тоза олов — чўғ тайёрлаб берадиган махсус
хонага «қора уй» дейилган. Ўт ёкилаверганидан уй
деворлари қоп-қора бўлган. Қора уй хонадон ва кўни
кўшни бола-чақаларининг севимли жойи ҳисобланган.
Айни пайтда, қора уйда қумғон қайнатиб, майиз-ёнғок,
олма-ўрик коки тановул қилиб, болалар ўз ижодлари
билан ҳам банд бўлганлар. Қўшиқлар, шеърлар,
эртақлар айтилган. Болалар фольклорининг бир қисми
мана шундай қора уйлардаги гулхан атрофида яратилган.

Сандал уйда одатда кексалар, беморлар, ёш болали
оналар ўрин олишган. Қора уйда тайёрланган бозиллаб

турган чўғлар хокандозда сандал уйга келтирилиб, танчага солинган. Танча юкорида айтганимиз тўрт бурчак шаклда ўйилган ер бўлса, сандал танча устига қўйилган чорси, тўрт томони тенг, ҳатто бўйи ва эни ҳам деярли тенг бўлган курсидан иборат бўлиб, унинг оёқларидан тўрт энлик юкорида махсус «туёқлар»ни бирлаштирувчи ёғоч поялар ўрнатилган. Бу поялар ҳам сандални мустаҳкам, бут саклашга қаратилган, ҳам асосий вазифаси танчага узатилган оёқни қўядиган махсус жой саналган. Сандал усти сандал кўрпа билан ёпилган. Кўрпани сандал (сандали ҳам дейилади) гўдак бола учун, айниқса, қўл келган. Бешикдан бўшатиб, нптон-қўйлакчалари кийдирилган гўдак хоҳ киз, хоҳ ўғил бўлсин, сандалга келтирилиб, тик тутиб турилган. Сандал болага «оёққа киргизиш» вазифасини ҳам ўтаган. Бола қиқирлаб қулиб талпинаркан, беихтиёр сандалнинг у томонидан бу томонига атак-чечак қилиб юрган. Шу тариқа йиқилса-суринса бешикаст, беозор, юмшоқ сандал ёнида бола илк бор оёққа кирган.

Одатда сандал уйнинг кираверишидаги унг бурчагида ўрнатилган. Бунда ҳам олов олиб кириш масофаси яқинлиги, ҳам ёнгин хавфсизлиги, ҳам деворларга ёстиклар воситасида суяниб утириш мақсадлари кўзда тутилган. Сандал устидаги кўрпа тўрт томон-ерга тушалган кўрпачалар устига тушиб турган. Ҳар ким сандал атрофида ўз ўрнини билиб утирган. Кексалар турда, ўрта ёшлилар икки ёнда, болалар қуйи, остона яқинидан жой олишган. Эшик олдида хизматга шай туришган. Сандал устида дастурхон ёзилган. Сандал хангомалари билан боғлиқ турфа хил мутойиба, хикояту ривоятлар борки, уларнинг ўзи бир китоб бўлгулик.

Сандал уйда кўпинча чўққа ташлаб, исирик тутат-

тилган. Бу турли юкумли касал-беморликлардан асрашнинг яхши воситаси бўлган. «Исирикдан жин кочар, юдурук¹дан жишши» деган мақол ҳам бор.

Сандал нафақат исиниш, совукдан сакланиш, балки тарбия ўчоги ҳам ҳисобланган. Кексалар қадимий ҳикояту ривоятлар айтганлар, яхши инсоний муносабатлар ибрат қилиб кўрсатилган.

Ёш дўстлар, Сизларнинг кўпларингиз сандални кўрмаган бўлишингиз ҳам мумкин. Чунки худди бешик сингари сандални ҳам хурофот ўчоги ҳисоблаб, кечаги боболарингиз унга қарши ўт очишган, бир муддат бу беминнат хизматкорни ҳаётдан сиқиб чиқаришга ҳам эришишган эди. Бешик ўрнига коляска, сандал ўрнига печь қилиш талотўп сифатида ўтказилганди. Бунинг акс-садоси адабиётда, айрим шеър, ҳикоя, эртакларда ҳам муҳрланиб қолган. Сандалнинг бод, оёқ ва бел бўғриги касалликларига яхши даво бўлганлигини ҳам кексалар тан бериб айтиб юришади.

Бадний асарларни эсга олдик. Атокли олим-адиблар, Садриддин Айний ва Ойбек домла бир умр сандалдан ажрамаганлар. Ёзда ҳам чўғсиз сандал устида ишлаганлар. Машхур «Қуллар» ва «Навоий» романлари, Қодирий бобонгизнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» китоблари ҳам сандалга тўнқарилган мис баркаш устида ёзилган...

Айтишларича, Садриддин Айнийга олифта ижодкорлардан бири сандални эскилик сарқити сифатида ёмонлай бошлайди.

— Мен «Дохунда»ни, «Судхўрнинг ўлими»ни, «Қуллар»ни сандалда ўтириб ёзганман,— дейди Айний домла

¹Юдурук — мушт.

жаҳли кўзиб.— Хўш айтинг-чи, стол-стулга утириб, Сиз қайси асарни қойиллатиб қўйдингиз?

Садриддин Айний ҳақ гапни айтган эди.

Сандал атрофида айниқса узун қиш кечалари кечадиган суҳбатлар мароқли бўлишини ажиб эптикиш билан ким ҳам эсламайди?

Очарчилик ва уруш йилларининг огир кунларида халқимизнинг жонига оро кириб, ёруғ кунлардан умидвор этган ҳам сандалдир. Унинг устига майиз, туршак тўкишиб, жуи титишми, пахта чигитлашми, кўрак чувишми ишкилиб, қандайдир юмуш-ла машгул бўлишган.

Тарихий тараққиётимиз давомида ҳаётимизда нимаики муҳим роль ўйнаган бўлса, уни эслаб, қайд қила бориш бурчимиздир. Тоғли туманларда танча ҳозирги вақтда ҳам қаҳратон қиш фаслида одамларимиз жонига оро кирмокда. Кишининг иродаси, қиёфаси бевосита у ўсган шаронг билан белгиланиши сир эмас. Халқимиз юрагининг тафтли, багрининг кенглиги бир томондан саҳий қуёшимиздан бўлса, иккинчи томондан ўз атрофига кўп одамларни жамлай оладиган танчаларимиздан бўлса ажабмас!

...ОДАМГА ЛИБОС

Маданиятлилиكنинг асосий белгиларидан бири бу кийиниш одатидир. Кимнинг қандай кийинганлигига қараб, унинг дид-фаросати, моддий ва маънавий даражасини ҳатто касбини аниқлаб олиш мумкин.

Инсоният онгида бошқалардан истиҳола қилиш, уялиш, андиша тушунчалари пайдо бўлгандан бошлаб улар кийинишни одат қилишган.

Кийинишни илк бор заиф жинс — аёллар бошлаган-

лар. Шунинг учун ҳам хотин-кизлар табиатида кийиниш, безаниш, тақиниш тушунчалари турмушнинг асосий кўринишлари каторида туради. Шу сабаб халқимизда, онангини отангга бепардоз кўрсатма, деган гап бор. Кийиниш маданияти жинс, ёш, фасл, миллат, урф-одатлар, касб-кор, замон ва тараққиётнинг муайян босқичи, даражаси билан боғлиқдир. Болалар, кизлар, ёшлар, урта ёшлилар, кекса одамларнинг кийиниш маданияти мазмуни ва шакли шамойили жиҳатидан бир-биридан ажралиб туради.

Кийим одамни иссиқ-совуқдан сақлайди. Киши танаси, руҳига ижобий таъсир қилади. Саломатликни барқарорлаштириб туради. Бизнинг ўзбек халқимиз кийиниш маданияти нуқтаи назаридан ҳам дунёдаги халқларнинг олдинги сафларида туради. Бир неча минг йиллар илгари ота-боболаримиз эгннга яқтак-дозим, оёққа ковуш-махси, этик, бошга шабпуш, дўни, телпак, устга чопон, тўн кийиб, белга белбоғ, қарс бойлашган. Шунинг учун ҳам халқимизда эркак кишилиكنи рамзий ифодалаш хусусида «белингда белбоғнинг борми?» деган ибора қолган. Чўпон-чўлиқлар, чавандоз ва паҳлавонлар фаслга қараб чакмон ҳам кийишган.

Момо—ойиларимиз ҳам қимматбаҳо, нафис узун кўйлак-дозим, ковуш-махси, камзул, тўн кийишган. Жун, шипак, товар, чит-сатин рўмоллар урашган. Сочпонук, кулота, пўпак, тиллақош, зебигардон, турли-туман узук-ҳалқа, тапга-тиллолардан иборат тақинчоклар ҳам кийимлар дастасига янада кўрк ва жилю берган.

Кийиниш ҳар бир халқнинг қадим замонлардан бўён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шаронти, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган. Масалан, серкуёш ўлкаларда яшовчи халқларда қадим замонлардан бери оқ матодан

кийим кийинишни одат килишган. Чунки ок мато куёш нурларини бир қадар қайтариб, кишинларни иссиқ таъсиридан саклаган.

Аксинча, иклими совук ўлка ва юртлар халклари эса одатда қора матодан кийим кийишга одатланишган. Чунки бу кийим сал булса-да чирой кўрсатган куёш нурларини ўзига сингдириб, кийим эгасининг танини яйратган.

Дунёдаги барча халклар бир-бирига ҳудудий, маданий-манший, иқтисодий жиҳатдан қанчалик яқинлашган-ларига қараб, уларнинг кийиниш маданиятидаги жиҳатлар ҳам бир-бирига кўчган. Бу бир мамлакатнинг иккинчи давлат томонидан босиб олинини, катта халққа кичик халкларнинг ихтиёрий равишда кўшилиши каби омиллар билан боғланиб кетади. Ўрта Осиёдаги кўпгина халклар сингари ўзбек халқининг кийиниш маданиятида ҳам асосий, ўзбек одат ва расмларидан ташқари, Эрон, грек-македон, араб, мўғул халклари кийиниш аломатлари учрайди. Чунки тарихдан Сиз бу халклар лашкарлари Ўрта Осиё ерларига бостириб кириб, бир неча муддат бу ерларда яшаб қолишганини яхши биласиз.

Аксинча, Яқин Шарқ, Сибирь, Кавказorti, Ҳиндистон, Афғонистон ва Оврупонинг бир қисм халқларида Ўрта Осиё, хусусан, бизнинг қадимий халқимиз кийиниш маданияти белгиларини учратишингиз мумкин. Бу Жалолiddин Мангуберди, Амир Темур ва Бобур Мирзо, Шайбонийхон каби аждодларимизнинг бу мамлакатларга лашкар тортиб юришларидан қолган мерослардир.

Ҳозирги даврда умуман катта кишилар ҳам ранги-гуси, катта-кичиклиги демаса, одатда, бир хил кийим-бош: кўйлак, костюм-шим, туфли-богинка, плашч-пальто, шляпа ёки шапка кийишади. Бу кийимлар дастаси умуман Оврупо маданиятига доир, хусусан қадимий инглиз

халқи миллий кийим-бош ҳосиласидир. Тараққиётнинг сўнги асрига келиб, дунёда энг фаол ишлатиладиган тил—бу инглиз тили бўлганидек, кийиниш борасидаги энг қулай ва кўпчиликбоп кийиниш удуми ҳам инглиз кийими: костюм-шим, плашч-пальто ва ҳоказо кийимлар бўлиб қолди.

Умуман, бугунги кунда роман-герман халқлари кийиниш маданияти деярли бутун жаҳон халқлари танаси ва руҳига эгалик қилмоқда. Бироқ ҳар бир халқ, жумладан кўп миллатли халқларимиз таркибига кирувчи ҳар бир миллат ўз кийиниш анъаналари, маданияти, инсоннинг ташқи кўриниши билан боғлиқ урф-одатларини у ёки бу даражада сақлаб қолди ва бундан буён ҳам асраб-авайлаб сақлаши табиий. Чунки биз севган байналмилалликнинг ўзи шуни тақозо қилади.

Образли қилиб айтганда, умумий гулзорда гул кўп, чаман кўп, лекин ҳар бир гулнинг ўз ранги, ҳиди, ҳаёт тарзи ва ифори бор. Миллатлар ва кийимлар ҳам худди шундай. Улар ранг-баранглиги билан камалакдек товланиб, кўнгилларни қувонтириши лозим.

Сиз кавказликни папах ва камзулсиз, украинни гулдор кўйлаксиз, тожикни гилам дўппи ва белбоғда осилган пичоқсиз тасаввур қилолмаганингиздек, ўзбекни ола дўппи ва чопонсиз кўз ўнгингизга келтира олмайсиз. Булар халқларимизнинг ташқи кўриниш — кийиниш борасидаги ўзига хос миллий хусусиятларидир.

Қийим кишининг нафақат ташқи қиёфасини, балки ички маънавий дунёси, қайси миллатнинг фарзанди, қайси замоннинг қандай савияли одами эканлигини ҳам кўрсатиб туради.

ТАҚИНЧОҚ — ЗИЙНАТ

Ўзбек халкида бирор бир тўй-тантана йўқки, унда турли мавсум ва маросимга мос, кундалик тақинчоқлар тақилмайдиган бўлсин. Келин-куёвларга, суннат қилинган тўй болага, ҳатто бешикдаги болакай учун ҳам муайян тақинчоқ тақадилар.

Қиз-жувонлар, момою бувилар албатта ўз ёшларига муносиб тақинчоқлар тақадилар. Тақинчоқлар тақиш ҳам ҳар бир миллат маданияти таркибига кирадиган умри узун удумлардан биридир. Қийиниш одати сингари тақинчоқ тақиш одати ҳам инсоният пайдо бўлиб такомил, топиб, бизнинг кунларимизгача етиб келганига қадар унга бир умрлик ҳамроҳ сифатида ривож топиб, ранг-баранглашиб келмоқда.

Тақинчоқнинг тури, вазифаси, хизмати кўп, Уларни шартли равишда уч турга бўлиш мумкин. 1. Безак тақинчоқлар. 2. Ирим-эътикод тақинчоқлари. 3. Шифобахш тақинчоқлар. Бу уч асосий турдан ташқари маиший хизмат учун тақиладиган, муайян вазифани бажаришга қаратилган тақинчоқлар ҳам борки улар турли тугма, тўгнағич, қадағич, туткич, боғлагич, занжир ва бошқалар бўлиб, кийим-кечакка ёрдамчи буюмлар сифатида ишлатилади.

Тақинчоқлар тумор, туғдона, кўзmunчоқ, марварид, тасбех, пўпак, шокила, тиллақош, кулота, халқа, бурундук, зулфmunчоқ, қалампирmunчоқ, узуклар ва ҳоказолардан иборатдир. Тақинчоқларга ёндош хино, тишқол, сурма ва бошқалар ҳам борки, уларни ҳам учинчи тур тақинчоқлар ёнига қўйиш мумкин.

Безак тақинчоқларга бўйинга тақиладиган турли марварид, олтин-кумуш, забаржад, маржонлар туркуми киради. Ирим-эътикод тақинчоқларига туғдона, кўзmun-

чок, тасбех, турли туморлар киради. Учинчиси — шифобахш такинчоқлар ўз амалига кўра икки ҳисса кўпроқ вазифани бажаради. Улар ҳам такинчоқ, безак, ҳам даволовчилик хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. Буларга қалампирмунчоқ, туғдона, тишқол, сурма, шифобахш садаф ва марваридлар киради.

Безак такинчоқларга қўллардаги узуклар, бўйинлардаги маржон, кулоқлардаги ҳалқа, бурун балдоқлари, оёқ шиллик ва тирноқ такинчоқлари киради.

Ирим билан боғлиқ одатлар уй ҳайвонларига нисбатан ҳам қўлланилади. Масалан, сигир, от, ҳўкиз сингари уй ҳайвонлари шох ва ёлларига инс-жинс, ёмон кўздан асраш учун кўзмунчоқ, тумор тақиш одати мавжуд.

Қўй, от, мол қалла чаноғи, исирик, чакиртикан, тақа, мунчоқ осиш кўринишлари ҳам худди шу одатларга яқин туради. Тумор тақиш такинчоқ тақиш одатида жуда кенг тарқалган. Туморлар мулла-эшон, азайимхонлар томонидан махсус тайёрланиб сочга, чопон ё дўппига, бешик ва беланчакка, ётоқ-уй, хонадонларга осиб қўйилган. Туморлар буви-бобо томонидан шунчаки ичига, ташига қалампирмунчоқ ёки кўзмунчоқ солиб ҳам тикилиб, тақилган. Бундай учбурчак туморларни маиший турмушдаги турли жойларда учратишингиз мумкин.

Тасбех доналари ҳам ҳар хил жинслардан терилган қимматбаҳо тошлар, гавҳару садафлар, забаржаду феруза тошлардан иборат бўлиши мумкин. Турли уруғ доналари тешилиб, ибодат учун намозхон-ниёзхонларга тасбех ясалган. Хурмо, жийда доналари, туғдондан ясалган тасбехсифат такинчоқларни ҳам болалар бешиклари, уйларнинг кириш эшиклари яқинида осилган ҳолда учратишингиз мумкин.

Тақинчоқлар билан боғлиқ одатлар бизнинг кунларимизда ҳам қайтадан расм бўлмокда. Ёш болаларнинг кўлини ҳалоллашда салла ўраб, нишон тақиб, жигатамга қадаш, куёвларга бош-оёқ сарпосига тақинчоқ илиш. Келинларда тиллақош, зебигардон, турли маржон-марваридлар оснш, кўйлак енглари, тугма ўрнидаги тақинчоқлар, бўйинбоғ ва ҳоказолар ҳозирги даврнинг ҳам асосий тақинчоқларидан бўлиб қолди.

Турли сафарлар, мукофотлар, хизматдаги ютуқлар учун берилган кўкракка тақиладиган турли-туман нишонлар ҳам худди шу одатнинг ҳукумат томонидан расмийлаштирилган кўринишидир.

Хуллас, тақинчоқ тақиш одати кийиниш, безаниш, турли маросим ва тўй-томошалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзбек халқи маиший турмушида ҳам маданият дунёсига дахлдорликнинг моддий кўриниши сифатида яшаб келмокда, истикболда ҳам шундай бўлиб қолиши керак.

Бизнинг даврга келиб тақинчоқ тақиш кўпроқ ўзини бошқалардан устун, бой-бадавлат кўрсатиш тусига кирганлиги ҳам сир эмас. Баъзи бир аёллар, қиз-жувонлар керак бўлса-бўлмаса ҳар хил алмойи-алжойи нарсаларни тақишиб, ўзларини кўз-кўз килиб юришадики, тақиладиган нарсанинг моҳиятини билмай, бўйинга илиб кетавериш маданият белгиси эмас.

НАВРЎЗ

Наврўз Шарқ халқлари орасида бир неча минг йиллардан буён яшаб келмокда. Кўп асрлар давомида македониялик Александр, араблар, мўғуллар каби бир қанча боскинчи қўшинлар Шарқ халқларининг умумий байрами Наврўзни йўқ қилиб, ҳалок қилиб юборишга ҳаракат қилдилар. Аммо Наврўз барҳаётлигича қолаверди, қайта тирилаверди. Наврўз бирон бир санани нишонлаш учунгина байрам қилинадиган ҳодиса ҳисобланмайди. У табиатнинг ўзидан келиб чиққан, куну тун тенглашгандан сўнг, энди кунларнинг узайиши, узлуксиз меҳнат арафасидаги байрамдир. Узоқ кишдан сўнг кўкда қуёшнинг юз кўрсатиши, қирда майса-ғиёҳларнинг ниш уриб чиқиши халқимиз учун ҳақиқий шодиёнага айланган. Нега деганда, ўтган йилги йиғилган ғалла ҳам, озиқ-овқатлар ҳам соб бўлай деган, иликузди пайтларда яна Она Табиатнинг ўзи меҳр-мурувват кўрсатиб, ёруғ кунлардан дарак берган. Шу кунларгача эсон-омон етиб келишган қарияларнинг ҳам томирларида қайтадан ғайрат жўш урган. Нав — янги, рўз — кун; яъни янги кун деб аталиши ҳам бежиз эмас.

Наврўз байрамини барча форс, араб, туркий тилларда сўзлашувчи халқлар ҳар йили баҳорда нишонлаб келишган. Бу қадимий, анъанавий Янги йил байраимиз ҳақида улуғ боболаримиз Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида, Маҳмуд Қошғарий эса «Девону луғотит турк» асарида

жуда кизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Умар Ҳайём олим, шоир, файласуф сифатида бу байрам ҳақида «Наврўзнама» номли махсус китоб ёзганлар. Навоийнинг устози — туркигуй шоирларнинг маликул

каломи — Лутфий домла «Гул ва Наврўз» ўлмас достони-ни яратганларки, бу асар ҳамон саҳналаримизни безаб, бизга Наврўз ҳақида адабий-бадий тушунча, маълумот беришда давом этиб келаётир.

Наврӯз байрамига бизнинг кунларимизда ҳам бир муддат ҳужум уюштирилди. Аммо қадимий одатимиз бу галги қатағондан ҳам эсон-омон ўтиб олди. Мана бугун яна биз ўзбеклар ҳам барча Шарқ халқлари сингари ўз миллий урф-одатимиз Наврӯз — Янги йил байрамимизни бор малоҳати, бўй-басти билан кўз-кўз қилиб ўтказаяпмиз. Наврӯз байрами кеча билан кундузнинг тенглашган пайти, баҳор фаслининг 21-22 март кунларидан бошлаб бир ҳафта, ўн кун давомида ўтказилган. Бу байрам, аввало, табиатнинг жонланиши, янгилааниши, янги йил билан юртимизга гўзал Баҳор фаслининг кириб келиб, келинчакдек ўз яшил сепини кенг ёйиши билан бошланган.

Ота-боболаримиз, буви-момоларимиз бу байрамни нишонлаб, турли-туман, ранг-баранг удум ва маросимлар ўтказишган. Қадимда аجدодларимиз Наврӯз кунлари киш манзиллари — кишлоқлардан ёзги меҳнат ва ҳордиқ масканлари — ёзлоқларга кўчиб ўтишган. Далаларда баҳорги экин-тикин ишлари бошланиб кетган. Дехқонлар ерга қўш солишган. Жамоа-жамоа бўлиб, ҳашар-ошарлар уюштирилган. Ўтган аجدодлар руҳи ёд қилинган. Уларнинг мазорлари ободонлаштирилиб, кўкаламзорлаштирилган. Оммавий равишда мевали, манзарали дарахтлар ўтказилган. Далаларда, ёзлоқларда Наврӯз — янги йил, янги ҳаёт қайнаган.

Наврӯз байрамига атаб аجدодларимиз махсус кийимлар тайёрлашган ва уларни кийиб байрам қилишган. Наврӯз таомлари ўзига хос бўлган. Улар орасида, айникса, сумалак, ҳалим тайёрлаш анъанавий одат тусига кирган. Бу байрамда Сиз тенги болаларнинг иштироклари, айникса, жуда фаол бўлган. Улар Наврӯз байрами ҳафталигида турли оммавий байрам ўйинлари ўйнаганлар. От ўйин, чиллак, қўғирчоқ ўйин, тош, лапар, ип ўйинлари ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, бўй кизлар, айникса, сумалак пишириш маросимида фаол иштирок этиш учун унга анча илгарироқ тайёргарлик кўришган.

Бугдой донини махсус идишларда қулай иқлим шароити яратиб, сабза қилиб ундириб олишган. Сўнг уни кеча-кундузи билан катта дошқозонда қайнатиб, сумалак тайёрлашган. Аёнки, туну кун тинмай дошқозон қайнайверса, анча-мунча ўтин чидамайди. Шунинг учун ҳар бир хонадон бир боғ, ярим боғдан, ишқилиб, ўтинга ҳам ўз улушларини қўшадилар. Бу арзимасдек кўринган ҳаракат остида жуда улкан маъно ётибди: халқнинг биргалашиб ҳаракат қилишга нону тузини, топган-тутганини бирга баҳам кўришга иштилош ётибди.

Бу жараёнларда турли-туман халқ ўйинлари, баҳор қўшиқлари ижро этилган. Китобхонликлар, турли жисмоний тарбия-совринли ўйинлар, мусобақалар ташкил этилган. Кўпқари-улоқ, кураш, турли ҳайвон ва паррандалар «жанг»лари, ҳўроз, ит, кўчқор уриштириш, масхарабозлик, аскиябозлик, дор ўйинлари, халқ томошалари ўтказилган.

Қушни Тожикистоннинг Ғончи туманида ҳар йили Наврўз маҳали келинчаклар сайли ўтказиш қадим-қадимдан одат тусига кирган. Бу сайилга оқ харир пардалар тутган, куёвга тушганига бир йилдан ошмаган келинчаклар қатнашишади. Улар пастликда, худди оқ гуллар тўлкинидек кетаверишади. Қўлларида ўзлари меҳр қўйиб тиккан матолари, сўзаналари, белбоғлари бўлади. Икки томонда қияликларда турган томошабинлар ўтаётган келинчакларнинг бирортасини ҳам кўздан қочиришмайди. Келинчакларнинг орзу-армонлари, уй-хаёллари битилган матоларнинг қайси бири кўпроқ олқиш олса, ўша ғолиб, мактовга сазовор бўлади.

Бу бениҳоя чиройли, гўзал сайилдир. Бу хил сайилларни ўрганиб, оммалаштириш зарур.

Наврўз байрамининг энг аҳамиятли жиҳатларидан бири — кексаларга ҳурмат, уларнинг ҳолларидан хабар олиш, кўмак беришдир.

Наврўз тириклик байрами сифатида машҳур бўлиб, унинг тағин бир муҳим хосияти: бу кунлар марҳумлар ёдига жуда катта аҳамият берилган. Мачиту мадраса, хонадону маҳалла, мазору зиёратгоҳларда қуръон ўқитилиб, жонлиқлар сўйилган. Етим-есир, бола-бақралар учун катта дошқозонлар осилиб, қурбонлик таомлари пиширилган. Ҳар бир оила ўз хилхоналарини, ортишса, бошқаларникини ҳам тозалаб, ораста қилишган. Қабрларнинг шикаст-рехтларини таъмир қилишган. Мевали дарахту гул-чечаклар ўтқазишган.

Бухоро амирлиги маърифатпарварларидан бири Салимбек Нурота музофотига бек тайинлангач, Наврўз кунлари улуғ зиёратгоҳ Нури Ота мақбараларини таъмирлаш жараёнида қабрнинг ўйилиб қолган жойларига кўзи тушиб, хилхонани очиб, қайта ёпиш фатвосини олган. Қуръон туширтириб қабрни очаркан, худди тирик инсондай мангу уйқуда ётган авлиё жасадларига нигоҳи тушган. Нури Ота худди минг йил аввалгидек, оппоқ соқоллари кўксиларига тушиб, юзлари тўла нур билан ётган эканлар. Шу заҳоти жасаднинг унниқиб, қорая бошлаганини сезган Салимбек меъмор-усталарга таъмирни шошилишча тугатиб, қабрни ёпиш топшириғини берган. Афсуски, 1941 йилда Гўри Амир хилхонасини очган ҳукумат комиссияси аъзолари халқларимизнинг анъанавий муқаддас туйғуларини назар-писанд қилмаганлар. Удумларимизни оёқости қилганлар...

Байрам кунлари ораларидан гап қочган қабила, гуруҳ ёки яқка шахслар: дўст-оғайнилар, қариндош-уруғлар

ярашиб, бир-бирларини Наврӯз билан табриклаб, эсонлик-омонлик, тинчлик-хотиржамлик тилашган.

Қозоқ оғайниларимиз наврӯз кўжаси, тожик қадрдонларимиз наврӯз кўмочи, биз ўзбеклар эса сумалак, ҳалим, кўш оши каби наврӯз таомлари билан ён кўшни — жон кўшнилар бир-бирларимизни сийлаб, байрамни биргаликда ўтказганмиз. Ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман ва озор халқлари Наврӯз баҳонасида бир-бирларининг миллий ўзига хос урф-одатларини, маданиятларини тўлдириб, бойитиб борганлар. Бундан халқлар ўртасидаги дўстлик — байналмилаллик қарор топган, янада мустаҳкамланган.

Қадимдан буён Сизнинг тенгдошларингиз Наврӯз байрамини кутиб олиш ва унинг қизиқарли, жонли, таъсирли ўтишида фаол иштирок қилишган. Айниқса, сумалак, ҳалим тайёрлашда ёш-яланглар туни билан мижжа қокмай, турли эртак, ривоятлар, ҳикоятлар айтишиб, ўтқир зехнларини намойиш қилишган. Кундузлари кўпқари-улоқ, қафас-қафас курашларда, сайил ўйинларининг барчасида болалар ва ўсмирлар, албатта иштирок этишган. Шунинг учун ҳам қадимий урф-одатларимиз авлодлардан-авлодларга ўтиб, давом этиб, яшаб келган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Наврӯз табиатнинг ўзидан, табиий равишда келиб чиққан байрамдир.

ҲАЙИТЛАР

Ҳайитлар қадимий диний байрам бўлиб, уларнинг таркибига кирган кўпгина маросимлар исломдан олдин ҳам халқ таомилида бўлган. Ислом уларни омухталаб, ўз қонунларини қўшиб, ҳайит-байрамларнинг умрини узайтирган.

Хайитларнинг икки хили мавжуд бўлиб, халқимиз бу байрамларга азалдан амал қилиб келади. Биринчиси — Қурбон хайити, Катта хайит деб аталади. Унинг олди-дан 2 кун қолганда, арафа кунлари нишонланади. Ёлғон арафа, 1 кун қолганда чин арафа, учинчи куни эса Хайит байрам қилинади. Ёлғон ва чин арафа кунлари ҳар бир хонадонда ис чиқарилиб, чалпак, бўғирсок, талқон, палов қилинади. Қўшнилар бир-бирларини Хайит билан муборакбод этиб, хонадонларга пишириқлар чиқарадилар. Болалар ва ўсмирлар чопқиллаб яқин-узоқ хонадон, қариндош-уруғларни йўқлашга бориб-келадилар.

Кичик хайит бу Рузан май рамазон деб аталиб, одатда рўза оyi якунида ўтказилади. Хайитлар Ийдлар ҳам деб аталади. «Хайитингиз муборак бўлсин», «ийдингиз куллук бўлсин» табрикларининг маъноси бир хилдир. Катта хайит бутун дунё умумхалқ маросими — ҳаж, яъни Каъбага зиёратга бориб, ҳаж номози ўқиш давридан бошланиб, айрим жойларда 7 кунгача байрам қилинади. Бизнинг Ўзбекистон, умуман, Ўрта Осиё халқлари орасида Қурбон хайити ҳозирги кунларгача нишонланиб келинади. Фақат бу маросим ислом маркази араб мамлакатларидагидек етти кун эмас, балки уч кун байрам қилинади. Қурбон хайити — ийд-ал-адҳо, рамазон хайити — ал-фитр, меърож-ражаб оyi байрами, шунингдек, имом Хусайнни хотирлаш куни-ашуро, тақдир кечаси — лайлатул-кадр, Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган кунлари — Мавлуд ислом динида асосий хайит-байрамлар саналади. Қурбон хайити зулҳижжа ойининг 10-13 кунларида (10-13 декабрь) тантана қилинади. Баъзи мамлакатларда шу ойнинг (зулҳижжанинг) 7 куни, яъни ҳаж бошланган кундан 7 кун давом этади.

Рўза хайити эса рамазон оyi тугаб, янги шаввол ойининг 1-3 кунларида байрам қилинади.

Ҳайитнинг биринчи куни сахарда каттаю кичик жоме масжидларига бориб, бомдод намози ўқийдилар. Гадо-ю, бева-бечораларга садақа берилади. Курбонлик қилиб, ис чиқарилади. Кейинги кунлари мазорларга борилиб, утганларнинг руҳига дуою фотиҳа қилинади. Азадорлар эса тун кийиб, белбоғ боғлаб, дўппи кийиб, марҳумнинг уч кун давомида йўқловини ўрнига қўядилар.

Ҳайит кунлари оилага ширинликлар, янги кийим-бошлар, кийимликлар сотиб олиниб, болаларга, ота-она, бобою бувиаларга ҳадя қилинади. Оилабоши рўзгорнинг

каттадан-кичигига сармоя учун ўзига яраша пул, чақа улашади. Бу Хайит харжи деб номланади. Маҳаллаларда, қишлоқларда, шаҳар жойларда янги тушган келинлар бориб кўрилади. «Келин кўрди» маросимлари ўтказилади.

Кичик ҳайит рўза намози билан боғлиқ маросим бўлиб, бир ой тутилган рўза — парҳездан кейин шаввол ойининг 1-3 кунлари байрам қилинади. Бу байрам ҳам гарчи номи кичик ҳайит деб аталса-да, халқ орасида жуда катта маросим сифатида нишонланади. Рўза намозидан кейин бозор, маҳалла, кўчаларда тухум, хўроз, ит, кўчқор уриштираётган ёш-ялангларни, масхарабозлик сахналарини, дорбозлик ўйинларини, савдо расталари тўла байрам қандолату ҳодваларини учратишингиз мумкин. Рўза ичи ҳар куни оқшомлари муайян муддатда ифторлик «оғиз ониш» маросимлари ўтказилади. Бу ҳам ўзига хос меҳмондорчилик бўлиб, рўзадорлар ният қилиб ифторлик бераётган кишининг уйида ўз рўзаларини очиб, ифторлик лўқмаларини тановул қилишади. Ифторчи рўзанинг савобиغا шерик бўлади. Рўзадорлар сахар туриб, тамадди қилиб, «оғиз боғлашади». Яъни, кун давомида сув ичилмайди, овқат ейилмайди. Умуман, ҳеч нима истеъмол қилинмайди. Бу кишилик аъзоларини, баданни ўзига хос парҳез қилиш, бир оз тозалашга, даволашга қаратилган тадбирдир. Рўза киши иродасини тоблайди, қаноатга ўргатади. Эътиқодини мустаҳкамлайди.

Бир ойлик рўзадан кейин ғариб, мискин кишилар, камбағал, талабалар, гадоларга фитр рўзалар, яъни, рўза ҳақи, ҳадяси берилади. Бу ҳадяни ҳар ким ҳар хил: имконига яраша, пул-чақа билан, ун-нон бериб, кийимлик ёки сарпо билан узиши мумкин. Кўнгилдан чиқариб, худо йўлига чин ихлос билан эҳсон қилинган нарса савоб учун қабул қилинади.

Уч кунлик рўзаи май рамазон байрамлари олдидан ҳам окшомлари гавжум бўлади. Яъни, баъзан катталар, кўпинча болалар тўп бўлишиб, кишлоқларда рамазон айтишади. Рамазон ҳам халқимизнинг қадимий диний маросимларидан бири бўлиб, ўзига хослиги билан ажралиб туради. Рамазонда машъала ёкиб олган болалар тўп бўлишиб, хуфтонда ҳар бир хонадон дарвозасига бориб, рамазон айтадилар. Рамазон ҳайит кўшиклари жамланмасининг ёшлар томонидан жўр бўлиб, ижро этилишидир. Рамазонда хонадонма-хонадон йўқлаб, маросим кўшиклари айтилади. Уй эгалари рамазончиларни сийлаб, уларга нон, қанд-курс, кийимлар, пул-чақа беришлари мумкин. Баъзи одам иси ёкмас, одамови хонадон соҳиблари рамазончилар устидан дарвозахона тоmidан туриб челақда сув сепиб юборадилар. Айрим ҳамбўйлар ҳазил-мутойиба тарзида ҳам бу ишни амалга оширадилар...

Рамазон кўшиқларининг турли-туман матнлари фольклоршунослар томонидан ёзиб олинган. Улар орасида оммалашганлари ҳам анчагина. Рамазон кўшиклари хонадонга яхшилик, ризк-рўз, ўғил-қиз фарзандлар, барака-иқбол тилаш, бу ойнинг муқаддас, ҳосиятли, бахт келтирувчи ой эканлигини мадҳ этишга бағишланади. Инсонийлик, ўзаро меҳр-оқибат, оллоҳ таоло олдидаги қарз, дунёнинг бебақолиги эсга солинади. Яхшилик қилиш, савоб орттириш улуғланади.

*Рамазон айтиб келдик
эшигизга,
Худойим ўғил берсин
бешигизга!
Рамазон айтган билан
тўғимизми?
Қадимги расмимизни
қўғимизми?!*

Ҳар бир банд айтилган пайтда гуруҳнинг барча аъзолари: «Ё, рамазон» деган нақоратни такрорлаб турадилар. Рамазончи ижодкор болалар ҳар бир уй-хонадоннинг ўзига мос жиҳатларини яхши билиб, қўшиқ айтганлар. Хусусан, бир оиланинг серфарзандлиги, аксинча, иккинчисининг бефарзандлиги, бой-бадавлат ёнки камбағаллигини албатта ҳисобга олишган. Шу томонларига қараб, рамазон мисралари тузилган:

Шу уйнинг тепасида

ой қўринар

Бу уйнинг эгалари

бой қўринар...

Ё, рамазон!..

Уй эгалари рамазон табриги-шеърӣ мисралардан хурсанд, эшикларини очиб, болаларга (умуман, рамазончиларга) атаганларини ҳадя қилганлар. Рамазончилар тушган ҳадя-эҳсон «молларини» ҳалфана қилиб, турли таомлар пишириб еганлар.

Ҳайитларнинг ҳар иккаласи ҳам одамлар ўртасидаги меҳр-оқибатни мустаҳкамлаган. Кекса-бемор, марҳумларни йўқлаш, зиёрат қилишнинг амалий ибрат-намунаси бўлиб, ёшларга бекиёс катта мактаб вазифасини ўтаган.

Ҳайитлар ҳам Наврӯз каби халқнинг қадимий, удумий байрамларидир. Улар эътиборга, меҳрга илҳақ...

СОВЧИЛИК

Ватан остонадан, ҳовли бўсагадан, оила совчиликдан бошланади. Совчи икки хонадонга қариндошлик ипларини боғлашга даъват этилган кишидир. Совчи камида икки, йўкса уч-тўрт кишидан иборат бўлиб, икки жинсдаги эркак ва аёл совчилар ҳам бор. Ҳар икки тўп алоҳида, мустақил ҳаракат қилади.

Одатда совчилар кайвони, эл орасида обрӯ-эътиборли, тагли-тугли, окилу фозил кишилардан танланади. Чунки уларнинг вазифаси оғир, масъулиятли. Совчининг гап-сўзи мантикли, ишонарли, тош босадиган, залворли бўлмоғи лозим.

Совчилар йигитнинг оиласи номидан қизниқига, бўлажак келинниқига элчилик қилиб, унинг қўлини сўраб боришади. Умр савдосининг пишиш-пишмаслиги, аввало, куёв бўлмишнинг ўзи, ота-онаси, қариндош-уруғи, қолаверса, совчиларнинг маҳоратию тажрибасига, куда бўлмишлар кўнгил қулфига калит сола олишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Айни пайтда ўз вазифаларининг бутун масъулиятини бўйнига олган бундай кишилар, ҳар икки оилани, уларнинг фарзандларини яхши билганлар. Би-лишмаса, сўраб-суриштиришган. Муайян тасаввур ҳосил қилгач, ундан сўнг вазифаларига киришишганлар. Бўлма-са, бировнинг гулдек фарзанди умрига зомин бўлиб, бир томонни ўтдай қуйдириб, бир умр ўзгалар домон-гирлигида яшашни катта гуноҳ деб билишган.

Совчилар «қизи борнинг нози бор» деган нақлга амал қилиб, вақт ўтказиб, келин бўлмишникига уч-тўрт марта борадилар. Одатда совчиликдан қайтган мутасаддиларни «бўрими ё тулки» деб қарши олинади. Агар улар ишни ўринлатиб, хушхабар билан қайтишган бўлса, совчилар «бўри» деб жавоб қилишади. Бу гал иш пишмаган бўлса, «тулки» дейишади.

Аёл совчилар ҳам қизнинг «остонасини чўктирадилар». Йигит билан қизниқига бўзчининг мокисидек қатнайвери-б, ковушларини тўзитадилар. Аёл ва эркак совчиларнинг мақсадлари рўёбга чикқач, ўша захотиёқ нон синдири-лади. Яъни, «нон синдириш» фотиҳа билан совчилик таомили ўз вазифасини ўтаб бўлади.

*...Ҳалимахон, дейдилар,
Ҳолвасини ейдилар,
Бухородан совчи келса,
Қимматбаҳо дейдилар...*

Ҳолва — кўпинча, гўдакликдан қиз болага нисбат берилади. Вақт ўтиб, унга совчи келиши, фотиҳа ўқилиши, ҳолваю патир ушатилиши кўзда тутилиб, шундай дейилади.

Илгари замонларда совчилар қизникига тўппадан-тўғри, дабдурустан кириб боришни одат қилмаганлар. Аёл совчилардан бири то тонг саҳардаёқ, ҳали ҳамма уйқуда эканлигида қизникига бориб, унинг остонаси остини супуриб қайтганлар. Эрталаб туриб бунга кўзи тушган ота-оналар нима воқеа эканлигини англашган, ўзларини билмаганликка солиб, зимдан тайёргарлик кўра бошлашган. Сўраб келиши эҳтимоли бўлган хонадонларнинг аҳвол-руҳияси билан ҳам киши билмас танишиб олганлар. Шундан сўнг совчиларнинг келишини кута бошлашган. Совчиларнинг биринчи элчиликларидаёқ ҳеч ким розилик бериб қўявермаган, гарчанд, кўнгилларида мойиллик бўлса-да, қизларининг, қолаверса, ўзларининг кадр-қимматларини, шаънларини юқори кўтаришга уринганлар.

Ҳозирги даврда совчиларнинг иши анча енгиллашган. Аввало ёшларнинг ўзлари танишиб, ота-оналарини кўндириб, ишни пишитиб қўядилар. Иккинчидан, совчиларнинг танишув, синов, ўрганув вазифаларини ўзникилар, ота-оналар, амма-хола, опа-янгалар ўз зиммаларига олганлар. Улар келиннинг, келин яқинлари эса куёвнинг аслини, авлоду зурёдини, тағ-тугини суриштириб ўрганиб чиқадилар. Бунинг учун маҳалла, кўни-қўшни аҳлининг фикри-маслаҳати ё ўқиш, ё иш жойидаги бу ёшга берилган баҳо катта аҳамият касб этади.

Булардан ташқари, ёшлар учун махсус уюштирилган «учрашувлар» ҳам катта ўрин тутати. Қиз-йигит бундай

учрашувларда танишишаркан, бир-бирларининг феъл-ат-вори, кизиқишлари, савияларидан юзаки бўлса-да хабардор бўладилар. Шунга қараб, турмушга чиқиш ёки уйланишга розилик берадилар, ё бермайдилар. Ҳозирги кунда ёшлар бир-бирларининг ички дунёсидан ташқари ташқи қиёфаларига ҳам катта эътибор берадиган бўлганлар. Айниқса йигитнинг бўйи жуда муҳим роль ўйнайди. Қизлар учрашувдан қайтган дугоналаридан дарҳол: «Бўйи қанақа экан?» деган савол билан мурожаат қилишади.

Совчилик одати тўғрисида яна кўп гаплар айтиш мумкин. Айниқса, қадимги совчилар худди давлат аҳамиятига эга бўлган вазифани бажарган элчидай махсус совчилик мактабидан ўтиб, шунга мос иборалар, мақол ва маталлар, сўз ўйинлари, ҳозиржавоблик, сир ва сукут сақлаш, ширинзабонлик, шоирона руху, олимона мантиқ эгаси бўлиб, оила маданиятининг етук арбоблари даражасига кўтарилганлар.

Дарвоқе, ўз фарзандининг тақдирига бепарво бўлмаган ота-оналар ҳам кўпинча совчиларнинг ўзини тутиши, дунёқараши, гап-сўзларига қараб, йигитнинг қандай одамлигини ҳам маълум даражада тасаввур этишган. Учраган одамни совчиликка юбориш яхшимас: бу йигитнинг ўз қадрини билмаслигигина эмас, қиз қадрини ерга уриши ҳамдир. Оила қуришда энг аввало йигит-қиз масъул бўлса, кейин совчилардир. Шунинг учун баъзи бир совчилар қиз томон рози бўлай-рози бўлай деб турган маҳалда, бирдан фикрлари ўзгариб, ўзларини элчиликка юборган йигитга, йигит томонга «бу қизнинг уларга тўғри келмаслигини» тушунтириб, фикрларидан қайтармоқчи бўладилар. Чунки, улар бир-икки боришдаёқ иккала томоннинг характерларини бир-бирига чоғиштириб бўладилар. Уларнинг фикри инобатга олинмаса, масъулиятни бўйинларидан соқит қилиб, иш пиширадилар.

Ўйлашимча, бизнинг Шарқ мамлакатларида халқлар яшаб, оила қуриб, фарзандлар тарбиялаб янги авлодларни қовуштириб, никоҳ тўйлари ўтказишаркан, қадимий совчилик одати ҳам сақланиб қолиши керак. Чунки янги оила совчиликдан бошланади.

ҚУНОҚ

Қўноқ сўзи туркий халқларда меҳмон маъносини бериб, қўноқ тушиш — меҳмон қабул қилиш одатига риоя қилинади. Қўноқ одати турли вилоятларда «қўниқ», «қўнуқ», «қўшхона» тарзида ҳам айтилиб келинади.

Бу удум кўпроқ тўй ва меҳмондорчилик одатлари билан ҳамкорликда, биргаликда ўтказилади. Одатда шаҳар-қишлоқларда тўй бўлганда, узоқ-яқиндан меҳмон-излом келади. Улар кўпчилик бўлганлиги туфайли «тўй кўпчилик билан» ақидасига риоя қилган халқимиз барча ташриф буюрган кишиларни кутиб-кузатишади. Бу ўринда қишлоқларда тўй эгасидан ташқари яна ўнлаб хонадонлар меҳмонларга кучоқ очади. Тўйга келган меҳмонлар ёлғиз ўзлари эмас, бола-чақа, ошна-оғайни, оту улов билан келишлари табиий. Улар тўйнинг базмини ўтказиб, оқшом тунаб, эртаси ошга, сўнг тўй муносабати билан ўтказиладиган кўпқари ва кураш маросимларида иштирок этишади. Ана шундан кейингина ўз уй — ўлан тўшакларига, қадрдон қишлоқ-шаҳарларига қайтишади.

Ўзбекнинг тўйида буларнинг ҳаммаси ҳисобга олинган бўлади. Тўйбоши — қайвони ўтказилиши кўзда тутилган тўйнинг тадбирини режалаштирар экан, маслаҳат оши кунӣёқ қайси қишлоқлардан келган қанча меҳмон кимнинг хонадонига тушишини, қўниб-қўноқ бўлишини белгилаб, уй эгаларини бунга ҳозирлаб қўяди.

Шу тахлит тўй ўтказиладиган қишлоқнинг 10-15

хонадонига кўноқ тушади. Бу хонадон соҳиблари тўй эгаси билан баб-баравар турган тўйчининг ака-укаси, кариндош-уруги бўлади. Кўноқ эгаси шунчаки тўй эгасига қишлоқдош бўлиши ҳам мумкин. Кўноқ одатида оқшом тўйнинг базмини ўтказиб келган ёки эртанги кўпкари ва кураш совринларига тайёрланган меҳмонлар шу ерда хордик чиқариб, зиёфатни еб ётиши ҳам мумкин.

Кўноқ тушган уйда тўйхонадан келтирилган масалликдан ковордоқ, шўрва, палов қилинади. Бунинг учун умумий қозондан гўшт, ёғ, сабзи-пиёз ажратилади. Ичкилик ва газаклар ҳам тўйхонанинг баковулидан олинади. Хуллас, ош-овқатнинг хоми тўйхона божхонасидан олиниб, кўноқхонада ҳозирланади.

Кўноқхона соҳиби бу овқат-озикни тайёрлаш, пишириб-куйдириб бериш, нон-чай, дастурхон, ўрин-кўрпа ва малолсиз тунаш учун жавобгардир. Бунинг учун хонадон соҳибининг ўзи, хотини, бола-чакалари қамишдан бел боғлаб меҳмонлар хизматини қилиб, кўнглини олишади. Чунки бирор хонадондан бирор кўноқ вакили тўйдан ранжиб, порози бўлиб кетадиган бўлса, кўноқхона ва тўй эгаси учунгина эмас, балки бутун қишлоқ аҳли учун катта иснод ҳисобланади.

Шундай қилиб, тўйнинг тўйчиги — кичик меҳмондорчилик саналган кўноқ кутиш одатида ҳам тўю томоша, ҳам меҳмондорчилик зиёфатининг муштарак жиҳатлари омухта бўлган. Кўноқ ҳар бир хонадоннинг қадимдан мавжуд бўлиб келган махсус меҳмонхоналарида қабул қилиниб, бир кечаю кундуз давомида иззати жойига кўйилиб, сўнг кузатилган.

Сиз кенгрок тасаввур ҳосил қилишингиз учун мен буни битта тўй мисолида тушунтириб берай.

Айтайлик, Эшмат чавандоз неча йиллар йиғиб-териб, дилидаги ниятини амалга оширмоқчи, ўғлининг қўлини

ҳалоллаб, элга ош бермоқчи, икки кун устма-уст кўпқари бермоқчи. Элга ош беришда кўноқхона масаласи оғир эмас, аммо кўпқарининг дарагини бир ҳафта-икки ҳафта аввал чор тарафга ёяди. Узоқ-узоқлардан тўп-тўплашиб йиғилиб келишаверади. Аввал ҳаммалари тўйхонада йиғилишиб, тўёнларини беришади, обу овқатларини ейишади. Мана, эртасига кўпқари бошланди. Энди чавандозлар ҳаддан зиёд кўпайиб кетади. Тўй хизматчилари ҳар бир гуруҳнинг, тўпнинг олдига бориб, уларнинг бошлиқларининг номини билиб олишади. Бир-бирига таниш, биргалашиб келган меҳмонларнинг бир жойга тушишига алоҳида эътибор берилади, чунки улар бошқа жойларга тушиб қолсалар, гап-гапга қовушмай, зерикашади, сиқилишади. Тўйбоши кўпқарини бошқариб бораётган ҳакамга келиб ҳисоб беришади. Ҳакам кўноқ тушираётганларни ҳам чақириб, қайси гуруҳнинг кимнинг хонадонига тушишини аввалдан белгилаб олишади. Шундан сўнггина тайёргарлик ишлари юритилади.

Чавандозлар, полвонлар одадда бундай кўноқ бўлишни жуда-жуда қадрлайдилар. Чунки, шу баҳонада кўнгилларида ётган дардларини ўртага ташлайдилар, гурунглашадилар. То эрталабгача давом этадиган бундай гурунглarga мен ҳам қатнашиб, ҳеч қайси китобда ўқимаган гапларимни эшитганман, дунё кезишда, юрт кўришда улкан ҳикмат мавжудлигига амин бўлганман.

Кўноқ фақатгина еб-ичиб, меҳмон бўлиб ётишгина эмас, дунё ва одамлар ҳақида фикри бир жойдан чиқадиган кишиларнинг кўнгил ёришлари учун қулай бир имкондир.

ТҮЙ

Сиз карнай-сурнайлар овози, ногоранинг така-тумини узоқдан этишган заҳотингизоқ тўй бўляпти, дея югурасиз.

Ҳа, тўйнинг белгиси, хабарчиси — карнай-сурнай, ного-
ралар ва Сиз. Тўй ўз номи билан — якин дўст-ёр,
қариндош-уруғ дийдорига, ширин таомларга, яхши куй
ва қўшиққа, кўраш кўпкари томошасига, байрам шодиё-
наларига, кулги ва қувончга тўйишдар.

Бизнинг ўзбек халқи Ўрта Осиё минтақасидаги бошқа
қардош халқлар сингари жуда қадим замонлардан буён
тўй килиб, элга ош бериб келган. Тўйлар, одатда, кичик
байрамлардек ўтказилган. Тўйнинг ҳам турлари анча-
мунча. Бешик тўйи, хатна-суннат тўйи, никоҳ тўйи,
пайғамбар тўйи (оши), ховли тўйи, ёш саналари билан
боғлиқ тўйлар ва ҳоказолар.

Тўйлар кўпинча қадимда қиш фаслида ўтказилган.
Чунки бу фаслда деҳқон ва қосибнинг қўли кўпроқ бўш
бўлган. Тўй — бу кўпчилик тўпланиб нишонлайдиган
оммавий маросим. Қадимда тўйларда ота-боболаримиз
биратўласи кураш, кўпкари, аския, масхарабозлик, дор
ўйинлари, бошқа турли томошалар кўрикларини ўтқа-
зишган. Халқ орасидан паҳлавонлар, санъат ишқибоз-
лари, довюрак, эпчил чавандозлар табиий танланиб,
ажратиб олинган.

БЕШИК ТЎЙ (бешик солди)да янги бўшанган, бешикда
боласини эмизиб турган онага нон тишлатиб, бу нон
болаларга олиб қочдирилган. Бешик нарисига, айвонга
ширинликлар, турли мева қоқилари сочилиб, болаларга
талашиб-тортишиб тановул қилдирилган. Бу билан янги
туғилган боланинг умри ширин, мўл бўлиб, узок йиллар
ҳаётда сочилган ризқ-рўзини йигиб-териб еб юрсин,
деган маъно англашилган. Бешик тўйида болани чил-
ласи чиқиб, уни бешикка белаш маросимида икки
тўрмуш кўрган, ажралган хотинлар ирим қилиб қўйил-
маган. Бешикка муқаддас ҳисобланган дарахт туғдона
похи кесиб олиб, осиб қўйилган. Боланинг бешик

ёстиги остига пичок, нон парчаси қўйилган. Исирик тутатилиб, тумор осилган.

Бешик тўйи болалар учун жуда-жуда қувончли байрамдир. Чунки, улар ўз сафларига номаълум бир боланинг келиб қўшилаётганидан шодланадилар. Умуман олганда, болалик олами жуда ҳам гўзалдир. У ҳар бир кичик нарсадан хурсанд бўлади. Буюк оқин Абай беҳуда мана бундай демаган:

*Гўдак учун бешиги — каттакон олам,
Онасининг ақ қўкси — жонажон олам;
Кенг саҳро ҳам тор келар улғайганида,
Ўтовидай қўринар бепоеън олам.*

НИКОҲ ТҶЙИда эса бўй етган киз-йигитнинг турмуш қуриши билан боғлиқ бўлган қадимий, анъанавий одат-маросимлар амалга оширилган. Қуёв бўлмиш йигитга қўйиладиган турли шартларни Сиз севиб ўқиған эртақларингиз, баҳши боболарингиз тўқиған дostonлардан яхши биласиз. Оддий халқда қуёв болага ўтин ёрдириб, ер чоптириб, чавандозлигини, кураш тушишини, камондозлигини, косиб-усталигини синаб, имтиҳон қилиб кўришган.

Қадим аждодларимизда ўзаро келишилган ҳолда бўлажак келинни олиб қочиш расм бўлган. «Ўғирлаб» келинган қизни йигит никоҳлаб олиши учун муайян қонун-қоидалар асосида тўй тадоригини кўришган. Шу муносабат билан никоҳдан олдинги ва кейинги маросимлар амалга оширилган. Туркий халқларда ҳамма маънода қизнинг баҳси баланд бўлган. Шунинг учун қуёв томон келин томонга албатта қалин тўлаган. Бу тўлов пул, олтин-кумуш, қўй-мол, гилам ва кигиз шаклларида бўлган.

Келинни тушириб олиш маросими, айниқса, қизиқарлидир. Қадимий аждодларимиз ўт-оловга сиғинишга

ни туфайли, отда, тоға етакловида келган келинни (хазир енгил машинада) куёв бола отдан тушириб, дарвоза олдида ёкиб кўйилган катта гулхан атрофидан уч бора айлантриб, сўнг чимилдиккача кўтариб олиб кирган. Бу билан аждодларимиз янги оилани олов тафтида ҳар хил инс-жинслардан, ёмон кўздан тозалаган. Иккинчидан, эр киши ўз жуфти ҳалоли, турмуш ҳамроҳи бўлган аёлни ҳамиша иззат-хурматда, кўлда кўтариб юришини рамзий равишда ифода қилган.

Хоразмда қадимдан хонадонга келин бўлиб тушган янги оила аъзоси бир йил давомида ўз қайнонаси билан оғиз очиб гаплашмайди. Ўғил ўстирганнинг хизматини қилади, топшириқларини бажаради, буйруқларини кулок қокмай адо этади, аммо чурқ этиб, оғиз очмайди. Бу аразлагани, иддаосидан эмас, одоб-андишасидан, истиҳола қилганидан шундай муомалада бўлади. Келин биринчи фарзандини туғиб, уни бешикка белаганидан кейин қайнона-ойиси билан гаплашиш ҳуқуқига эга бўлади.

Қайнота-келин муносабатлари яна-да мураккаброқ. Келин неча йил давомида туғилишидан қатъи назар, турт фарзанд кўргунига қадар ўз қайнотаси билан гаплашмайди. Қайнота отанинг топшириқларини бажаради, юмушню хизматини қовок-тумшук қилмай ўрнига қўяди. Фақат бу ижрони гунгу соковдек, ҳатто овози ва шоврини ҳам чиқармасдан бажаради. Бу ҳам одоб, андиша, истиҳола тушунчаларининг энг олий намуналаридир.

Албатта, келин-куёв тўй кунлари махсус кийим-бошлар кийишган. Бу кийимлар юртимизнинг қайси воҳасига қараб, бир-биридан фарқ қилган. Масалан, Самарқанд, Бухороники бир тоифа бўлса, Сўрхон ва Қашқа воҳасиники иккинчи тоифа, Фарғонаники ўзи бўлак бўлса, хо-

размлик келин-куёвнинг кийим-боши тамоман ўзгача бўлган. Бу ташқи белгилар ҳам халқимиз маданиятининг жуда бой ва қадимийлигидан далолат беради.

Никоҳ тўйигача қуда томонлар ўртасида маслаҳат оши берилиб, сўнг унаштириш маросими ўтказилган. Халқ орасида бу одат «нон синдириш» деб ҳам аталади. Фотиҳа тўйидан кейин келин тушган хонадонга ҳайит, байрам кунлари ҳайитликлар жўнатишган. Келин тушишининг ўзи катта бир маросим бўлиб, қуда томонлар азалдан амал қилиб келинаётган таомилга риоя қилишган. Тўй кундаги тўй жўнатиш, тортишмачоқ — келин оёғи остига ташланган пояндоз талашиш маросимларининг ўзи бир тўйдир.

Чимилдик (гўшанга)га кириш билан боғлиқ одатларнинг ўзи бир жаҳон. Келин-куёвнинг устидан сочки сочиш, келин бола ва янгалар билан куёв тўра ва унинг жўралари ўртасидаги айтишув, «белбоғ ечди», «келин кўтарди», «оёқ босди» одатлари шулар жумласидандир.

Никоҳ тўйидан кейин бўладиган маросимлар ҳам халқимиз жўмард табиати, қўли очиқлик одати, тўкин-сочин, эркин ҳаёти мазмунидан келиб чиққан. Булар келиннинг юзини очиш, келин саломи, куёв томон ва маҳалла хотин-қизларининг (яқин эркакларнинг ҳам) келин кўрдиси ва сўнггиси — ёйилган сепни йиғишдир. Бу маросимни халқ орасида «жой йиғди» ҳам дейишадди. «Жой йиғди»да кутилган натижани бермаган айрим келинлар эртаси кўтир эшакка тесқари ўтқазилиб, йўл-йўлақай масхаралаб кулиб, сазойи қилиниб, ҳазар билан ота-онасиникига элтиб ташланган. Бу иснод қолган барча оилаларга қизлари, бўлажак келинлари учун катта сабоқ ролини ўтаган.

ХОВЛИ ТЎЙИда қишлоқдошларнинг, қариндош-уруғларнинг катта ҳашари йўли билан қўрилган янги имо-

ратга кўчиб кирилгач, худойидан кейин махсус тўй қилинган. Бу тўй ҳам кўпроқ куз ё кишда ўтказилган. Ҳовли тўй муносабати билан янада шинам, кўркем, ораста, хонакилашган. Ҳовли тўйидан кейингина янги иморат ўзлаштирилган, унда яшашга ўрганилган, киришилган. Бу тўй ҳам никоҳ тўйидек оила учун энг бахтиёр, тантанавор маросимдир. Бошпана, иморат ҳовлилик ёш оила энди оёққа туриб олган. Барқарор, қабила, қишлоқ, элатнинг кори хайрига ярайдиган мустаҳкам қўрғон саналган.

Тўйларнинг ҳар қишлоқда катта-кичикни яхши танийдиган кайвониси, қўли енгил сартарош-устаси, қўли ширин ошпази, эпчил дастурхончиси бўлганидек, алоҳида айтимчи-жарчиси ҳам албатта бўлган. Бу айтимчи-жарчилар замониға, жойиға, қишлоқлар худудининг катта-кичиклигига қараб, пиёда, отда, эшакда, велосипед, мотоцикл ё машинада ўқтин-ўқтин тўхтаб, жар солганлар. Масалан:

*Ота-ё, бобо-ё,
Ака-ё, ука-ё,
Бола-ё, бақра-ё,
Эртага азонда
Бешкалтаклик Ҳалимбойникиға,
Ўғлининг хатна тўйиға,
Жамоа жаппа, ошға-ё-ё!!!*

ёинки:

*Ота-ё, бобо-ё,
Ака-ё, ука-ё,
Эрта оқшом
Офтобрўйдаги Рўзивойникиға
Қизининг никоҳ тўйиға-ё-ё!!*

Айрим мўйсафидлар, ногиронлар, қулоғи огир кексалар, диний арбоб, ҳурматли кишилар қишлоқ оқсоқоли томонидан махсус киши юбориб, тўйға чорланганлар.

Шўро замони даврида, тўй маросимининг мазмуни ҳам шакли-шамойили ҳам анча ўзгарди. Тўгри, илгариги замонларда ҳам ўзбекнинг тўйида қозоқнинг полвони, қирғизнинг ўланчиси, тожикнинг устаси, туркманнинг чаваңдози, албатта, иззатли меҳмон сифатида фаол иштирок этган. Табиийки, ўзбек тўйида бу халқлар лафзи-шеvasи ҳам жаранглаб турган. Бироқ янги тузумга келиб, бу қирралар янада кучайди. Тўйлар ҳам байналмилалликнинг энг ёрқин мисоли-намунасига айланди. Бу маросим осийча-оврупоча омухталашди. Халқларимизнинг одат ва маросимлари бир-бирларига қўшилиб, чатишиб, омухталашиб кетди. Бундан янги шакл ва мазмун ҳосил бўлди. Демак, тўй маросимлари янги қиёфага кирди.

Ҳовли тўйи, ёш ва таваллуднинг маълум поғоналари билан боғлиқ бўлган нишонлаш оммавий маросимлари пайдо бўлди. Булар кумуш тўй — турмушнинг биргаликда кечган 25 йили, олтин тўй — 50 йили, бриллиант тўй — 75 йили каби турларидир. Ота-она, бобо-бувиларингизнинг турли юбилей кунлари 50, 60, 70, ҳатто 100 йиллик тўйларини кўпчилик билан нишонлаш одат тусига кириб қолди.

Тўйнинг ҳокисор, бежирим ўтказилиши ҳам тўй эгасининг маънавий қиёфаси юксаклигини кўрсатади. Порахўр-харомхўр кимсалар тўй баҳонасида ўзларининг кимликларини, кучу-қувватларини кўрсатиб қўймоқчи бўладиларки, бу маънавий тубанликдир. Кўпчилиكنинг ҳолатига қараб, ўшалардан кам ҳам эмас, кўп ҳам эмас — ўрта-миёна тўйлар ўтказиш зарур.

ТЎЁНА

Тўй маросими ҳақида гапирдик. Ўзбек халқи қадимдан тўйга тўёна билан борган. Тўёна — тўйга, тўй эгасига

совға-салом билан бориш дегани. Баъзи вилоятларимизда бу одатни тўёна эмас, қўшанч (қўшиш) деб ҳам юритилади. Тўй бўлаётган хонадонга қариндош-уруғлар, дўст-биродарлар якка-якка, баъзан гуруҳ-гуруҳ, жамоа бўлиб, ишхона, хизматдошлар вакиллари бир бўлиб, турли совға-салом қилишлари мумкин.

Тўёна қилиш қадим замонларда туя, хўкиз, сизир, қўй келтириш мисолида бўлган. Унинг миқдори ҳам тўй эгасининг ва тўёначининг моддий имкониятлари, иқтисодий-ижтимоий мавқеи, даражасига ва албатта, замонига қараб бўлган. Тўёна нафақат, ўзбекларга, балки барча туркий халқларга, ёндош-жондош тожик, қозоқ, қирғиз халқлари руҳиятига ҳам хос бўлган қадимий одатлардан биридир. Биз атрофимизда яшаб келаётган қрим татарлари, турклар, корейслар ҳам бу одатни ўз анъаналари қилиб олганликларини яхши биламиз.

Нега тўёна бериш одат бўлиб қолган? Сабаби тўй қилган одам, хоҳ у фарзандининг қўлини ҳалолласин, хоҳ киз ё ўғлига никоҳ ўқиттирсин, катта тўй қилиб, унинг харажатлари туфайли моддий-иқтисодий томондан анча «абгорлашиб» қолади. Яъни, у элга ош бериб, дастурхон ёзиб, бир неча минг сўм пул, маблағ сарф қилади. Қилмасин, биз унинг харажати кафилини олиб-мизми, дейиши мумкин айримлар. Бирок ўзбек миллатига мансуб, умуман мусулмон одам бундай демайди, деймайди. Айниқса, яқин кишиларнинг бунга жони ачимайдими?! Шундан халқимизда, «ўғлининг қўлини ҳалоллаганга етти йил тегма», деган нақл қолган. «Қиз чиқарганга қирқ йил тегма», дейишади. Бу билан, бу оилалар бор-буд йиққан-терганини сарфлаб, катта қарздор бўлиб қолди, энди уларга харажат тўғрисида умуман гап қилма, деган маъно берилади. Худди шу кун ўзбекчиликда эртага ўзингизнинг бошингизга ҳам тушади.

Шунинг учун ҳам эртанги кунни енгиллаштириш учун, яна бир жиҳати шу яхши кунлар, ширин ташвишларни ният қилиб ҳам кишилар бир-бирларига тўёна қилишади. Бу ҳам ўзбек халкининг бағри кенг, саховатли, келажак истиқболига ишонч билан яшовчи, кенг феълли халқ эканлигидан далолат беради.

Бу одат ҳам айни пайтда ўзига хос ҳашар бўлиб, тўй эгасининг елкасидаги оғир юкни анча енгиллаштиради. Тўёна одами ва жойига қараб уй жиҳозлари, рўзғор анжом-ашёлари ҳам бўлиши мумкин. Рўзғор — ғор дейишади. Унга нималар керак бўлмайди, дейсиз?! Шифонер, диван, стол-стул, радио-телевизор, соат, музлатгич, гилам, палосдан тортиб вилка-қошиққача ҳамма-ҳаммаси керак. Шунинг учун ҳам янги оила эҳтиёжларини яхши билган яқин кишилар ўзаро келишиб, рўзғор учун энг зарур ашёларни тўёна ўрнида совға-салом қилишади. Турли ёш саналари билан боғлиқ тўйларда ўзбеклар сарупо: дўппи-чопон, белбоғ, тўйчи расми тўширилган турли-тўман катталикдаги чинни кузалар совға қилишади.

Оиланинг энг яқинлари: ака-ука, опа-сингил, қуданда тўйнинг бир томонини кўтаришлари ҳам мумкин. Чунончи, биров гуруч, биров нон, яна биров ёғ, бошқаси канд-курс ва ҳоказоларни ўз зиммасига олади. Аёллар одатда, дастурхон усти пишириқлари, гўшт ва сабзавот газаклари, казию қарта, сомсаю манти, торту пирожнийлар тайёрлаб, тўйга тўёна қилишни хуш кўришади.

Тўёна-қўшанчининг ҳамма замонлар учун энг мақбул шакли қурб етган даражада пул, маблағ билан ёрдам қилиш усулидир. Ўзбеклар «қийналсанг, қийналмайсан» ақидасига амал қилиб, ҳозир андак оила харажатларидан тийсалар-да, кейинчалик тўй ташвиши бошга тушганда, қийналмасликларини ҳисобга олиб, имкони борича

юкориок миқдорда пул тўёна қилишга интиладилар.

Қадим замонларда амир, хон, беклар ўз мавқеларидаги тўй эгаларига олтину забаржад, қимматбаҳо буюмлар, «ўлмайдиган моллар» совға-салом қилганлар. Ҳозирги кунда дўст, таниш, хизматдош кишилар бир-бирларининг тўйларига имкон даражасида пул тўёна қиладилар.

Тўёна дегани бу садақа эмас. У еб кетарга, худо йўлига берилмайди. Тўёна бу ўзига хос қарз бериш бўлиб, халқона «жамғарма хазина»си деган гап. «Қарз бериш — садақа қилганнинг савобини беради», дейилади ҳадисларда. Бу ҳам ўзига хос мушкул аҳволдаги кишининг ҳожатини чиқариш, унга ҳолисанилло кўмаклашиш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тўйларда тўй эгасининг ўзи ёки унинг энг яқин кишиси (у ҳаммани яхши таниши лозим) қўлида қалам-дафтар билан кимнинг тўйига нима, қанча кўшанч кўшганлигини албатта ёзиб, «хужжатлаштириб» боради. Чунки олмоқнинг бермоғи ҳам бор. Яқин вақт орасида «ўлмаган қул» тўёна берганларнинг тўйларига «қамишдан бел боғлаб» хизмат қилиши, албатта унга қуруқ қўл билан бормай, ўзига яраша ҳиммат кўрсатиши лозим бўлади. Ана шу йўсин тўйга тўёна билан борилади. Ўзбекларда «ҳисобли дўст ажралмас», деб шунга айтилади.

Биз тўёнани юкорида «қарз» деб айтдик. Бироқ фақатгина шу «қарз»лиги эътиборга олинса, балки у умри узун удумларимиз сифатида унчалик ҳам эътиборга лойиқ бўлмаган бўларди. Тўёнанинг яхши ният, кишининг ўзига тилайдиган тилаги сифатида ҳам маъноси улуғдир.

Ўзи дурустгина ишда ишлайдиган, бироқ фарзанд кўрмаган бир киши қайси тўйга борса, албатта, бирон нима тўёна қилар, сўнгра қарияларга юзланиб:

— Қани, бир дуо қилинглар-чи, бизни ҳам шундай кунларга етказсин, — дерди.

Чоллар дуога кўл очишарди.

Шу тариқа қариганда фарзанд кўриб, нияти ижобат бўлганлар ҳам жуда кўпдир. Ҳарҳолда, тўёнани дилдан чиқариб берган киши савоб олади, дейишади.

Елғонларга кўмилган жамиятда оддий ишчининг болачақасини боқиш учун ишлагани ҳам гоҳ инқилоб байрамига, гоҳ май байрамига, гоҳ балиқчилар кунига, гоҳ чорвадорлар кунига тўёна деб айюҳаннос солинди. Аслида, бу жудаям оддий, турмуш тарзимизнинг ажралмас бўлаги, одатий ҳол эди, холос.

ГАП-ГАШТАК

Ажойиб халқпарвар шоир Махтумқулининг мана бу мисралари ҳаммангизга ҳам ёд бўлиб кетганлиги рост:

*Ҳар-йигитнинг аслин билай, десангиз,
Маъракада утириб-туришин кўринг...*

Одам болаёсининг насл-насаби, ҳамияти, орияти ҳақидаги бу мисралар кишини чуқур ўйларга толдиради. Халқнинг удумларини, интилишларини ҳис этган шеърхонгина бундан қаттиқ мутаассирланади.

Гап-гаштакда тенгдош, маҳалладош, синфдош, курсдош, хизматдош, маслакдош дўстлар бир жамоа ташкил этиб, бу жамоа белгиланган муддатларда (ойда, бир ярим ойда, икки ойда) тўпланишиб, ўтказилади. Гап-гаштаклар номи эскидан «издихом», «давра», «гап», «гаштак», «гап ўйнаш», «ош» сингари маънодош сўз ва иборалар билан аталиб келган. Гап-ўйинлар аслида қора тирамоҳ, қиш кунларига мўлжалланган бўлиб, узун қиш кечаларини обод, мазмунли қилиш, кўнгил ёзиш учун ташкил этилган. Қишлоқ жойларда кўпроқ бу одат расм бўлган. Қишлоқ аҳлининг асрлар оша шаҳариллашиши муносабати билан шаҳарларга ҳам бу одат кўча борган.

Гап-гаштак ўз номи билан гап, давра, суҳбат, маслахат, ўйин-кулги, ош, жамоа бўлиб кўпгина оилавий, жамоат муҳим ишларини ҳал қилишга ҳам катта ёрдами теккан тадбирдир. Гап навбати берилган хонадон унга яхши, пухта тайёргарлик кўрган. Қўй сўйилиб, тандир нонлар ёпилган. Кишга асралган яхши қовун-тарвузлар, узум-анорлар омборлардан олиб чиқилган. Белгиланган соатларда меҳмонлар иззат-ҳурмат билан кутиб олиниб, даврабоши марҳаматига кўра ёш ва мавқенга қараб жойлаштирилган.

Бундай гап-гаштакларда бировнинг қизини турмушга бериш, ўглини уйлантириш, ҳовлисини ҳашар қилиб қуриб бериш, оммавий маросимларни ўтказиш қабилар режалаштирилган. Биринчи ёкқан ёки катта тушган қор муносабати билан қорхатлар ҳам шундай давраларда ижод қилиниб, ёзилган. Жангнома китоблар ўқилган, яссавийхонлик, машрабхонлик, навойхонлик бўлган. «Юсуф Зулайҳою», «Зайнул Араб»лар мана шундай издиҳомларда ўкиб туширилган.

Албатта, қадимдан «тенг-тенги билан», деган ақидага амал қилган аждодларимиз ҳар ким ўз тенг-туши билан гап ўйнашига амал қилишган. Кекса намозхон отахонлар бир бўлак, ёш-яланг йигитлар бир бўлак. Оила, болачакали ўрта ёшлилар ўзи алоҳида гап-гаштакларга бирлашганлар.

Қадимда кундалик матбуот, радио-телевидение бўлмаганлиги туфайли бундай жойлар ахборот олиш манбаи, ҳаётдан, сиёсатдан, маърифатдан янгиликлар эшитиш жойи ҳам ҳисобланган. Шунинг учун ҳам бундай гаштакларнинг бир қисми чойхоналарда, жамоат жойларида ўтказилган. У ерларда сайёҳлар, ўзга юртлик мусофир кишилар, олиму фозиллар, шоиру адиб суҳбатлари тингланган.

Гап-гаштак аъзолари тенгдош дўстлар, фақат йигитлардан иборат бўлиши мумкин. Ҳозирги пайтда бундай издиҳомларда оилавий гап-гаштаклар ҳам расм бўлиб кетган. Оилавий даврада эр-хотин жуфт-жуфт дастурхон атрофидан ўрин оладилар. Айрим ута яқин, ораларида бегонаси бўлмаган синамол давраларда бола-бақра ҳам иштирок этади. Бу ҳолда уч уй: эркаклар, аёллар, болалар «гап ейди»лар.

Бизнинг замонамизга келиб, энди гап-гаштаклар на вақт, на ҳудуд билади. Қишлоқда бўлсин, шаҳарда бўлсин, бирдай ўтказилаверади. Мавсуми ҳам танлаб ўтирилмайди. Баҳор, ёз, куз, қиш — йил ўн икки ой барибир, навбати билан давра куриллаверади. Гап-гаштакларда, албатта, машшок, ҳофиз, шоир-бахшилар таклиф қилиниб, иштирок этиб келишган. Ҳозир ҳам бу анъана давом этиб келаётир. Ё давра иштирокчилари ичида гап аъзоси сифатида мавжуд бўлган, ёки махсус таклиф қилинган санъаткорлар гаштакчилар кайфиятини янада кўтарадилар.

Бугунги кунда гапларнинг мазмуни, мавсумидан ташқари турлари ва моҳияти ҳам анча ўзгариб кетди. Шунинг учун ҳам унинг анъанавий ва баъзи ижобий янгилик томонларига олқиш айтган ҳолда, айти пайтда маънавий фойда-зарари ҳақида ўйлаб фикр айтиш лозим. Бундай издиҳомларнинг фойдаси нима? Аввало, инсоний кадриятлар унутилиб, ҳар ким ўз қавагига биқиниб, телевизорга тикилиб қолган замонамизда ахборотларнинг етишмаслиги сабабидан эмас, аксинча ахборот тоғлари остида қолган одамлар ўзаро инсоний меҳрга, оқибатга интилиб, бу борада маслақдошлар шундай давралар қурадилар. Бу давралар бир қишлоқ, бир туман, бир вилоят кишиларини, касбдошларни, маҳалладошларни бирлаштириши мумкин.

Ҳозир гаплар «ош» деб аталиб, кўчма тарзда ҳам ўтказилаверади. Мавсумга қараб, баҳорда тоғ-қир ёнбағирлари, ёзда дарё бўйларига, қишда чойхона ва хонадонларга кўчирилиши мумкин. Ҳозир гапнинг мазмун-моҳиятидан ташқари вазифаси ҳам бирмунча ўзгарган. Яъни, гапларда «гап ўйнаган» аъзолар нафақат машшоқ мақомларига йўрғалайдилар. Балки унинг моддий-молиявий жиҳати ҳам мавжуд бўлиб, давранинг таркиби ва давомийлиги мана шу томонга ҳам боғлиқдир. Дейлик, ун жуфт меҳмон кутган оила (хоҳ уй, чойхона, дала) 3-4 хил таом тайёрлаб, дастурхон безаб, (уларнинг ҳаммаси меҳмонбоп, сархил бўлади, албатта) камида 10-20 минг пул сарф қилади. Бунча харажатни у қаердан олади? Шу ўринда гапдошларнинг «йигма хазина»си ёрдамга келади. Оила бошига 1000 сўмдан «йигма» солинган бўлса, 10 минг чиқди, деган сўз. Шу йўсин ҳар бир оила ўз ҳиммати билан ҳар бир навбат олган дўстининг «ҳожатини чиқаради». Бундан сих ҳам куймайди, кабоб ҳам. Давра давом этаверади.

Илгариги гап-гаштакларда ҳам, ҳозирги гапларда ҳам мактовга сазовор, ибрат олса арзийдиган фазилатлардан ташқари, танқидга лойиқ қирралар бўлган ва ҳозир ҳам мавжуд. Булар қадимда айрим давраларда бойваччалик, манманлик, баччавозлик, тарёкчилик, чилимхўрлик бўлган бўлса, бизнинг замонамизда ичкилик-бозлик, баъзан тарёкчилик иллати ҳамдир. Меъёрини билмаган, ҳаддидан ошган эр-аёллар яхши тарбия воситаси ҳисобланиб келган гап-гаштакни тарбиясизлик, фосиқлик манбаига айлантирмоқдалар, Моддий тўқчиликдан «кўзини ёғ босган» айрим эр ва хотинлар манманлик билан ўтириш, давра ҳофиз-ўйинчиларига катта пуллар ёпиштирадилар. Ичкиликка ружу қўядилар. Баъзилари

хатто ахлоқий бузуқчиликкача бориб етадилар.

Бу ҳақда таниқли адиб Худойберди Тўхтабоевнинг «Гап ўйнаган хотинлар» туркум фельетон-эссеси замонавий «гап»ларнинг салбий жиҳатларини яхши очиб берган.

Нима бўлганда ҳам яхши ният билан, хуш ахлоқу бирдамлик, меҳр-оқибатга йўғрилиб, бизнинг замонларимизгача етиб келган, янги-янги шаклларда ўз ҳаётини давом эттираётган қадимий одатимиз гап-гаштакни ҳам сақлаб қолиб, кейинги авлодларга етказиш бизнинг бурчимиздир. Ош ичидаги тош ва курмаклар сингари гап-гаштакдаги ғайриинсоний жиҳатларни териб олиб ташлаш бу бошқа масала...

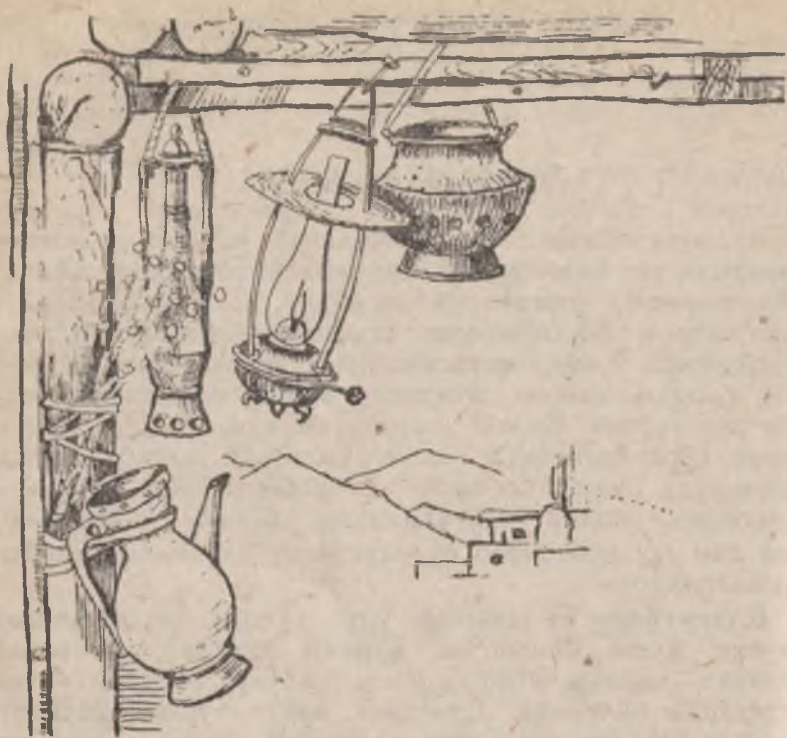
У Б О Б. У М Р Г У З А Р О Н Л И К

УРУҒ, ШАЖАРА, СУЛОЛА

Баъзида Сиздан кекса чоллар: «Ўғлим, кимнинг фарзандисиз, кимлардансиз?» деб сўраб қолади. Асло: «Фамилиянгиз нима?» дейишмайди. Сиз отангизнинг, нари борса, бобонгизнинг исмларини айтасиз. Савол берган чол: «Ҳа, новвойлардан экансиз-да», дейди. Сиз бундан ҳайрон бўласиз. Чунки оилангизда ҳеч ким новвойлик билан шуғулланмайди. Уйдагилардан бориб сўраганингизда гапнинг мағзини чақиб оласиз. Ҳақиқатан ҳам, бобонгиз ё бобонгизнинг оталари новвойлик билан шуғулланган бўлиб чиқадилар. Сиз ҳам шу новвойлар сулоласининг давомчиси, авлоди саналаркансиз.

Қадимгилар ўз шажара, уруғ, сулола, аждод-авлодларини яхши билишган. Туркий халқлар уч катта бўлакка: қорлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз сингари катта уруғларга бўлинади. Дунёдаги барча туркий халқлар мана шу уч бош уруғлардан тарқаб, сўнг турли кичик уруғ ва шажараларга бўлиниб кетадилар. Бизнинг нисбий жиҳатдан ўзбек халқи деб аталиб қолган халқимизнинг ўзи юзлаб уруғ, элат, халқлардан таркиб топган бўлиб, минг йиллар давомида бир-бирига аралашиб, қўпчиликнинг қони қўшилиб, бугунги авлодлар, Сиз ва бизнинг авлодларимиз пайдо бўлиб, шаклланган.

Шундай бўлса-да, ҳали ҳам туркий халқларда уруғ суриш одати сақланиб қолган. Қозоқларда масалан, уч жуз (юз) — катта жуз, ўрта жуз, кичик жуз бўлиб, айти

пайтда улар ҳам кичик уруғларга бўлиниб кетади.
Хатто козок дўстларимиз ҳар бир жузнинг касб-кори,
сулоласини ҳам азалдан белгилаб қўйишган:

*Катта жузнинг қўлига таёқ бериб, молга қўй.
Урта жузнинг қўлига қалам бериб довга қўй.
Кичик жузнинг қўлига қилич бериб жовга қўй.*

Ўзбекларда хўжа, саййид уруғларидан бўлган эшонлар
бошқа юз, уруғ, шажара ёки қорачаларга қиз берма-

ганлар. Ҳозир ҳам бу одат баъзан кўзга ташланиб қолади.

Дейлик, Сизнинг уруғингиз энг катта ва халкимиз орасида кенг тарқалган уруғлардан кўнғирот бўлсин. Шу бир кўнғирот уруғининг ўзи ўзбек, қозок, қирғиз халқларининг ҳам катта қисмини ташкил этади. Шунинг учун билингки, кўнғирот бўлсангиз, қозок ҳам, қирғиз ҳам сизга бегона эмас. Уруғдош, авлод, тоға-жиян, оғанидир.

Қипчоқ ҳам худди шундай. Унинг уруғларини қозоклар, қирғизлар, Сибирь ўзбеклари, хоразмликлар, қорақалпоқлар орасидан ҳам куплаб топишингиз мумкин. Ўғуз уруғлари эса Хоразм, Туркменистон, Озарбайжон, Эрон, Туркия халқларини қамраб олиб, бир-бирларига қон-қариндош қилиб боғлайди. Эт билан тирноқни ажратиш мумкин бўлмаганидай, бу уруғларни ҳам миллий ва ҳудудий чегараларга кура ажратиб ташлашнинг ҳеч қандай имкони йўқ.

Кўнғирот уруғи яна ўттиз кичик уруққа бўлиниб кетади. Қозок дўстларимизнинг ривоят қилишларича, бу ўттиз уруғ — оғанининг йигирма саккизтаси тарих тақозосиё замонанинг зайли билан ҳозирги Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида қолган, фақат иккитагинаси ҳозирги Қозоғистон ҳудудида бўлиб, мана шу икки уруғдан қозокнинг жуда катта аймоғи тарқаб кетган экан. Аслини суриштирсангиз Ўрта Осиё, Қозоғистон қадимги пайтларда бундай бўлиниб ташланмаган пайтида умуман Турон замин деб аталиб, Шарқий Туркистон (Хитойдан Тошкентгача) Мовароуннаҳр (Сирдарёдан Амударёгача), Хуросон (Амударёдан Эронгача) минтақаларига бўлинган бўлиб, улар орасида миллат ажратиш бўлмаган. Шарқий туркистонлик, мовароуннаҳрлик, хуросонлик деб аталишган. Уруғ жиҳатидан

суриштирилганлиги рост. Бу томондан эса уч мамлакатдагилар ҳам бир-бирларига қариндош бўлиб чиққанлар. Чунки улар қиз бериб, қиз олиб, бир-бирларига қон-қариндош бўлиб кетишган.

Ота-боболар ўз насл-насаб, уруғ, сулола, шажараларини авлодлар оша саклаб қолиб, мустаҳкамлашга, обрўи, мавқеини кучайтиришга бутун умр ҳаракат қилганлар. Масалан, қўнғирот уруғлари кенг-мўл дала-ларда, яйловларда ўтов тикиб, ўлан айтиб, чорва ва йилқи, туя туёғини қўпайтириш билан шугулланишган. Кенагас уруғлари карвон қўнғирокларини жиринглатиб, Чинмочину Ҳинд, Эрону Турон замини бўйлаб савдосотикни ривожлантирганлар. Барлослардан лашкарбоши-лар кўп чиққан. Қурол-яроғни мохирлик билан ишлатиш ҳам барлосларга тан бўлган. Жалойирлар навкарлар расмини яхши билганлар. Уларнинг катта қисми бу ишни ўзларига касб қилиб олганлар.

Мана шу йўсин қадимгилар ота-боболари, уруғ-аж-додларига қараб, шажара сурганлар, сулола бўлган-лар. Шажара маълум бир оиланинг, авлоднинг қайси уруғдан келиб чиққанлиги, қайси авлодларни ўз тарки-бига киритишга қараб белгиланган. Масалан, ўзбек халқининг тарихда машҳур шажараларидан бири Те-мурийлар шажарасидир. Бу авлод барлос уруғларига мансуб бўлиб, қуйидагича бўлинади:

Баҳодир Тарағайнинг ўғли Амир Темур, Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ мирзо, унинг ўғли Мирзо Улуғбек, Улуғбек-нинг пуштикамари Абдуллатиф мирзо...сингари.

Бобур Мирзо шажараси:

Амир Баҳодир Тарағайнинг ўғли Амир Темур, Темур Жаҳонгирнинг учинчи ўғли Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Муҳаммад Мирзонинг ўғли Султон Абусаид, Абусаид Мирзонинг ўғли Умаршайх.

Умаршайх Мирзонинг фарзанди Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобур Мирзонинг ўғли Ҳумоюн Мирзо, Ҳумоюннинг ўғли Акбаршоҳ ва ҳоказо.

Албатта, шажарада шох ва бутоклар ҳам кўп бўлади. Яъни, авлоднинг она томонидан тарқалиши, ака-ука, тоға-амаки ва холаваччалари уруғларини билиш ҳам шажара аниқлигини янада мустаҳкамлайди.

Эски пайтларда шажара ўз навбатида сулолани ҳам белгилаган. Мисол учун подшозодалар азалдан юрт бошқаришган. Фарзандлар ҳам шунга ўргатилган. Лашкарбошиларнинг кейинги авлодлари ҳам худди шундай лашкарбошилиқ билан шуғулланганлар. Темирчию куролсозларнинг ўғилу набиралари ҳам шу касбни давом эттирганлар. Сандиқчидан сандиқчи, бешик устасидан бешикчи, соз усталаридан дутор, танбур ясовчи авлодлар тарқаган. Аттор авлоди билан савдо ишини, табиб шифои-шафқатни, маддоҳ дину тариқат, оллою пайғамбарлар мадҳини авлодлар оша давом эттирувчи сулолаларга бирлашганлар. Бир сўз билан айтганда, ҳозирги иқтисодий сиёсатимиз талаб қилганидай, ҳар ким ўз иши билан шуғулланган. Бу касбни такомиллаштириб, ҳунар маҳсулоти сон ва сифатини оширганлар.

Ҳозирги пайтда кўп шажаралар ўз сулолалари касбкорларини тарк этиб, унутиб, бошқа касбларнинг этагини тутиб кетишган. Халқимизда «ота касбини қилган барака топади» деган нақл бор. Бу нақлда ҳикмат кўп. Чунки киши ўз ота-бобоси қилган иш билан машғул бўлса, аввало, бунга барча асос ва кўр бўлади. Дўконни янгидан курмайсиз. Борини мустаҳкамлаб, такомиллаштириб, замонангизга мослаб давом эттираверасиз. Ёшлик пайтингиздан бу ишни кўриб, кўзингиз пишиб, қўлингиз эпакага келиб катта бўлгансиз.

Янги касбни ўрганиб, уни тирикчилик манбаига айлантириб олишингиз учун эса бир неча йил вақт, бир қадар

маблағ, асаб сарфлашингиз лозим бўлади. Ундан кейин ҳам то бу касб усталари даражасига етиб, шуҳрат топгунча, она сутингиз оғзингиздан келади. Бу йўлда синиб, ўзингизни унғаролмай қолишингиз ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Шунинг учун ҳам ҳамма замонларда ўз шажара ва сулоласи касби-корини тарк этмаганлар асло хор бўлишмаган. Новвой, қассоб, шираворпаз, косиб, темирчи, соҳибкор, чорвадор, заргар, дурадгор, аттор, табиб, кулол, иморатсоз ва ҳоказо касблар сулолалари авлодлари ҳам турмуш муаммолари олдида ер чизиб, армонда қолмаганлар. Ўз касб-корлари билан оила бешигини тебратиб, бола-чақа ризк-рузини топиб берганлар. Айни пайтда мамлакат бойлигини яратиб, Ватан бозорларини обод қилганлар. «Оч қолсанг ҳам отанг одатини қўйма», деган нақлнинг мағзини чаксангиз, бу гапнинг маъносига етасиз.

Азиз ёш дўстлар. Ҳозир ҳаммамиз ҳам ўз уруғ, шажара, сулоламизни яхши билавермаймиз. Бу жиҳатдан ҳам яна козоқ дўстларимиздан ибрат олсак арзийди. Улар ўз етти пуштарини яхши билишади. Етти авлодини билган одам уларнинг шажарасию касб-корларини ҳам чуқур билиши табиий.

Сизларга озми-кўпми одатлар ҳақида маълумот беришга интилаётган менинг ўзим ҳам бу жиҳатдан мақтанолмайман. Замон нуқси, бешафқат тамғаси менга ҳам хос. Аниқлашимча, уруғим кенагас, боболарим карвон бошлаб хорижий юртларда савдогарлик билан шуғулланганлар. Бувимнинг айтишларича, Бухоро амирлари Китобга келганларида бизникига қўнишар экан... Савдогарларнинг фарзандларидан ўқи-мишли, фозил одамлар кўп чиққанлиги тарихдан сизга маълум.

Китобга инқилобчилар киргач, бир мулла тоғам янги

хукумат раҳбарларидан бирига айланган. Ўз элатдошларини замона зайли билан жазолаган. Ўзгаларга кўшиб, ҳатто ўз отаси, бобом Ғаффор Атторни ҳам кулоқ қилиб юборган... Менинг отам ҳам алғов-далғов замонда сулолаю шажара, касб-коридан вақтинча воз кечиб, кишлоқда оддийгина соҳибкорлик-боғбонлик билан шуғулланган. Яқинда менга бир ҳосилот (агроном) журамнинг маълум қилишича, отам соҳибкорликда ҳам қўл қовуштириб ўтирмаган экан. Қора чарос узумнинг икки турини (қора ва сочал қора) чатиштириб, кўп йил тажриба қилган, янги навнинг афзаллигини билгач, уни боғимизда навлаштириб, кўпайтирган эканлар. Бу нав 60-йиллардаёқ Шредер номидаги боғдорчилик институтининг Самарқанд бўлимида селекционерлик ихтироси сифатида тан олиниб, Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида навлаштирилиб, оммалаштирилган, жамоа хўжалик боғларига экиб юборилган экан. Менинг отам яратган янги нав Саттор қора деб аталиб, кўп боғларнинг энг яхши, ҳосилдор узум навларидан саналаркан...

Шажара, сулоланинг ишини давом эттириш, анъанавийлик ҳамма замонларда олқишланиб, қўллаб-қувватланган. Бу тадбир, халқ бойлиги, давлат бойлиги саналган. Шунинг учун ҳам давомчилар давлат, ҳокимият раҳбарлари томонидан рағбатлантирилган. Минг афсуски, тарихда бўлмаган ишлар бўлиб, бизнинг замонимизда, яқин ўтмишда, бу мумтоз анъаага шак келтирган раҳбарлар чиқди. Муаллимнинг боласидан муаллим, табиб-шифокорнинг авлодлари шифокор, савдогар фарзандидан тижорат кишиси, олимнинг ўғлидан олим етишиб чиқиши қатъиян тақиқланди. Оммавий ахборот воситаларида қадимги анъанани сақлаб қолган бирда-ярим фидойи шундай онлалар каттик танқид остига олинди. Тақиқни бузганлар «ўз амалини сунистеъмол қилиш»да айбланди.

Мен Сизга икки замондан иккита мисол келтираман. Улуғ Ватан уруши йиллари фронтни ва халқни боқиб учун раҳбар мутахассислар танлаганда Усмон Юсупов ўз муносиб вазифасида ишлаб турган Дўйсенбой Сариқуловни хузурига чақириб унга:

— Дўйсенбой, сен қозоқсан, ота-бобонг касб-кори, чорвани яхши биласан. Бугундан эътиборан гўшт ва сут маҳсулотлари тайёрлаш комиссарлиги раҳбарлигини қўлга олсанг,—деган экан.

Кексаларнинг эслашларича, Дўйсенбой Сариқулов бу соҳага раҳбарлик қилган ўн икки йил ва ундан анча кейин ҳам ўзбекнинг ҳовлисида мол-ҳол, декча-ю халтасидан сут-қатик, қозонидан гўшт-ёғ аримаган экан.

Бизнинг ҳозирги кунларимизда худди шундай янги бир мисолни биламан. Мен туғилган Паландарада Қаюм Мўминов деган жамоа хўжалиги раиси бўлар эди. Отанинг дўсти бўлганлиги учун яхши эслайман. У киши Паландарада, умуман Китобда боғ-роғларни қўпайтиришда қўп йиллар жонбозлик кўрсатган. Замоннинг шарофати билан яқинда у кишининг ўғли жумҳурият ўрмон хўжалиги институтининг бош раҳбари қилиб тайинланди. Менимча, халқимиз мана шундай сулола давомчилари бўлган мутахассислардан барака топиши мумкин.

Шундай, ёш дўстлар. Имкон қадар Сиз ҳам ўз уругингизни билинг. Шажарангизни тўла аниқлаб, изчил ўрганинг. Сулолангиз аънадаларини сақлаб, уни давом эттиринг. Чунки ўтмишини билиб, ўз ота-бобосига мансуб иш билан машғул бўлган инсоннинг келажаги хосиятли бўлади...

ЯНГИ ҲОВЛИ

Оила-хонадон бошпана билан тирик. Бошпаналик бўлиш эса ҳамма замонларда ҳам осон бўлмаган. Ўзбек хонадонлари азалдан серфарзанд, катта рўзгор бўлиб келишган. Бўй етган кизлар узатилган. Вояга етган ўспиринлар уйлантирилган. Янги оила, янги рўзгор ташкил бўлган. Ўзбеклар одатда «киз бировнинг ҳасми» дея, «чикқан киз чиғириқдан ташкари» ақидаси билан кизларни келин бўлиб тушадиган жойларга гойибона меҳр-муҳаббат, илинж туйғуларида тарбиялаганлар. От-она кизнинг сепини гўдаклигидан йиккани рост. Халқда «Кизни бешикка сол, сепини сандикка» деган мақол бор. Борган жойида ўзидан кўнайиб, тиниб-тинчиб, туп қўйиб, палак ёйсин дея яхши ният қилишган.

Ўғил боланинг йўли бошқа. Ўғил туғилиши оиланинг бахти, шон-шавкати саналган. Зурёд давомчиси, ватан эгаси, ҳимоячиси, оила кўрғонининг даргаси. Ўғил туғилиши билан тадбиркор оталар, боболарнинг маслаҳати билан томорқа ҳовлига 100-200 та терак экишган. Бу тераклар то бола улғайиб уйланадиган бўлгунча янги иморатга хомашё сифатида вояга етган. Уйланиш олдидан албатта янги уй қурилган. Ҳашар, қариндош-уруғ, дўст-ёронлар ёрдами билан қуриб битказилган янги уйнинг ҳам ўз расм-русуми бўлган. Уйнинг усти, том ёпилиши олдидан сар девор устида албатта жонлиқ сўйилиб (хўроз, товук, курка) худо йўлига қон чиқарилган. Бу одатнинг тепада сар девор, устида амалга оширилиши (хўроз, курка паҳса сар девори устида сўйилган. Қони уша ерда қолган) арши аълога, оллойи таолога, биру борга муножот тарзида қабул қилинган.

Яхши ният билан остона остига (ичига кум-шағал

тўлдирилса-да) хум, кўза кўмилган. Бу остонаси (ости) олтиндан бўлсин, хонадондан қут-барака, бойлик аримасин, деган маънони берган. Аслида эса қадимда нарёғида борлар бундай хумларга бор бисот-бойликлари, олтину забаржад, дуру гавҳарларини кўмиб сақлаганлар. Вақти-соати келиб, янги авлод, янги иморат қуришида ота мерос бу бойлик (олтин остона) жуда асқотган.

Халқимиз оғзаки ижодидаги тушиб келган келинга нисбатан

*Йиглама, қиз йиглама,
тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси тиллодан
уй сеники ёр-ёр.*

иборасининг маъноси ҳам мана шунда.

Остона билан боғлиқ удумларнинг ўзи ҳам ибратлидир. Бўй етган қизлар, келинчаклар азонда туриб, дастлаб остона остини ёғ тушса ялагудек тозалаб супуришган. Остонада кўришиш, қўл олишиш ўзбекларда беҳосият саналади. Меҳмон албатта, остона хатлаб ичкарига киргач, ёки аксинча, мезбон меҳмон истиқболига, ташқарига чиққач, улар бир-бирлари билан кўришишган.

Янги уйга кўчиб киришда бир катор урф-одатлар, ҳатто иримларга ўзбек халқи ҳамон амал қилиб келади. Булардан биринчиси, уйнинг кўзга кўринарли жойларига чақиртиканак-исирик осиб қўйилади. Бу билан халқимиз «ёмон кўздан худо асрасин» деган ақидага риоя қилишган. Ҳамма замонларда ҳам одамлар орасида «кўз»лик кишилар, бахил, ўзгалар камолини кўролмайдиган ичи қора кимсаларнинг кўзи ўтмасин, касофати тегмасин деган мазмунда шундай қилинган. Ҳақиқатан ҳам, ёмон ниятли шахснинг нигоҳи фавқулодда чақиртиканак-исирикқа тушгач, «назари синган», кўзига

чақиртиканак «қадалган». Буни илгарилари хурофот деганлар ҳам бўлди. Нима бўлишидан қатъи назар, биз ўз маданиятимиз намунаси бўлган одатларнинг ҳар бир мисқолини сақлаб қолишимиз, келгуси авлодларга етказишимиз зарур. Булардан ташқари янги уйга кўчиб киришда ҳовли остонаси, дарвозасига отнинг такаси қоқилади. Бу билан хонадон турмуши от такасидай мустаҳкам ва хотиржам, мол-ҳолга бой-бадавлат бўлиши ният қилинади.

Хонадон ичкарисига кийик шохи, калласи илиб қўйиладики, бу билан авлоднинг Она Бугудан тарқалганлигига ишора қилинади. Бўри тирноклар илиб қўйилган хоналар ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳам авлоднинг бўридан тарқалганлигига ишора, рамз, айни пайтда бўридай ўлжали, топиб яшаш назарда тугилади. Чақиртиканак-исирик, тумор осиш одати нафақат шахсий янги уй, балки ўзбекларда давлат уйлари, умумий овқатланиш, маиший хизмат, магазин каби жамоат жойларига, давлат ва шахсий машиналарга ҳам осиладиган бўлган. Бу ҳар кимнинг эътиқоди билан боғлиқ масаладир.

Янги уйга кўчиб киришдан олдин албатта остона устида жонлиқ сўйилиб, қон чиқарилган, қўй, эчки, товук, хўроз ҳар ким ўз имкониятига яраша бу одатни албатта амалга оширган. Бу ҳам ўзига хос худойи бўлиб, оллойи таолодан ушбу хонадонга бахт-саодат, ёруглик ато этиш, ёмон кўз, кулфат, фалокатлардан асраш илтижо этилгани ифодаси бўлиб, кўнгил хотиржам тортган. Бу жонлиқдан шўрва, ош қилиниб, яқин қўни-қўшни, кекса-ёш, камбағалларга тарқатилган.

Янги уйга кўчиб киришда уч нарасага алоҳида амал қилинган. Биринчи, остонадан туз олиб кирилган, бу билан хонадон туз-намакли, туз-насибали бўлиши

ният қилинган. Иккинчиси, остонадан нон-ун ичкари олиб кирилган. Бу билан янги хонадон аҳли ризқ-насибали, сертолеъ, тўкин-сочин бўлиши ният қилинган. Нон шунинг учун ҳам тириклик, ризқ-руз рамзи сифатида азиз тутилган.

Учинчиси, янги уй остонасидан ичкарига кўзгу-ойна олиб кирилган. Бу билан ушбу рўзгор аҳлининг ҳаёти, турмуши ойнадай равшан, беғубор, нурли, нурафшон бўлиши худодан тиланган, яхши ният қилинган.

Бу рамз-воситалар ўрин алмашиб, биратўласи барчаси янги уйга баравар киритилиши ҳам мумкин. Янги уйга кўчиб кириш маросими ҳовли тўйи, уй тўйи, худойи маросими билан якунланади.

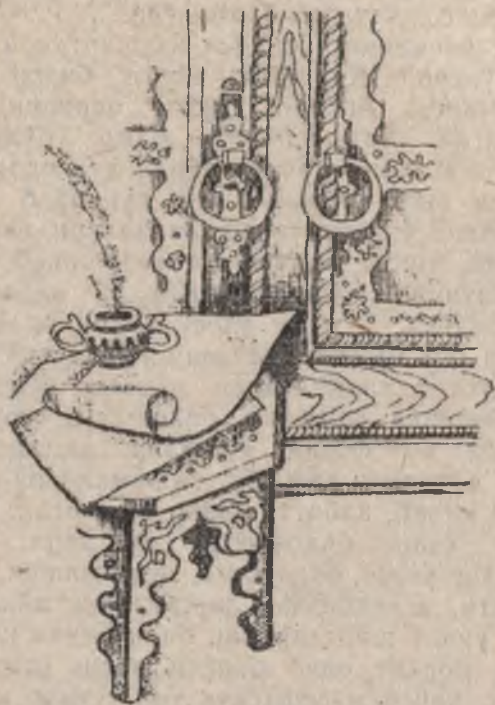
ҚОРХАТ

Қиш — қадимда дам олиш фасли ҳисобланган. «Қиш ғамини ёзда е» деган одамлар баҳор, ёз бўйи меҳнат қилиб, тирамоҳ-кузда етиштирилган ҳосилни — мевачева, ковун-тарвуз, чорвадорлар гўшт, кази-қарта, чарвимоё, юнг-тери, деҳқонлар пилла, ғалла, пахта каби хомашёларни қайта тўплаб, ишлаб, майиз, шинни, қоқи қилиб, кигиз, ғилам, ипак ва пахта газмоллари тўкиб, халқ хунармандчилиги билан шуғулланганлар.

Ўтмишда ерлар ҳосилдор бўлган. Дарёлар мусаффо сувларга тўлиб-тошиб оққан. Одамлар ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан тўқ, фаровон яшаганлар. Қишларнинг меҳнатига яраша Она замин дастурхонни тўлдириб, мул-қул ноз-неъматлар ҳадя этган. Ерлар серҳосил бўлганидан арзончилик, одамлар ўртасида саховат, меҳр-оқибат, бағри кенглик ҳукм сурган.

Одамлар ёзлоклардан қишлоқларга кўчиб келишиб,

турли-туман тўйлар ўтказишган. Тўйларда кадимий урф-одатларимиздан чавандозлар баҳси, кўпкари, кураш, дорбозлик, масхарабозлик ўйинлари Сиз тенги болалар

учун ҳақиқий байрам тусини олган. Ана шундай киши байрамларидан бири қорхат ўйинидир. Қорхат ўйин-одати халқимиз орасида жуда қадим замонлардан бўён яшаб келмокда.

Қорхат одати аجدодларимиз ёзув маданиятига эрта кўчганларидан далолат беради. Қорхат ўйини воситасида

улар ўзларининг серҳиммат, қўли ва кўнгли очик, сахий, бадавлат халқ эканликларини намоиш қилишган. Айни пайтда, қорхат ёрдамида орасидан гап қочган айрим қабилалар, уруғлар, оилалар, куда-андалар яна қайта ярашиб, дўстлашиб олишган.

Қорхат ўйинининг қондаси ва шартлари нималардан иборат бўлган? Қорхатни қорга бирор ёзув ёзиш деб ўйламанг... Аввало қорхат биринчи қор ёккан куни ёзилган. Хат албатта жамоа бўлиб битилиб, тонгда ўз эгасига — мактуб йўлланган одам ё жамоага етказилиши шарт бўлган. Қор гупиллаб ёғиб турган кечаси қорхат ёзувчи тараф вакиллари бир хонадонда тўпланишиб, танча теварагида тизилишиб, хат-мактубнинг мазмунини ёзганлар. Қорхат албатта шеърини шаклда ёзилган. Бу ҳам ўзбек халқи орасида шеърини салоҳиятга эга бўлган шахслар кўплигидан, халқимизнинг шоиртаъб халқлигидан далолат беради. Шунинг учун бу йиғинда шоирлар, бахшилар, турли ҳозиржавоб, зукко ва фозил кишилар иштирок этишган. Ҳаваскор болалар ҳам бу анжуманларда шогирдлик хизмати қилиб, албатта ҳозир бўлишган.

Қорхат ёзиш баҳонасида бу кеча шеърхонлик, жангномалар ўқиш, бахшилик, китобхонлик, донишмандлар суҳбати, аскиябозлик анжуманига айланиб кетган. Қорхатда унинг шартларидан бири олдин қондаси айтилиб, унда қорхат олиб борган киши ёки бола хатни топширгач, қайси масофагача уни тутиш, қорхат шартларини мактуб келтирувчининг ўзининг бўйнига қўйиш, албатта, кўрсатилган. Қорхат ёзган томоннинг вакили хатни эгасига етказиб бераркан, бошқа бир гапни баҳона қилиб, суҳбат орасида ушбу мактубни унга бериб қўйишни тайинлаганликларини билдириб, қорхатни топширган. Сўнг югурганча орқага — белгиланган маррагача қочган.

Қорхат ичида мактуб берган кишининг қаерга, қайси масофагача етган жойида қорхат олган киши етиб олиб, тутса, қорхатда келтирилган шартларни мактуб юборган тараф бажариши айтилган. Бу ўйинда гоҳ мактуб олган, гоҳ хат жунатган томон голиб чиққан. Ўша куни кишлоқларнинг куплаб хонадонларида қорхат байрами ўтказишган. Шунинг учун ҳам қорхат ёзган одам нафақат бировнинг зиёфатини еб, маза қилиш, балки шу зиёфатни уларга ўзи қилиб беришга ҳам жиддий тайёргарлик кўриб қўйган.

Шоир у олим бобонгиз Ғафур Ғулом ўз дўстлари Собир Абдулла билан бирга аптекачи шоир биродарларига ёзилган қорхат бу шеъринг асарнинг ажойиб намунасидир. Бу қорхатдан ўзбек дастурхонининг тўқинлиги, халқ бағрининг кенглиги, зукко ва серсаховат удумларимизнинг тафти ҳамон сезилиб туради.

Қорхат шартларида ноз-неъматларни дастурхонга тўкиб, катта зиёфат бериш айтилган. Унда зиёфат иштирокчиларининг сонига қараб туя, ҳўкиз ёки бир-икки-та қўй-кўзи сўйиш, тандир кабоб қилиш, шиннилар, ҳамилу майизлар, яхши сақланган шириш-шакар қовун-тарвузлар, хурмою узум кўригини ўтказиш, бу билан ҳў хўжаси ва бекасининг қанчалик рўзгорни бут сақлаб келаётганликларини намойиш қилиш талаб қилинган.

Зиёфат маросимининг ўзи эса катталар учун ҳам, болалар учун ҳам байрам тусини олган. Ўй эгалари — мезбонлар, бекалар худди кичикроқ бир тўй сингари қорхат ёзган томон вакиллари — қимматли меҳмонларни иззат-икром билан кутиб олишган.

Қорхат шартларида бизнинг замонамизда ичкиликлардан ароқ ва конъяк талаб этилиб, сўнг мўл-кўл истеъмол қилиниши удумимиз шаънига доғ туширган

ўринлар ҳам бўлди. Афсуски, бу нуксондан ҳалихануз қутулолганимизча йўқ. Бойваччалик, оғзикатталиқ, такаббурлик, манманлик каби салбий хислатлар бу олижаноб, саховат рамзи бўлган удумимиз бағрига кириб олишига йўл қўймайлик.

Сиз ҳам қорхат қондаларини яхши билиб олинг. Уни давом эттиринг. Ўз миллий урф-одатларингиздан бири сифатида шоир халқимиз анъаналарини авлодлардан авлодларга олиб ўтиш ишида ўз ҳиссангизни қўшинг.

ТОМОША

Ҳар бир соҳанинг ўз ишқибозлари бўлганидек, уй ҳайвонлари ва паррандалар уриштиришни жондилидан севадиган кишилар ҳам кексаю ёшлар орасида жуда кўпчиликни ташкил этган. Масалан, Наврўз, Ҳайит, ҳосил байрамлари ва катта тўйларда кўпқари, кураш, дор ўйинлари билан бир қаторда бир ёқда ириллаган итлар, бир томонда сакраб тепадиган даканг хўрозлар, яна бир майдонда боқиб маст қилинган «хўроз» беданалар жангга солнган.

Бу томошалар халққа, томошабинларга катта завқ-шавқ берган. Уларнинг байрам кайфиятларини кўтарган. Бу одатлар икки шахс ёки икки гуруҳ ўртасидаги мусобақа тарзида ўтказилган бўлиб, ишқибозлар бу ҳайвон ва паррандаларнинг нарларини танлаб, жуда ёшлигидан уришқоқ қилиб тарбиялаш йўлларини қидирганлар. Бунинг учун мусобақага тушадиган ҳайвон, парранданинг зоти, тана тузилиши, вазни ҳисобга олинган. Уларни кучли, жаҳлдор, олғир қилиш учун қуввати баланд емишлар бериб бокқанлар.

Қадимги суворийлар чавандоз тулпорларини кўк кишиш бериб бокқанларини яхши биламиз. Шу сингари

кўчкорга тоза беда-ем, итга янги сўйилган гушт, хўроз-
га бахори бугдой, беданага тариг-у, кўкнори уруғи
бериб, астойдил парвариш қилиб бокқанлар.

Бирор ҳайвон ё паррандани мусобақада иштирок
этиб, совриндор қилиб тарбиялашгача йиллар ўтган.
Демак, инсон жон-жониворга меҳрибончилик қилиб,

уни парваришлаб, катта мурувват кўрсатган. Бундан Сиз каби болаларда ҳам ҳайвону паррандаларга нисбатан меҳр-шафқат шаклланиб борган.

Бундай ишқибозлар яккаю-ягона бўлмаган, боқиладиган ҳайвону парранда ҳам битта-иккитагинамас, тўп-тўп қилиб, кўп кишилар томонидан боқиб, тарбияланган. Улар яхши ният, эзгу умид билан Наврўз, Ҳайит, катта тўйларга тайёрланиб борилган. Демак, бу билан қишлоғу маҳаллаларда кўчқор, ит, хўроз, қуш ишқибозлари гуруҳ-тўдалари пайдо бўлган. Бу тўда иштирокчилари бир-бирлари тажрибаси, маҳорат йўллари билан ибрат олиб, фойдаланишган.

Ҳар бир ўйин, одат ортида унинг маънавий рағбат ва лаззатидан ташқари моддий-иқтисодий фойдаси ҳам турган. Айниқса, беданавозлар бедана уриштиришда баъзан кимор шартларига риоя қилиб, жангда ғолиб чиққан бедана эвазига катта бойлик — пул ё қимматбаҳо буюм соҳиби бўлиб олишган. Аксинча, мағлуб бўлган тараф бор бисотидан жудо бўлиб, баъзан қарзга ботиб ҳам қолган.

Ўз беданасини кўкнори уруғи бериб, маст қилган беданавоз уни уришқоқ қилиш учун ойнага солиб, ўзи билан уриштирган. Кўзгуда ўз аксини кўрган бедана уни бегона фаҳмлаб, жангга киришиб, олдинда турган ҳаёт-мамот жангларига тайёрланган.

Кўчқор, ит, хўроз, бедана уриштириш одатида, албатта бу жониворларнинг нарлари танланган. Қаклик ва беданаларнинг модаларидан сайроқи қушлар етиштирилган. Ўйинчи кабутарлар ҳам улар модаларидан чиққан. Қаклик, бедана, каптар боқиш, уларни сайроқи, ўйинчи, ҳунарманд (баъзи каптарлар мактуб ташишга ўргатилган) қилиш гўзаллик ошуфтаси бўлган ён қалбярни ром қилган. Бу ўйинларнинг барчаси фақат

эркакларгагина рухсат этилган. Хотин-қизлар мутлақо иштирок этмаганлар.

Кўп йиллар давомида бу одатларга фақат бир томонлама муносабатда бўлиниб келинди. Бу уйин-одатлар киморбозлик, фирибгарлик ва чайковчилик иллатлари сифатида салбий баҳоланди. Уларга қарши шиддатли, мунтазам, изчил кураш олиб борилди. Натижада халқимиз орасида бу одатлар ниҳоятда камайиб кетди. Сақланиб қолганлари ҳам яширин, кўзлардан нарида олиб борилди.

Қучкор, хўроз, ит уриштирувчи болалар тарбиясиз, каптарвоз ўсмирлар бузук болалар сафига қўшилди. Қўйингки, кейинги авлодлар бу одатларга нисбатан нафрат руҳида тарбияланди.

Турли-туман жониворларни уриштириб, қайсиларининг зўрлигини аниқлаш орқали жониворлар сараланган. Бу уйинларнинг моҳияти ҳам шундан иборат. Қолаверса, томошабинларда завқ-шавқ уйғотиб, уларнинг дам олишлари учун кўмак берган. Ҳар бир нарсанинг ўз меъёрида ўтказилиши дуруст. Шу боис, биз юқорида тилга олган одатни эътироф этиб қўйишни ўзимизга лозим топдик.

«ЁМҒИРЛАРНИ ЁҒДИРГИН...»

Кўчада ўйнаб юрганингизда кутилмаганда ёмғир ёға бошлади. Аксига олиб, ёмғирпўшингиз ҳам, соябингиз ҳам йўқ. Қадамингизни тезлатдингиз, ёмғир эса кучайди. Роса ивийдиган бўлдим-ку, дея югурдингиз, ёмғир эса челақлаб қуя бошлади. Ўйга шалаббо бўлиб, сочларингиздан томчилар оқиб, кириб келдингиз. Сизни шу аҳволда кўрган бувингиз:— Иби-иби, роса суст хотин бўлибсан-ку,— дея сочиғу куруқ мато тутқазиб,

ечиниб, артиниб олишингизни маслаҳат берадилар. Сиз бу гапнинг маъносига етмайсиз. Остонада ечган кийимингизни кокиб, пойафзалингизни ерга тап-тап уриб, сочларингизни сикиб, бувингиздан сўрайсиз:

— Суст хотин дегани нима, буви?

— Невлай, болам, бу ҳам ота-бобомиздан қолган бир одат-да. Ёмғирда қолганни «суст хотин» дейишади, — дея атрофингизда парвона бўлади бувингиз...

Қадим замонларда қурғокчилик бўлиб, баҳор ё кузда, қутилган вақтида ёмғир ёғавермаса, аждодларимиз махсус ёмғир чақириш одати, маросимини бажо келтирганлар. Бу маросимни ҳозирги кунда Сурхондарё вилоятидаги Бойсун туманида ташкил этилган халқ оғзаки ижоди ижрочилари дастаси меҳр билан ўзлаштириб, бизга маҳорат билан (намойиш) ижро этиб, етказиб бермоқдалар. Бу концертни телевизор экранларидан кўриб, радио тўлқинларида тинглаган бўлишингиз керак.

Олимлардан бир қанча фольклорчилар ушбу одат тарихини ўрганишга киришганлар. Улар орасида филология фанлари доктори Баҳодир Саримсоков пешқадам. Бу олим ушбу одатни чуқур илмий ўрганиб чиққанлар. Илмий манбаларда, хусусан бобокалонингиз Махмуд Қошғарий XI асрда ёзиб қолдирган «Девону луготит турк» асарларида Яда тоши ва бу тошнинг ёмғир чақириш маросимида қўлланилиши ҳақида ҳам маълумот бериб ўтадилар. «...Ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар Яда тоши билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалгандир.

У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди» (М. Қошға-

рий. «Девону луғотит турк». III жилд, Т., 1963, 8-бет.).

Демак, ҳосил етиштириш, ризқ-рўз учун зарур бўлган ёмғир, қор, умуман ёғингарчилик илм қуввати билан ҳам амалга оширилган. Бундан Сизнинг аجدодларингиз ҳам бенасиб қолмаганлар. Яна иккинчи бир бошқа йўл—қишлоқ аҳли эркак-аёл, бола-бақра далага чиқиб, осмондан сув ҳадя этадиган худо — суст хотинга ялиниб-ёлвориб, ундан ёмғир ёғдиришини илтижо қилганлар:

*Суст хотин, султон хотин,
Қуланкаси майдон хотин,
Суст хотинга не керак?
Шаррос, шаррос ёмғир керак...*

Чунки «суст хотин» одати ҳам исломдан олдинок Авесто, Заратуштра даврларидан буён мавжуд бўлган маросимлардан бўлиб, диний эътиқод, сиғиниш мевасидир. «Суст хотин» термаларини бир кайвони шахс айтиб, унинг нақарат қисмини ҳамма барабар такрорлаб, ижро қилишган. Бу маросим халқ орасида «суст хотин», «сут хотин», «сув хотин» деб ҳам юритилади. Маросимни ўтказиш вақтида ўт-ўлан, майда шох-шаббадан улкан аёл қиёфасидаги «суст хотин» гавдаси ясалади. Уни тиклаб қўйиб, атрофидан айланган ҳолда «Суст хотин» термалари айтилиб, маросим ижро этилган. Ҳар ким челақда, кўза-ю, косада, ҳатто қўлда ариқдан сув олиб, «суст хотин»га сепган. Бу одат Ўрта Осиё халқларидан ўзбек билан тожикдан ташқари, афгон, покистон, ҳинд халқлари орасида ҳам тарқалган.

Албатта бу одат ҳафтанинг ҳосиятли кунлари саналган якшанба, пайшанба, жума кунлари ўтказилган. Ҳосиятсиз деб билинган кунларда маросимни ўтказиш ижобатсиз саналган.

*Ҳаволарни ёғдиргин, суст хотин,
Бугдойларни бўлдиргин. суст хотин*

*Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Эли юртки тўйдиргин, суст хотин...*

Бу маросимга албатта халкнинг ўша пайтдаги моддий-маданий аҳволи ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, акс этган, Анъанавий меҳр-шафқат, етим-есирнинг ризикини қиймаслик, одамлар синф ва тоифаларига муносабат ҳам ўз аксини топган:

*Ҳаво ёғсин, себалаб, суст хотин,
Бўри қочсин, жебалаб, суст хотин,
Бугдой бўлсин, зарчалаб, суст хотин
Нонни есин, парчалаб, суст хотин.*

Қурғокчилик қаҳатчиликни келтириб чиқаришини яхши билган аجدодлар турли қурбонликлар қилиб, қон чиқариб ҳам худодан мадад сўраганлар. Бу ишларнинг бўлишида одамларнинг гуноҳлари кўпайиб кетгани, ношукурлик, оллони унутиш сабаб деб билишган. Ёмонларни қарғашган:

*Ҳосиллар мўл бўлсин, суст хотин,
Деҳқоннинг уйи тўлсин, суст хотин,
Ёмғирларни ёғдиргин, суст хотин,
Ёмоннинг уйи қўйсин, суст хотин...*

Ёмғир чақириш одати баҳор, ёз ойларида ўтказилар экан, албатта кўпинча ё ўша куни, ё эртаси ёмғир ёғиши кутилган. Бу ҳолда ният амалга ошган пайтлар ҳам кўп бўлган. Одамлар ўз орзуларининг оллои-таоло томонидан ижобат бўлганига суюнишган. Шукроналар келтиришган.

Ёмғир чақириш одати ҳозир сунъий суғориш услублари билан алмашган. Баъзи мамлакатларда лозим бўлган жойда булут ҳосил қилиш, уни керакли ҳудудга ҳайдаш ва сўнг ёмғир ёғдириш жараёнини амалга ошириш мумкин. Аммо бу ҳўжалик учун қимматга

тушадиган усулдир. Шунинг учун ҳам Шўро даврида сунъий суғоришнинг сув манбаларидан чўлга бўлсин, саҳрога бўлсин, канал қазиб, босим орқали паст-баландга сув чиқариш «илғор» усуллари ўйлаб топилди. Сув худосига сиғиниш уёқда турсин, уни мажбур қилиб, ундйриб олишди. Натижада Хазар (Каспий) денгизи каби ер юзининг бир бўлаги яшил кўзгусидек жилоланиб ётган Орол денгизи ўз насибасидан маҳрум бўлиб, ҳалокат ёқасида сўнгги нафасларини олмокда.

Ушбу одат-маросим халқимиз деҳқончилик турмуш маданияти ҳам бой, қадимий, серҳиммат, эътиқод ва имонли бўлганлигидан далолат беради...

КУЛОТА

Ҳозирги ёшлар кулотани кўрмаган бўлишингиз ҳам мумкин. Ҳақиқатан ҳам кўпдан буён кулота кийилмай қолди. Кулота дегани ўзи қандай матоҳ, дерсиз. Кулота — бош кийими, тўғрироғи аёлларнинг бош кийими. Шакли чўмичга ўхшайди. «Доира» қисми бошга кийилади. «Даста» қисмидан иккита қилиб, соч ўтказилади. Кулотани ҳозир ҳам Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида айрим қишлоқ момолари кийишади. Кийим номи жойларда ҳар хил аталади. Кулота, култа, култапеш, култапишик кўринишларида.

Кулота кийиш ҳам бир одат. Қадимда кизлар келин бўлишганда сўнг биринчи фарзанд кўрганда, бешик тўйи муносабати билан энди сочларини қирқ кокил қилиб, унга пўпак таққанлар. Ёш киз жувонларни жамалак, пўпак безаб турган. Пўпак қора ипдан тўкилган бўлиб, худди қирқ кокил шаклини берган. Унинг устки ва пастки қисми кўндаланг иплардан ҳам иборат бўлиб, пўпакни тўрт бурчак шаклида сақлаб

турган. Пўпак елкадан белгача тушган. Пўпакнинг учларига олтин, кумуш, мис ва жездан тангалар илинган. Майда, кумуш кўнгироқчалар осилган. Илгарилари пўпакчилик ҳам ўзи бир санъат бўлган. Келинлар, ёш оналар, жувонлар — ҳаммалари пўпак тақишган. Мен унинг фойда-зарарини айтмайман-у, бироқ «социалистик турмуш тарзи», «хотин-қизлар озодлиги учун ҳужум» талотўпи паранжи-чачвонга қўшиб, пўпак, кулотани ҳам маҳв этди. Улардан фойдаланишни истеъмолдан, одатдан чиқариб юборди.

Кулота кийиш одати қачон амалга оширилган? Оналар ўғил уйлантириб, қиз чиқариб, илк бор набиралик бўлишганда, энди ўзларини катта ёшли хотин санашган. Шунинг учун ҳам пўпак тақиб юриш, ўзини ёш тутиш, «бозорга солиш» уят саналган. Шу сабабга кўра неваря бешикка беланишни маросимида ёш она илк бор жамалак сочларига пўпак таққан. Катта она (буви) кўп йиллик ҳамроҳи пўпак билан хайрлашиб, сочини иккита қилган. Биринчи бор кулота тақиб, бувиликни «бўйнига олган».

Биратўласи уч маросим-одат: болани бешикка белаш, (бешик тўйи), ёш онага пўпак тақиш, катта онанинг сочини иккита қилиш одати амалга оширилган. Бу ҳам ўзига хос тўй тарзида ўтган. Аёлларнинг ёш билан боғлиқ катта тадбир-удуми саналган.

Кулота кийган оналар ўша қишлоқнинг қайвонларидан ҳисобланиб қолган. Улар энди ҳодимлик, дастурхончилик, кинначи, қушночлик, фолчилик билан шугулланиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Булар учун энди уларда муайян тажриба, ҳаёт, турмуш кўрганлик тан олинган. Кулота кийиш («сочини иккита қилиш одати» ҳам дейилади) одати жамиятни онабошилар бошқарган замонлардан қолган маросим бўлса, ажаб

эмас. Чунки бутун комплекс тадбирларнинг ҳар уччаласи ҳам аёллар турмуши, жамиятда тутган ўрни билан боғлиқ.

Кулота кийиш одати қарийб йўқолиб кетиш арафасида. Аввало биз бу одатга бошқа маросимлар билан бир қаторда эътибор беришимиз, бундай ҳодисаларни ёзиб олишимиз лозим. Иккинчидан, оилавий-маиший ҳаётда катталарнинг ёнида туриб, айниқса, бўлажак ёш оналар, келажакнинг сарчашмалари, оила-рўзғор бекалари сифатида ўтмишнинг бу ибратли одатларини яна ҳаётга жорий этиб, ундан фойдалансалар ёмон бўлмайди...

САЛЛА

Салла ўраш мусулмончиликда фарз саналган. Салла кичик ёшдан то улуг ёшгача бўлган эркак жинсидагиларнинг бош кийимидир. Салла куча кийими бўлиб, хонадон остонасидан қадам қўйиб ташқари чиққан ҳар бир одам албатта салла ўраб чиққан. Маҳаллада, куча-қуйда, жамоат орасида, мактабда, фавқулодда бир ҳодиса бўлмаса, салласиз юрилмаган. Салла шабпўш, дўппи, тақя, телпак, кулоҳларга нисбатан улугворрок саналган. Саллали киши маърифатга, дину тарикатга яқин, дахлдор ҳисобланган.

Салла албатта бошга дўппи, қалпок, шабпўш, тақя, кулоҳ устидан ўралган. Салла ўраш бизнинг турмуш тарзимизда ислом дини билан келиб қўшилган одатдир. Бу одатда эни тахминан ярим, бўйи 1,5-3 метрлар атрофида узунликдаги, унча қалин бўлмаган, сидирға, одми мато танланган. Унинг ранги оқ, кўк, пушти, малларанг, қизғиш, турли хил бўлган. Салланинг ранги кишининг ёши, мавқеи, билим даражасига қараб ажратилган.

Салла ўрашнинг ҳам ўз конун-қондаси бор. У тақия, дўппи устидан ўнгга томон, чап кулоқ устидан бошлаб ўралади. Ўрашда ўрта йўлдан икки-уч қатор, юқори ва паст йўлдан 1-2 қатор айлантирилади. Шунинг учун ҳам салланинг ўрта ўрами калинроқ чиқиб, бошга мустаҳкамроқ ўрнашади. Салланинг ўнг кулоқ тепасидан, у титилиб, чуваланиб кетмаслиги учун дастор, кўндаланг ўрам қилинади. Айни пайтда ўрам бошланган чап кулоқ устидан печ, яъни салланинг бир учи туширилади.

Салла тоза-озода сакланади. Унга амалдорлар, мударрис-талабалар ёзув намуналари, фармонлар, мак-тублар қистиришда фойдаланишлари ҳам мумкин. Салла ўраш одатининг амалий аҳамиятини турлича шарҳлайдилар. Шундай сабаблардан бири — мусулмон фарзанди борки, етти ёшдан умрининг охиригача салла ўраш одатига риоя қиларкан, бунинг ҳаётий аҳамияти кўзда тутилиб, шундай қилинган. Бу аввало, мусулмончилик эътиқод белгиси, Муҳаммад пайғамбарга умматлик рамзи. Иккинчидан, қадим даврларда мамлакатда тез-тез кўзғалиб турган қирғинбарот, жанг-жадал, урушларда жиҳод, ғайридинга қарши курашга чиққан ҳар бир мусулмон, ёш бўлсин, қари бўлсин, шаҳид кетиши мумкин. Ўшанда жангда вафот топган мусулмоннинг салла сўнгги охират кийими — кафан вазифасини ўтаган. Ҳар бир жангдаги шаҳид мўмин-мусулмон ўз салласига ўраб дафн қилинган.

Салла ўраш одати, хайриятки, тўла йўқолиб кетмаган. Уни ҳозир ҳам кекса кишиларнинг айримлари ўрайдилар. Салла ўраш шакли ва рангига кўра минтақаларда турличадир. Ўзбек, тожик, афғон, козок бир хил салла ўраса, эрони, озарбайжон, покистонлик, хиндистонлик бошқача шакл ва рангда салла ўрайди.

Бизнинг ҳозирги замонамизга келиб, эътиқод эркинлиги берилиб, шаҳе ҳуқуқи ҳимоя остига олингач, бу одатга қайтиш юз бермокда. Аввало тўй маросими — никоҳда албатта, салла ўраб, чопонда никоҳ маросимини ўтказмокдалар. Жумхуриятимизнинг анча-мунча вилоятларида ҳали ҳам қадимдан қолган салла ўраш одати яшаб келмокда. Аммо улар фақат кекса, намозхон, тоат-ибодатга берилган кишилардир. Диний арбоблар қишлоқда бўлсин, шаҳарда бўлсин, ўз эътиқодий либосларидан, жумладан салладан айру тушмайдилар. Қишлоқларда деҳқон, қосиб, ҳунармандларнинг катта қисми кичик салла белбоғ ёки қарсни бошга ўраб, фарзни бажо келтиришган. Чунки уларнинг иш шароити меҳнатига катта салла ҳалақит берган, тўзиб кетиши мумкин бўлган.

Ҳозирги кунда эътиқод эркинлиги муҳофаза қилиниши муносабати билан диндорлардан ташқари турли ёшдаги эркаклар, жумладан, ёшлар, болалар ҳам салла ўраш одатини яна ўргана бошладилар. Уларнинг қўлини ҳалоллаш, суннат тўйларидан тортиб салла ўратила бошланмокда. Бу одат ҳам эскидан қолган удум сифатида маданиятимиз тарихида ўзига хос ўрин тутати.

БОЗОР-ЎЧАР

«Бозорга кеч бор, эрта қайт», — дейди халқимиз. Бунинг маъноси шуки, кечга бориб, бозор арзонлашади, эрта қайтсанг, беҳавотир бўласан. Тирикчиликда рўзгорни «ғор» дейишади. Шунинг учун ҳам бу «ғор»ни тулдириш лозимлигидан бозорсиз кун ўтмайди. Ундан кунора ул-бул харид қилиб турасиз. Қамбағал бўлмайин деган одам тежамкор бўлмоғи лозим. Бунинг учун эса пишиқ-пухталиқ, ҳисоб-китоблиқ, қайси мавсумда нима сотиб олишни яхши билмок талаб қилинади.

Эл эрасида «бозори яқин — бойимас» деган нақл бор. Бозорим яқин деб унга кунда тушиб, майда харж қилаверсангиз, бирингиз икки бўлиши қийин. Шу сабабдан ота-боболаримиз қадимдан рўзгор учун зарур ашё ва масаллиқларни улгуржи, бир неча мавсумга етгулик қилиб сотиб олишган. Гуруч, ун, қанд-курс, чой, картошка, пиёз, гуз, қовоқ, қовун-тарвуз, ўтин-кўмир сингари кундалик эҳтиёж моллари копи-қанори, араваси билан ўз мавсумида арзонгаров харид қилиниб, куз, киш, баҳор саклаб истеъмол этилган.

Бозорнинг ҳам ўз азалий қонун-қоидалари бор. Биров эҳтиёжидан ортиқча молини бозорга олиб тушади, Бошқа киши зарурат юзасидан бирор буюмини сотишга мажбур. Дехқон, ҳунарманд, косиб етиштирган, ясаган неъмату ашёсини чиқариб сотади. Чорвадор қўранинг бир қисмини мол бозорига солади.

Хариднинг ҳам катта-кичиги бўлади. Катта харидлар кўп йилларда бир бор қилинади. Масалан, ҳовли-жой сотиб олиш, от, сигир, гилам, беш-ўнта қўй-эчки дегандай. Сўнг оулар Сизнинг, рўзгорингизнинг ҳамишалик ҳамроҳи бўлиб қолади. Уни эплаб-сеплаб утириш, ўзидан кўпайтириш меҳнату ғайратингизга, ақлу фаросатингизга боғлиқ.

Бозор — халқнинг турмуш даражасини белгилайди. Қадимда бир мамлакатдан иккинчисига сафар қилган сайёҳлар албатта ўша ернинг бозорига тушишган. Бозорда халқнинг моддий ва маънавий бойлиги, миллий руҳияти, анъанавий удумларию маданияти ўз инъикосини топади. Бозорда мол кўп, ранг-баранг, арзон бўлса, бу мамлакат халқи фаровон, обод яшашидан далолат беради. Бозор қимматчилик, нарх-наво осмондаю заҳардай бўлса, у халқнинг аҳволи ночор, тушкунлигидан хабар бериб туради.

Бозор билан боғлиқ одатлар ҳам талай. У магазин

эмас. Бозорда савдо қилишда талашиб-тортишилади. Харидор билан мол эгаси уртасида баъзан воситачи-даллол ҳам аралашиши мумкин. Хар икки томонни кониктирувчи бир битимга келинғач, «бор, барака» қилинади. Яхши харид учун мол таниш, унинг сифатини яхши билиш зарур. Бунинг учун эса муайян тажриба ва малака талаб қилинади. Шу сабабдан ҳам бозорчи омадини ҳам, касодини ҳам бозордан топади.

Савдо-тижорат ишлари кадимдан серхосият, савобли ҳунар саналган. Катта савдо аҳлинигина эмас, ўз отангизнинг бозордан қайтганига қувонч билан чиқиб хуржундан нималар чиқишига илҳак, умидворлик билан кўз тикиб турган дамларингизни болалик фаслингизнинг энг яхши онлари сифатида бир умр унутмайсиз. Ипак йўли бўйлаб карвон кўнғирокларини жиринглатиб Ҳинду Чин-Мочин кетган, Эрону Араб мамлакатларига сафар тадоригини кўрган ота-боболар ўша эллар бозорларидан бизнинг халқларимиз учун харидоргир бўлган зарур товарларни харид қилишиб, юртга қайтғач, кетган сафар харажатларини қоплайдиган даражада нарх қўйиб сотишган.

Савдогарлик, карвон сафари, меҳнати узоқ саёҳатлар, хавотирли йўл ва карвонсаройлар ташвишлари билан боғлиқ бўлганлиги учун савдо аҳли ёлғиз худога, унинг марҳаматига, раҳматига кўз тиккан, сидкидилдан имон келтирганлар Шунинг учун ҳам савдо ишида харидор ҳақиға хиёнат қилиш, молға ошиқча нарх қўйишда худодан кўрқишган.

Бизнинг мусулмон Шарқ халқларида бозор нафақат харид-савдо, балки кўпчиликнинг тирикчилиги манбаи бўлиб ҳам хизмат қилган. Дехқон, косиб, ҳунарманд, қассоб, шираворпаз, новвой, ошпаз, борингки, барча

касбу кор эгалари ўз меҳнатлари маҳсулини бозорга олиб чиқиб, кутарганига сотишган. Маҳсулотга нисбатан қўйиладиган нарх-наво шундай баҳоланиши керакки, ундан сотарман ҳам, оларман ҳам жабр кўрмасин. Шунинг учун ҳам бозор тарозини — тенгликни ҳуш кўради. Бир-икки марта қаллоблик билан катта фойда кўрган сотарман маҳсулоти ўз баҳосига арзимайдиган бўлса, узоққа бормай синиши тайин.

«Йигит кўрки — сокол, бозор кўрки — боққол» деган гап ҳам бор. Боққол фақат олиб-сотаргина эмас, балки у бозорни тўқис тутишда асосий вазифани ўтайдиган шахс. Бозор тартибини сақлаш, мувозанатни баравар тутиш ҳам шу одам ихтиёридадир. Боққол бозорда бир маҳсулотнинг камайиб, иккинчисининг ҳаддан зиёд кўпайиб кетишига, деҳқоннинг хонавайрон бўлишига йўл қўймаслиги керак. Бозор эгаси, ходими, хизматкори сифатида боққол ўзидан ташқари харидорнинг, мол сотувчининг манфаатларини ҳам албатта ҳисобга олиши лозим.

Бозорнинг арзон-қимматчилиги албатта мамлакат, сиёсат, давр, мавсумга ҳам боғлиқдир. Бизнинг замонамизда янгидан бозор иқтисодиётига ўтилиши муносабати билан саноат, ҳунармандчилик маҳсулотлари бир қадар қимматлашиб кетди. Ҳар қандай маҳсулотни етиштириб, бозорга олиб тушиш сарф-харажатлари баланд бўлганлиги туфайли бу юқори нарх-наво муайян муддат сақланиб туради. Бироқ ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ бўлиши табиий. Ота-боболар: «Ёмғирда от танлама, ҳайитда қиз», деганларидай, катта харидлар қимматчилик замонида қилинмай турилгани маъқул. Бизнинг ўзбек халқимиз табиатан меҳнатга, заҳматга мойил, қўли гул, деҳқон халқ. У мол-ҳол, қўй-қўзини ҳам қойилмақом парваришлайди. Ўзбек қишлоқда бўлсин, шаҳарда бўлсин.

бир парча ери бўлса, ундан олтин ундиради. Биз нафақат пахта, арпаю бугдой, қовуну тарвуз, сабзавотнинг истаган хилини ҳар қандай моҳир халқдан яхшироқ, кўп ва сифатлироқ етиштира оламиз. Ўзбек ўзи тўйса-тўймаса, ўзгаларни кийинтириш, боқиш, тўйдириш пайдан бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳавқулодда меҳнаткаш, жафокаш, тежамкор халқимиз ҳақида эскидан «Ўлган ўзбекнинг қўйнида нони бўлар» деган мақол қолган.

Ҳа, ўзбек ўлганда ҳам битта-иккита тирикни боқа, тўйдира олади! Ўзбекнинг пойи тахти Тошкент нон шаҳри сифатида бир асрдан буён ўзгаларнинг қорнини тўйдириб, эғнини бутлаб, чўнтагини қаппайтириб келмоқда...

Ерига қўш солиб, экин эккан деҳқон, дала-майдон тегиб, мол туёғини кўпайтириш имконига эга бўлган чорвадор, пахтадан оладиган даромади кучайган уни етиштирувчи-ю, саноатчи охир-оқибат ўз маҳсулотини кўпайтириб, харидорбоп нарх-наволарга тушириши тайин гап. Бунинг учун меҳнат, вақт, осойишталик талаб қилинади. Бозор ҳар бир катта-кичик мамлакат, давлатнинг рўзгор-хонадон, оиласи кабидир. Рўзгор эса ғор бўлиб, у оқилона бошқарув ҳамда барқарорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам халқимизда «отанг — бозор, онанг — бозор» деган гап бор. Ота-онанг топиб-тутиб беролмаган, пешонангга битказолмаган давлатни бошинг омон бўлса, сармоя топсанг, бозордан оласан, деган гап бу. Бу ўринда энди «ота-она» — бозор бешафқат бўлиб, фақат ҳисобини билган фарзанднинггина ҳамёнига дахл қилмаслиги мумкин...

VI БОБ. ЭЪТИҚОД

ҚАСАМ. ОНТ

Одатлар орасида шунақаси ҳам учраб туради. Ҳаётда баъзан ўз сўзининг рост, чин, тўғри, ишончилигини исботлаш, асослаш учун одамлар онт (қасам) ичадилар. Бу удум Сизларга ҳам яхши таниш. Болалар бир-бирларининг гапларига ишонмасалар ёинки қатъиян бир-бирлари билан бир умрлик дўст тутинмокчи бўлишса, қасам ичиб, буни «хужжатлаштириб», қонунлаштириб қўядилар.

Қатталар орасида қасам ичиш одати жуда жиддий удумлардан бири сифатида қадимдан мавжуд. Ёшликдан дўст бўладиган кишилар бирор авлиё мазорига бориб, бир-бирларига бутун ҳаётлари давомида хиёнат қилмасликка қарор қилиб, онт ичиб, сўнг келиб бу қарорни элга ош-сув бериб маълум қилганлар. Бир-бирларига тўн кийдиришиб, қиёматлик дўст — ака-ука бўлишган.

Қасам (онт) ичишнинг маъноси «айтилган сўз — отилган ўқ» деганларидай, эътиқод қўйилган ғояга мангу содиқ қолиш ифодаси бўлиб, шу эътиқодни асослаш, исботлаш, ишонтириш учун қасамёд қилинади. Қасамлар аввало худо номини ўртага солиб, муқаддас китоб «Қуръон»ни ўпиб, она, хотин, бола-чақа ҳаётини ўртага қўйиб ичилган. «Худо урсин», «агар онтимни бузсам — «Қуръон» урсин» каби ва ҳоказо.

Халқ орасида жуда кенг тарқалган онт ичиш одатининг нонни ўртага қўйиб ичиладигани оммалашгандир. Оддий фуқаролар деҳқон, косиб, уй юмуши

кишилари ўз суҳбатдошлари бирор фикр ё ваъдаларига шубҳа, гумон билан қарашга майл қилишса, албатта нонни ўртага қўйиб қасам ичишган. «Нон урсин», «Туз урсин», «нон кўр қилсин», «нонқўр бўлай», «кўрнамак бўлай» дея ўз фикрлари мантикини кучайтириб, мустаҳкамлаганлар. Албатта қасамни бузмаслик, ваъдаларини тула бажариш учун қўлларидан келган барча вазифаларни бажарганлар.

Қупинча жиддий қасамлар Қул Хожа Аҳмад Яссавий, Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий, Паҳлавон Маҳмуд, Амир Темур макбаралари, мазорлари устида ичилиб, «қонунлаштирилган». Эски пайтларда одамларда инсоф, имон, диёнат, эътикод ҳозиргидан кучлироқ бўлганлиги учун сидқидилдан қасам ичилган ва унга бошқалар ҳам шубҳасиз ишонишган. Айниқса, худою «Қуръон» номи билан ичилган қасам бир умр бузилмаган.

Халқимиз орасида қасамни муқаддас билиш, ҳудабехудага қасамхўрлик қилмасликка чақирилади, уни сунистеъмол қилиш эса кишини «қасам уришига» сабабчи бўлади, деган ақидада бўлган қадимгилар серқасам, қасамхўр одамлардан нафратланишган. Айни пайтда ҳозиржавоб, аскиябоз, хушчакчак табиатли бизнинг халқимиз қасам ва қасамхўрларга ишора қилиб, тесқари қасамлар ҳам ўйлаб топишган. Шундай мутойибалардан: «Босган изим орқамда қолсин», «игна бўйи жардан учай», «еганим ичимга тушсин» сингари иборалар айтилиб келинади.

Оврупо мамлакатларида суд гувоҳлари муқаддас китобга қўл теккизиб тўғри гувоҳлик беришга онт ичирилган. Сизнинг катта боболарингиздан Амир Темур Амир Ҳусайн билан Тангачакчак ғорида муқаддас «Қуръонни» ўқиб, бир-бирларига хиёнат қилмасликка қасам ичишган. Бирок Ҳусайн бу онтга хиёнат қилганини

сезган Амир Темур ҳам қасамни бузишга мажбур бўлган.

Қасам ичиш одати фавқуллодда огир, масъулиятли мажбуриятлардан келиб чиқиб, ижро этилган. Уни суниистеъмол қилиш кишини субутсизликка олиб келади. Сиз ҳам ўз тенгдошларингиз орасида ҳар нарсага қасам, оғт ичаверадиған болаларга кўп ҳам ишонавермайсиз. Чунки кўп қасамёд қилган уни кўп бузиши табиий.

ВАСИЯТ. ВАСИЯТНОМА

Васият, васиятнома калималари халқ орасида тез-тез кулоғингизга чалиниб туради. Бу каломнинг маъноси нима? Бу ҳам инсоний удумларнинг бири. Васият ёши бир жойга борган эркак-аёлнинг, бобо-бувининг, ота-онанинг ўзидан кейин қоладиган авлодлар, зурриётлар, оила давомчиларига қолдирадиган ҳал қилувчи сўнгги сўзидир. Бадий асарнинг мукаддима ва хотима қисми бўлганидек, инсон умрининг хотима қисми ҳам васият билан якунланади.

Одатда васият подшолар, хон, амирлар орасида, тарихда кенг учраган. Улар ўз васиятларида ўз ўринларига валиаҳд, яъни, тахт ворисини тайин этганлар, масалан, Муҳаммад Хоразмшоҳ тўнғич ўғли Жалолиддин Мангубердини, Амир Темур набираси Муҳаммад Султонни, Бобур Мирзо бош фарзанди Ҳумоюнни, шоҳ Хусайн Бойқаро баравар яккала ўғли Бадиуззамон ва Музаффар мирзоларни ўз ўринларига тахт бошқаришини, мамлакатни идора қилишларини васият қилиб қолдирган. Тарихдан биламизки, бу васиятларнинг кўпчилиги амалга ошган. Бироқ Амир Темур васияти бажарилмай, темурийзодалар тахт талашувлари васиятасида ерда қолган. Уктам шахзода, эрка набира Халил Султон биринчи бўлиб бобокалони пойтахти Самарқандни эгаллаб, ҳокимиятни тортиб олган...

Васият чоғида у хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, кейинги ҳукмдорлик, мол-мулк, мерос адолат билан тақсимланган Масалан, онлага тегишли уй-жой, мол-ҳол, пул-маблағ, уй жиҳоз ва ашёлари фарзанд, набираларга бўлиб берилган. Бу масаланинг моддий томонига берилган эътибор. Масаланинг иккинчи, ҳал қилувчи томони маънавий жиҳатидир. Ота ёруғ дунёдан кўз юмгач, онла ташвишлари, уни бошқариш онанинг бошқарувида бўлса ҳам аслида тўнғич фарзанд, бош ўғил ихтиёрида қолади. Отанинг рўзгор учун чала қолдирилган барча ишларини энди катта ўғил ўз зиммасига олиши талаб этилади. Ҳовлининг битмаган ишлари, ҳали уйланмаган фарзандлар, турмушга чиқмаган кизлар, бажарилмай қолган вазифалар, барча-барчаси тўнғич ўғил зиммасига юкланади. Шунинг учун ҳам ўзбекларда марҳум жасади лаҳадга саришта қилинган, қайвони йиғилганларга мурожаат қилиб (қандай одам эди, яхши одам эди) ўша зумдаёқ кимда-кимнинг марҳум билан боғлиқ қарз-қавола, олди-бердиси бўлса, тўнғич ўғил билан ҳисоб-китоб қилиши лозимлиги эслатилади.

Қадимда ҳам, ҳозирги кунда ҳам мол-дунё, пул, моддий бойликлар билан боғлиқ васиятлар васиятнома шаклида ёзма ҳолда қолдирилади. Бу ҳужжатлар фуқаролик мутасаддилари ҳукукий нотариуслар томонидан тасдиқлаб қўйилади. Васиятнома қонуний ҳужжат сифатида қолган ака-ука, қариндош-уруғлар орасида келиб чиқиши мумкин бўлган низоларга чек қўяди.

Васиятлар мазмунини турли-туман бўлиши мумкин. Улар марҳумдан қолган сўнгги истак-прода бўлиб, мусулмончиликда ота-она васияти улугъ тутилади. Унга шак келтириш гуноҳ саналади. Масалан, ўғлига фалончининг кизини олиб бериш, кизини писмадончининг ўғлига узатиш, машинани кимга ҳағлаш, чорбоққа кимнинг эғалик

килиши каби ва ҳоказолар. Баъзи васиятларда бир умр сир сақланган воқеа-ҳодисалар, ҳақиқат очилиши, билдирилиб, баён қилиб кетилиши мумкин. Қимга кимнинг фарзандлиги, ким асранди зурриётлиги, ким кимдан пайдо бўлган-у, ким кимнинг қотили бўлган каби.

Васият фуқаролик ҳужжати сифатида биз ўзбеклар орасида муқаддас тутилувчи удумлардан бири бўлиб, авлодлар васиятга амал қилишга, унга шак келтирмаслик, бузмасликка интиладилар. Уни бузганларни эса гувоҳлар ота (она) васиятини бузган нонқўр, окпадар, васият урган, хиёнаткор шахс сифатида қоралайдилар. Васият нафакат ўлим олди, сўнгги нафасда, балки анча олдин, саломатлик пайтида ҳам айтилиши, ёзилиши, қолдирилиши мумкин.

Энг табарруқ қадимий туркий васиятнома намуналаридан бўлмиш Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида бу мактубий жанрнинг асл нусхаси келтирилган. Донишманд, бош маслаҳатчи, бош-вазир Ойтулди умри сўнгида ўғли Ўғдулмишга ўғитларини бериб бўлганидан кейин ўз ҳужаси Элигга ёзма васиятнома ёзиб қолдиради. Бу васиятноманинг ҳажми анча катта. Биз ундан айрим ибратли парчалар келтиришга уриндик.

Ойтулдиннинг Элигга васиятномасидан:

...Меҳрибон кишининг панд-насиҳатларини олгин, улар сени саодатга етаклайди.

Қўзинг соғ пайтида эзгулик қил, мол-дунёнг борида улаш, едир.

Бу дунё бир работдир, қўноқ еридир, бу работда бир оз қўниб тин олгач, албатта қўзғаласан.

Адолат қил, қатъий бўл, зулмга зўр берма. Тангри-нинг итоатини қил.

Ман-ман деб олтин камар боғлаб юрганларнинг камарлари ҳам ўлим келиб тутганда узилади.

Емонлар одатини қилма, ёмон одат икки жаҳон овораси қилиб йиғлатади.

Дунё ўткинчидир, уни ўтиб кетади, деб ўйла, қаршидан ўлим келишини кут.

Одам ўлса, ундан васиятлар қолади. Менинг сенга васиятларим мана шулар.

Киши учун фойдали васият бу — сўздир. Васият сўзларига амал қилинса, унинг фойдаси кўп бўлади.

Эзгуликлар қилишга тангри сенга мадад берсин, бу эзгуликлар ҳар жиҳатдан сенинг бахтингни очсин.

Эй бахтли элиг, мана мен ўлиб кетаётирман, дилимнинг сурури ўғлим мендан жудо бўлиб қолаётир.

Илтижолар қилиб уни худога топширдим, хоҳласа уни ёнаётган ўт ичида ҳам асрайди.

Сендан илтимосим шуки, ундан хабар олиб тур, ташлаб қўйма, нобакорлар қаторига кирмасин.

Ўғил-қизнинг феъли-хулқи яхши ёки ёмон бўлса, унинг сабабчиси ота ва онадир.

Мана, мен, унинг отаси, энди ўлаётирман. Онасиз етим ўғлим мендан ҳам ёш қолаётир.

Менинг хизматларимнинг ҳақи учун, сен сабаб бўлиб, ўғлимни яхши йўлга сол.

Уни қаровсиз қўйма, санъат-хунар ва билим ўргат, билим ва санъат-хунарлари туфайли эл хизматига ярасин.

Феъл-хулқлари камол топсин, йўл-йўриқлари соз бўлсин, хизматга лойиқ бўлсин, мукофотларга сазовор бўлсин.

Беҳуда ва бўш қўйма, тийиб-тергаб тур, тийиб-тергаб турилса, фарзандлар баҳт топадилар.

Ўғил-қиз ёшлигида нимани ўрганса, қариб ўлмагунча уни унутмайди...

Фарзандга кичиклигида билим ўргатиш керак, бола кичиклигида билим ўрганса, баркамол бўлади.

Ўғил-кизни аяма, вақти-вақти билан жазолаб ҳам тур, жазо ўғил-кизга таълим ўргатади.

...Номасини тугатди, маҳкамлаб ўради ва ўғлига тутказди...

Ойтўлдининг ўз ўгли Ўғдулмишга айтган васияти: Нобакор бўлма, беҳудага уринма, тўғри ва покиза бўл, феъл-атворинг матлуб бўлсин.

Кечаси ётадиган бўлсанг кеч ёт ва эрта барвақт тур, кеч ётиб эрта турганларнинг бахтига бахт кўшилади.

Йўригингни тўғри тут, ўзингни унутма, кўнгил ва тилингни кичик тут, баландпарвоз сўзлама.

Бу дунё учун ўзингни ўтга-чўкка урма, зўравонлик билан одамларнинг нарсаларини олма.

Мендан қолган мол-дунёни ушлаб қола олсанг, кўлингдан чиқарма, икки оламда ҳам юзингни ёруғ қилади.

Тўғри бўл, йўрик-килигингни мукаммал тут, хурсандчилик — тўғрилиқ билан боғлиқ бўлади.

Халқ устидан буюк бўламан десанг, ўзинг учун тўғрилиқ йўлини танлаб ол.

Фақат яхшилик қил, ёмон ишдан узоқ юр, сенга ҳам фақат эзгулик эваз бўлиб келади.

Одамларга ҳасад қилма, кўнгли қора бўлма, бу икки феълга эга бўлган одам доим мунгда бўлади.

Хулқингни хуш тут. Нарса учун қайгурмагил, хулқинг яхши бўлса, нарса ўзи келаверади.

Андишасиз одамдан зинҳор йирок тур ва қоч, уят-андишаликларга мендан минг-минг олқишлар бўлсин.

Жамики ишда шошилма, сабрли бўл, ўзингни босиб ол. сабрли одамлар орзу-истакларига етадилар.

Қаерда бўлмасин, йўриққа амал қил, йўриққа амал қилсанг, қут сенга ўзи келади.

Тилингни эҳтиёт тут, кўзингни асра, нафсингни тий, халол ва оз-оз егин...

Ўзгаларга зиён соғинма, ўзинг ҳам зиён кўрма, факат яхшилик қил, орзу-ҳавасни босгин.

Қандай ерга кирсанг, энг аввал чиқишингни кўра бил, чиқиш ерини билмаса, киши шикаст топиб қолиши ҳеч гап эмас.

Қачон ғазабинг кўзғалса, ўзингни қўлга ол, сабрли бўл, сабрли кишиларнинг севинчлари олдиларида бўлади.

Сабр қилган киши бузилган ишларини ҳам тузатади, тилагига етади, оккуш тутати.

Сабр қилгин, сабр — мардларнинг одати, сабр қилган киши ҳатто кўкка парвоз қилишга ҳам йўл топади.

Тилингдан ёлғон сўз чиқарма, бу ёлғон кадрингни туширади.

Қариндошларга, яқинларга яқинлик боғла, катта ва кичикка очиқ чехра билан қулиб бок.

Нон-тузингни кенг тут, одамларга едир, одамларнинг айбини кўрсанг, уни фош қилма, яшир.

Давлатинг зиёда бўлса, унга мағрурланмагин, қўлингдан келганича яхшилик қил, ёмонлик қилмагин.

Мол-дунёга маҳлиё бўлма, у кўпаяди ва яна озаяди, давлатга ишонма, унинг умри қиска, тез қарийди.

Ичимлик ичма, жанжалга аралашма, ундан узоқ юр, зино қилма ва фосиқ, тубан деган ном олма.

Ичимликдан юрак минг-минг гуноҳлар қилишга кўзгалади, зинодан қут қочади, юзинг қора бўлади...

ИРИМЛАР

Иримлар барча халклар орасида узоқ даврлардан бўён яшаб келади. Баъзилар унга ишонишмайди, кўпчилик амал қилиб ҳам келади. Айримлар иримларни хурофот,

бидъат деб билиб, кўл силтаб, ундан юз ўгирадилар,
мутлақо парво қилмайдилар. Бир туркум одамлар эса,
иримларга амал қилишларини бошқаларга билдирмай,
ўз ичларида сир саклайдилар. Аслида, мусулмончиликда
аҳоли ўртасида иримларга риоя қиладиганлар қилмайдиганларга
нисбатан кўпроқ учрайди. Бу ҳақда шоиримиз
Абдулла Ориповнинг шундай ҳазил шеъри бор:

*Ким нимани айласа армон,
Қўмсаб келган ўшани азал.
Атаганлар қизни Ўғилхон,
Бу — ўғилга ишора, мисол.*

*Ҳозир меҳр булоғи тинди,
Бу ҳолни ҳам иримга йўйинг.
Қизларингиз туғилса энди,
Номларини Меҳрихон қўйинг.*

Иримларнинг ўзи нима? Халқ орасида бу атама
«ирим-сирим», «ирим-чирим» деб аталади. Одатда қонун-
қоидаларда бир иш-ҳаракатни қилиш, бажариш кўзда
тутилса, иримларда аксинча, муайян иш-ҳаракатларни
қилмаслик, бажармаслик талаб қилинади.

Иримлар кишилар ўзларини, яқинлари, оилаларини
эҳтиёт қилиш, ёмон кўздан асраш учун қилинади. Ўзга
кишиларга, уларнинг феъл-атвор ва муносабатларига
қараб яхшилик ишташ, аксинча зарар етказиш мақсадида
ирим қилинади. Уй, бешик, машинага тумор тақиш, туғдо-
на осиш, исирик тутатиш, чақиртикан осиш, тақа-
қоқиш, хум кўмиш, кийик шохи, бўри тирноғи, қўй қал-
ласи илишлар ирим одатларидир.

Иримлар инсоннинг кўп асрлик ҳаётий тажрибасидан
хелиб чиқиб, муайян синовлардан ўтиб бизгача етиб кел-
ган. Айтайлик, худойида, агар у юзга яқинлашган кекса
чолники бўлса, тўй-ку, табаррук, савоб деб ошни паккос
туширишади. Мабодо ёш ўлим бўлса, азбаройи марҳумга

ачиниш ва ирим билан кам тотинилади. Эрталаб ишга отландингиз, даструмолингиз ёдингиздан чикиб колганини билиб колдингиз. Ирим қилиб орқангизга қайтмайсиз. Уйда қайчининг «жаги» очилиб қолибди, ирим қилиб дархол ёпиб қўясиз, «жанжал чикмасин», дейсиз.

Ўзбеклар бирор ерга сафарга чикадиган бўлса, олдин ҳовли супурилиб, тозалангандан сўнг чиқишади. Қиши ортидан уй супурилмайди. Қосиблар, усталар, чеварлар ўз маҳсулотларининг бирор арзимас ерини чала колдирадилар, бу билан касб-корларининг бундан кейин ҳам давом этишини тилаб, баракасини берсин, дейишади.

Декчадаги қатикдан бир қошиқ, дондан бир ҳовуч, узумдан бир шингил олиб қолиб, кўхларги, давомини худо берсин, деб ирим қилинади. Мол, қўй, от, сигирини бозорга олиб чиқиб сотган одам харидорга жонивор боғлаб келинган ипни бериб юбормайди.

Қадимгилар бир кунда қўл-оёқнинг тирноғини баравар олишмаган. Бир кунда ҳам тўй, ҳам ўлимга йўлиқмайин, деб шундай қилишган. Олдингиздан қора мушук чикса, ишим юришмайди дея йўлингизни ўзгартирасиз. Одатда, бола бешикка беланаётганда икки уй кўрган, оиласидан ажралган хотинлар киритилмаган, келин тушириб, «жой йигди» қилганда ҳам шундай. «Қўзли» одам ёнги ёмон ниятли шахс ҳовлингизга кириб, молингизни кўриб, фарзандларингизнинг одобига қойил бўлиб, ҳавас, ҳасад қилиб чиқиб кетди. Ўша вақтдаёқ унга билдирмай, қийимининг бирор парчасини (ковушининг патаги бўлса ҳам) олиб қолиб, тутантирик қиласиз. Бу билан ёмоннинг «қўзини ўтмайдиган» қиласиз.

Чоршанба, шанба кунлари йўлга, сафарга чиқилмайди. Ашур оғи ҳам худди шундай. Нон тескари қўйилмайди, кечаси соч, тирноқ олдирилмайди.

Тўйда туғилган бола Тўйчи, йўлда туғилгани Йўлчи, сафардагиси Сафар исми билан аталади. Рамазон кунла-

ри дунёга келган бола Рамазон деб, бирор аъзосида камчилиги бўлган болалар туғилса, Кудрат (худонинг кудрати билан шундай бўлган) аксинча ортиги бўлганларга Ортик исмлари қўйилиши фарз саналади. Бу қондаларнинг ўзгартирилиши, шак келтирилишига ирим қилинади. Кетма-кет қиз туғилаверса, кейингиси ўғил бўлишини тилаб, сўнгги қизнинг исми Ўғилой қўйилади. Бу боладан кейин ҳам унга эргашган укалари туғилсин деб Эргаш исми қўйилади. Наврўз байрами тантаналари кунлари туғилганларнинг исмлари Наврўз бўлади. Бошқача қўйишдан чўчийсиз, худонинг газабини келтирмай, деб ирим қиласиз...

Чап кўзингиз учса, хавотирланасиз, ўнг кўзингиз учса суюнаман деб ўйлайсиз. Аёлларнинг туши каби кошқовок учишлари ҳам тескари йўйилади. Кўзим учди, суюнаман, куйинаман деган иборалар халқ орасида шундан қолган. Аслида кўз учмайди, тери, эт, асаб толалари ҳаракатланади, ҳолос. Аммо бу кишининг руҳий ҳолати, маънавий дунёси билан бевосита алоқадорлиги ҳаётда қўп бора исботланган, синовдан ўтган ҳодисалардир.

Бу сингари одат-иримларнинг ҳисоби йўқ. Тақиклар, ҳаракат, огоҳлантиришларнинг ўз асосли мантиқ, мазмуни ва воқеа-ҳодисалари борки, қўп бора такрорланган бу ҳодисаларда ҳосият бўлмаганлиги учун халқ билиб, уни тақиклаб, ҳеч бўлмаса, кейинги авлодларни огоҳлантириб кетган.

Иримлар ҳам бир халқдан иккинчисига, учинчисига қўчиб юради. Масалан, ҳозирги ёшлар 13 рақамини бахтсизлик келтиради, деб билишади, имтиҳонларга эски пой-афзал кийиб боришади. Бу одатлар Оврупо халқларидан. биринчи навбатда, рус халқидан бизнинг турмушимизга ўтиб келган иримлар бўлиб, ўзбек урф-одати, руҳияти, табиати, маросимларига мос келмаса-да, ёш авлодларнинг

купчилик қисми замон фарзандлари сифатида унга амал қиладилар.

«Иримчи ирим этар, ирими қирин кетар» деган мақол бор халқимизда. Бу мақолни икки маънога йўйиш мумкин. Биринчиси, иримчилар ирим қилаверадию, бундан ҳеч вақо ўзгармайди, хавотирланмаса ҳам бўлади, дейилмоқчи, иккинчиси, иримчи иримини ҳадеганда ташлай қолмайди, у бунга ўрганиб қолган, то ўлгунча унинг ҳамроҳи бўлиб қолади, деган маъно англашилади «Сувнинг ирими ёмон, қарининг ирими ёмон» деган мақол ҳам ўзбек халқининг бу одатга муносабатини белгилайди.

Кўряпсизки, ортиқча иримчилик, ҳар ишдан хавотирланавериш ота-боболаримиз томонидан салбий баҳолалиб, қораланган. Бироқ ирим-сирим ҳам халқ турмушига минг-минг йиллардан буён ҳамроҳлик қилиб, сингиб, унинг ажралмас қисмига айланиб қолганлигини унутмаслигимиз лозим. Шунинг учун ҳам ирим-сирим одагини ҳар бир халқ маданиятининг ажралмас таркибий қисми сифатида ўрганиш, унинг моҳиятини англаш, ҳаётий жиҳатдан далилланганларига амал қилиш, инсоният тажрибасидан ўғри фойдаланиш имконини беради. Шундай экан, ирим-сирим, иримчилик ҳодисалари ва одат-удумларига дуч келсангиз, масхаралаб, камситиб, устидан қулишга шошилманг, балки унинг моҳияти билан яхшилаб қизиқиб кўринг. Ахир у ҳам бошқаларники эмас, фақат Сизнинг аجدодларингизга хос ўзингизнинг урф-одатингиздир.

ҚАРҒИШЛАР

Атоқли шоир Расул Ҳамзатов «Менинг Доғистоним» китобида Она тили, Ватани ва унинг одамларини миллатдошлари — аварларни куқларга кутариб мақтаркан, «мёнинг қулимда бўлса аёлларимизнинг жон узиб қар-

гашларини, эркакларнинг болохонадор сўкишларини бир китоб қилган бўлардим», дея аварча қарғишу сўкишларни ҳам юксак инсоний маданият намунаси сифатида талқин қилган.

Ҳали биз савияю ватанпарварлик руҳи жиҳатидан Расул бобо даражасига етмаган бўлсак-да, ўзбекча қарғишу сўкишларга ҳам бир ҳолис назар солсак ёмон бўлмасди.

Бир замонлар даштдан келиб, олимлик қилмоқчи бўлган ҳаваскор «Ўзбек тилида ит номларининг келиб чиқиши» мавзуида илмий иш ёзган. Таниқли адиб уни масхаралаб, матбуотда фельетон қилган. Менинг назаримда, ўша ёш олимнинг ит номлари мазмун-моҳияти билан шуғулланмоқчи бўлиши унчалик қулғили ҳодиса бўлмай, аксинча, таърифий, маданий, ҳатто илмий аҳамиятга эга бўлган. Афсуски, жонқобил йигит пешонаси силаниши ўрнига илк қадамидаёқ кукрагидан тепки еган...

Қарғишнинг нималигини билмаган одам, айниқса, мусулмон бўлмаса керак. Қарғишу сўкиш борасида ҳам бизнинг ўзбек халқи қадимдан ҳеч қайси халқдан қолишмай келяпти. Кейинги аср, бунинг устига, шундай замон бўлдики, сўкинмаган эркак, қарганмаган аёлни бу дунёда топиб бўлмай қолди. Бу ҳам ўзига хос замонамиз таъриф-тавсифи, ижтимоий таҳлили бўлса, ажаб эмас...

Қарғиш муаллифлари асосан аёллардир. Улар қарғамай туролмайдилар. Болаларини, эрларини, бегоналарини, дўстнию душманни, эрмак учун бўлса ҳам қарғайдилар. Қарғишнинг қарғишдан фарқи бор, албатта. Адолатсизлик, номардлик олдида ожиз қолиб, ёлғиз оллои таолога зорланиб, ер муштлаб қарғаниш билан уйда шуңчаки боланинг бирор айтилган ишни ўз вақтида бажармагани учун қарғашни бир-бирига тенг қўйиб бўлмайди.

Қарғиш ҳам қадимий одат бўлиб, ҳар бир халқнинг

миллий турмуш тарзи, урф-одати, маданий даражаси, этник босқичларини аниқлаб, белгилаб беради. Ўзбекча қарғишларни ҳам алифбо ёки мазмуний, мавзу таснифига солиб ўргансангиз, бир неча китобни ташкил этар. Изоҳли лугати билан таҳлил қилсангиз, бир неча жилддан иборат бўлар...

Қарғиш бировдан ноҳақ жабр кўрган одамнинг унга ёмонлик соғиниши, ўлимини тилашидир. Қарғиш ҳам жойига, воқеа-ходисага, иштирокчиларнинг ёшига қараб адолатли, адолатсиз бўлиши мумкин. Қарғаган одам ҳамиша ҳақ дейиш ҳам адолатдан эмас. Ўрни билан у ноҳақ ҳам бўлиши мумкин. Қарғишнинг икки учи бўлади, деган халқимиз ҳақ.

«Жувонмарг бўлсин», «оғзидан қони келсин», «уйи куйсин», «калта қайтсин», «сочи тахтага таралсин», «изи куйсин», «оти ўчсин», «кўзига тупроқ тўлсин», «юзини тесқари қилсин», «жазосини худо берсин», «бири икки бўлмасин», «косаси оқармасин», «есин-ичсин — буюрмасин», «худодан топсин», «ўғил-қизининг ҳузурини кўрмасин», «гўр тортсин», «тухуми қурисин» ҳоказо ва ҳоказо.

Қарғишларнинг сони, тури, мавзуи, шахси жуда кўп.

Баъзан айрим ёлчимаган одамлар тўғрисида «буни қарғиш урган», «ота-онаси оқ қилган» деган ибораларни эшитиб қоласиз. Ўзбекчиликда бундай ҳодиса камдан-кам учрайди. «Оқ қилиш» яқинга, фарзандга нисбатан қарғашнинг энг олний шаклидир. Бу — фарзанддан воз кечиш, унинг шу оилага мансублигидан ор-номус қилишдир.

Халқимизда «онанинг қарғиши ўтмайди» деган нақл бор. Яъни она ўз болаларини тарбиялаш жараёнида минг бора қарғайди. Аммо бу ўз фарзандига ёмонликни, ўлим-

ни раво кўрганидан эмас, шунчаки аёллигидан, қарғишга ўрганиб қолганлигидан, уни танбех, дашном ўрнида ишлатганидан.

Бувию ойисидан, аммаю холасидан, қўни-қўшни хотинлардан кунда бировнинг шаънига қарғиш эшитиб юрган ўзбек қизлари ҳам ёшликдан қарғишга ўрганиб борадилар. Энди отанинг қарғиши бўлак. Одатда оталар қарғашмайди. Қадимдан улар мажбур бўлгандагина сўкади, иложи бўлмаса, уради. Қарғаш камдан кам содир бўладиган ҳодиса. Шунинг учун ҳам халқимизда «отанинг қарғиши ёмон» деган нақл юради. Ўзбек оталари ўғил-қизлари улар юзларини ерга қаратганда, оила номусини букканда, ёмон йўлга кирганда, қарғашга мажбур бўлади. Халқ айтганидай, «ёмон қарғайди». Қарғишлар ҳақида бизнинг адабиётимиз, илмимизда, маданиятшуносликда умуман жуда кам гапирилган. Профессор Малик Муродов халқ оғзаки ижоди тадқиқига бағишланган китобларидан бирида бу ҳақда яхши эслаб ўтган.

Мен Сизларга, кадрли ёш дўстлар, қадимий бир ривоятни ҳикоя қилиб берай. Нақл қилишларича, бу бўлиб ўтган воқеа экан...

Қадим замонда кўҳна Шош яқинида машҳур пир Занги ота хонадонида гузал Биби Ойша камолга етган. У кун сайин оқи окка, қизили қизилга ажралиб, тулин ойдай тулиб борган. Шош мадрасаларидан бирида сабоқ олаётган Қорахон исмли ўқтам йигит фавқулудда Биби Ойшани кўриб, уни жон-дилидан севиб қолган. Улар пинҳона учрашиб турганлар. Қиз ҳам хон авлоди, пахлавон ва зукко талабага кўнгил қўйган. Қорахон мадрасани битириш арафасида Занги ота хонадонига совчи юбориб, қизларини сўратган. Бироқ пир кўзларининг оқу қораси бўлган ёлғиз қизларини узоққа юборишга изи беролмаганлар.

Валиахд Қорахон эса ўзга шаҳарда ичкўёв бўлиб қололмаган. Ўз она шаҳри қадим Ўтрорга қайтиб, ҳокимлик қилган. Севишганлар мактуб олишиб туришган. Кейинги йилнинг олди ёз фаслида муштипар она воситачилигида Биби Ойша падари бузрукворидан Ўтрорга, бўлажак завжаси Қорахон ҳузурига боришга рухсат сўраган. Табиийки, ота тағин изн бермаганлар. Бу ҳол бир неча бор такрорлангач, бузруквор ўз пушти камаридан бўлган суюкли кизларига рухсат бериб, фотиҳага қўл очаркан, «манзилингга етгину муродингга етмагил», дея юзларига фотиҳа тортганлар...

Биби Ойша энагаси Бойжон хотун ва ун навкар паноҳида суворилардек кийиниб, махсус аргумокларда севгилиси мамлакатиға равона бўлган. Йўл юришган, мўл юришган. Гўзал ёзнинг майин эпкинида боғлару қирлар, тоғлару дарёлардан ўтганлар. Ўша замоннинг русуми бўйича қароқчиларча ҳужум қилган йўлдаги йўлтўсарлар навкарлари билан қилич чопишиб, гўзал Ойша ўзи маҳв этган душманлари қаллаларини найзаларга илиб Қорахонга совғага тайёрлаган.

Ниҳоят орзиқиб қутилган висол онларига ҳам яқин қолган. Ўтрор ерларига етиб келган Биби Ойша чопар юбортириб, севгилисини қарши олишга чорлаган. Қорахон хушхабардан юраги ҳаприқиб, Талас қирғоқларига аёнлари билан тенгсиз меҳмон, эртанги мезбонни қарши олган...

Биби Ойша висол олдидан чавандозлик — йўл кийимларини ечиб, кўпик сочиб, тошларга урилиб оқаётган Таласнинг кўзгудек тиник, шаффоф сувларига чўмилиб олишни ният қилган. Бойжон хотун паноҳида қулоч ёзиб сузган, чўмилган. Сулув маликалардек махсус келинлик кийимлари, ҳарир либосларини қирғоқ майсалари устида кияётганда... шувоклар орасидан икки қора илон чиқиб келиб, нозик вужуднинг икки еридан барабар чаккан...

Ойшабибининг беҳос чинкириғидан Қорахон ўз навкарлари билан бериги қирғокқа қандай ўтганини билмай қолган. Ошиқ ўз маъшуқасини кўтариб оғушига олган. Дарҳол муолажага киришиб, захарни сўриб ташлашга уринишган.

— Етиб келдим... Мен Сизникиман, — оҳиста нафас қилган Ойшабиби.

— Узоқ кутдим, мен ҳам ёлғиз Сизникиман, — нафас қилган Қорахон ҳаяжондан энтикиб.

Вазиятнинг қалтислигини англаб етган Қорахон шу заҳотиёқ ёнидаги устозига никоҳ ўқиттириб, Ойшабибини ўз никоҳига олган. Келин ўз куёви кўлида илинж билан жон таслим қилган...

Биби Ойша маликаларга хос катта ҳурмат билан дафн этилган. Бойжон хотун унинг ис-чирогини қилиб, қабрига парвона бўлган. Ошиқ йиғит Қорахон қирқ йил шохлик қилиб, Ойшабиби билан никоҳини бузмаган. Олдин Биби Ойша қабри тепасига, кейин унинг энараси Бойжон хотун мазори устига икки юксак гузаллик намунаси бўлган мақбара тиклатган.

Бу гапларга, мана, қарийб минг йил бўлди. Биби Ойша қиссаси ҳамон ошиқларнинг юрагини ўртайтиди. Дарвоқе, унинг ўзидек гузал ва нафис мақбараси ҳамон Қозогистоннинг ҳозирги Жамбул шаҳрида севги ва садоқат тимсоли сифатида қад кўтариб турибди. Бойжон хотун тутинган қизини унинг ёнида ҳамон ёмон кўзлардан қўриқлашда давом этмоқда. Хон Қорахон эса бир умр қовушилмаган никоҳ билан ўтган покиза инсон сифатида Авлиё ота номи билан ўз мақбарасида Биби Ойшадан бир сари қадам нарида мангу уйкуда ётибди...

Отанинг қарғиши ёмон, дейишади эскилар. Занги ота қарғанмаган, қизига бу тақдирни раво кўрмаган, факат андак оғринган эди, холос...

ЯХШИ НИЯТ

Яхши ният — ярим давлат, дейди халқимиз. Тилак билдириш, яхши ният, дуою олқишлар — бу ҳам ўзбек халқининг энг кадимий удумларидан биридир. Инсон ҳаётнинг барча фаслларида, турли ёшларда, турли муносабатлар билан, турмушнинг барча чорраҳаларида бир-бирига тилак билдиради, яхши ният қилади.

Бола туғилганда фарзанд, зурёд муборак бўлсин қилиниб, умрию ризки, ота-онаси, бобою бувиси билан берган бўлсин, дейилади. Бу ихчам тилакнинг мазмунида катта ҳикмат бор. Болаки туғилибдими, аввало унинг умри узун бўлсин, ризки насибаси мул бўлсин, ота-онаси тарбия бериб, оқ ювиб, оқ тараб, тишлаб-тирноғлаб вояга етказар экан, бу фарзанднинг ҳузур-ҳаловатини, иқболини кўришсин, халқнинг оғирини енгил қиладиган шахс бўлиб етишсин каби кўпга ва узокка мўлжалланган тилаклар биргина шу ибора-ҳикматда ўз жамулжамини топган.

Ўғил уйлантирилаётган, қиз турмушга чиқарилаётганда ҳам янги оила қутлуғ бўлсин, муборакбод қилиниб, «илоҳо икки ёшнинг бахти иқболини берсин, қўшгани билан қўша қарисин, ували-жували бўлишсин, тупрок олишса, олтин бўлсин» каби яхши ниятлар билдирилади. Бу билан ҳамроҳини топган бахти саодатини ҳам топсин, ўла-ўлгунча бир-бирларига содик ёстикдош бўлишсин, фарзандлари кўпу тарбияли бўлсин, топганлари ўзларига насиб қилсин, авлоднинг муносиб давомчилари бўлсинлар сингари ҳаётий, самимий тилаклар кўзда тутилган.

Сафарга, саёҳатга, хизматга отланаётган кишиларга, «сафарингиз беҳатар бўлсин, эсон-омон яна дийдор кўришайлик, худо ёр, пирлар мададкор бўлсин», деган тилаклар билдирилади. Мўйсафидлар, ота-оналар фар-

ий бурч саналади. «Яхшилик қил» дарёга ташла, балик билади, балик билмаса — Холик билади», ақидасига риоя қиларкан, ўзбек ҳар бир ўзга одамга, унинг ёши, жинси миллати, қавмидан қатъи назар, яхшилик соғиниб яшайди.

Яхши ният, тилақ билан боғлиқ ўзбек халқ мақоллари ҳам бир талай. Улардан:

*Яхши сўз-жон озиғи, ёмон сўз-бош қозиғи;
Яхши ошини ейди, ёмон-бошини.
Яхшидан-вафо, ёмондан-жафо;
Яхшилик турга элтар, ёмонлик гўрга;
Яхшиликка яхшилик-ҳар кишининг иши, ёмонликка яхшилик-эр
кишининг иши;
Яхши сўз ҳам, ёмон сўз ҳам бир оғиздан чиқади;
Яхши гап билан илом инидан чиқади. Ёмон гап билан пичоқ қини-
дан чиқади;
Яхшини бил дзидан, ёмонни бил кузидан;
Яхшини қуриб, нуқур қил, ёмонни қуриб фикр қил;
Яхшилик қилсанг-яшир, яхшилик кўрсанг-ошир;
Одамдан яхши от қолсин;
Яхши чечакки боларни қўнади.*

каби ахлокийи-дидактик мақол-нақллар шулар жумласи-
дандир.

Яхши ният, тилақлар одоб-ахлоқ, насиҳат, масляҳат, яхшилик-соғиниш майлларида бўлганидан оддий муома-
ла-муносабат, кундалик турмуш лаҳзалари, умргузар-
онлик йўлларида, умр сабоқлари сифатида ҳар қадамда
учрайди.

*Хуш келибсиз;
Хуш кўрдик;
Яхши боринг;
Яхши қолинг;
Яхши ётиб-туринг;
Ширин тушлар кўринг;
Ёқимли иштаҳа, иштаҳангиз қарнай бўлсин;*

Хайрли тун. Хайрли тонг,
 Яхшиликка буюрсин,
 Яхши кунларингизга ярасин,
 Яхши кунларда кўришайлик,
 Кўз тегмасин,
 Барака топинг,
 Уйингизга бугдой тўлсин,
 Бола-чақангизнинг ҳузур-ҳаловатини кўринг,
 Яхши ниятларингиз ўзингизга ер бўлсин
 Тупроқ олсангиз, олтин бўлсин,
 Кучқордай ўғил берсин;
 Топгангиз тўйга буюрсин;
 Файз-баракангизни берсин;
 Умрингиз цоқ бўлсин;
 Уйлаган ниятларингизга етиб юринг;
 Хўжайи Хиёр ҳамроҳингиз бўлсин

Инсоннинг бошига ҳар хил савдолар тушиши мумкин. Миннатсиз ош, ғавгосиз бош бўлмас, дейди узбек. Жабрдийда, аламдийда кишидан кунгил сўраганда; уни юпатилганда, одатда, «кунгилнингизни чуқтирманг, ойинг ун беши қоронғу бўлса, ун беши ёруғ». «Албатта ёруғ кунлар ҳам кетади». «Бошингиз омон, жонингиз соғ бўлсин» «Бошингиз тошдан бўлсин». «Бу кунлар унут бўлиб кетади». «Йигит кишининг боши омон бўлса, мол-дунё топилади». «Давлат, пул қўлнинг кири». «Мол топилади, жон топилмайди», қабилидаги жумла, ибора, сўзлар, мақолу нақллар қўлланилади.

Адолатсизлик олдида ожиз қолиб, ер муштлаб, йиглаб-зорланиб турган одамга, «куйинманг, кенг бўлинг, у худо беҳабарга ҳам тикилган-боққани бордир». «Қарз қиёматда қолмас», дейдилар. «Қирқ кун ўтмай худойи таолонинг ўзи кўрсатади». «Худонинг ғазабига учрайди». «Ўшанда мени айтди дейсиз», деган гапни қилишади.

Совет ҳокимияти йилларида бир пиёла чой устидаги дилкаш суҳбатлар майхўрлик, кадаҳ кўтариб ваъз айтиш

одатига айланди. Шунда ҳам ўзбек эски, қадимий анъаналарини саклаб қолди. Ихчам фалсафий қадах сўзлар яратилди:

*Энг ёмон қунимиз шундай бўлсин;
Дўстларнинг жони соғ бўлсин;
Дўстлик, яхшилик бор бўлсин,
Ҳаммани ҳам яхши қунларга етказсин.
Туи бўлсини ҳам бўлмасин,
Дўстлар орасига ғаламис ораламасин;
Қасд қилган паст бўлсин, ва ҳоказо.*

Кишининг кўнглига қараш, нозиктаъблик, дардқашлик ҳамдардлик ўзбекнинг кўнгил ҳамроҳи. Биз ўзганинг дард-ғамига, ташвишига лоқайд, бефарқ қаролмаймиз. Шодлигидан теримизга сиғмай қувонамиз. Дард-ташвишига шерик бўламиз.

*Мушқулингиз осон бўлсин;
Дўстга зор, дўшманга хор, номардга муҳтож қилмасин;
Кўнглингизга олманг;
Оғир бўлинг;
Бориға барақа;
Барақасини берсин;
Қаторда хато бўлмасин;
Кўпга берсин, кўпнинг қаторида бизга ҳам берсин;
Бир-биримиздан кам қилмасин;
Ишингиз бароридан (ўнгидан) келсин;
Кўп берсин, кўл берсин, кенг феъл, кетмас давлат берсин;
Ёмоннинг юзини тесқари қилсин;
Яхшиларга ёндоштиргин, ёмонлардан узоқлаштиргин;
Айтганингиз келсин;
Фаришталар омин десин.*

Ўзаро муомала-муносабат, учрашув, юз кўришувларда шундай қисқа мулоқотлар бўлиб ўтади:

— Ҳорманг

— Бор бўлинг. (Саломат бўлинг)

— Чошга барака. (Хирмонга барака)

— Умрингизга барака.

— Яхшимисиз, тан-жонингиз соғми?

— Худога шикр, ўзингиз тинчмисиз. бола-чақалар омонми?

— Бу яхшилигингизни ула-улуғича унутмаман. Мендин қайтмаса, худодан қайтсин.

— Баносидан яхшилик қолади. Бу менинг инсоний бурчим.

— Миннатдорман, худо умри жонингизни зиёда қилсин, дунё тургунча туринг. Бола-чақангизнинг орзу-ҳавасини кўринг.

— Раҳмат. Яхши ниятларингиз ўзингизга ҳам ер бўлсин, ва хоказо.

Сигнингиз, имон-этикод билан боғлиқ яхши ниятлар ҳам ҳаётда жуда кўп қўлланилади. Улар рухланиш, мадад, ишонч ва этикодни кучайтиришга ёрдам беради.

«Ё Алл», «Ё пирим», «Ё Алишерн худо», «Ё раббим» каби хитоблар шулар жумласидандир. Бир ишга жазм қилиш, фаолиятни бошлаш, киришиш, полвонлик, кураш ҳамда кўпқари-улоқда ва бошқа ҳарбу зарбларда куч-қувват талаб қилинган лаҳзаларда бу хитоблар бот-бот қўлланилади.

Дастурхон, таом, бир пиёла чой устидаги суҳбатларда, дафъатан, ош еб турганингизда янги меҳмон келиб қолса, «э, келинг, келинг, кайнанагиз суяр экан», дейилади. Меҳмон ҳам албатта, «рахмат, кайнаман суймаса, қизини берармиди», дейди. Овқатин охиригача едиришга ундашди, «олинг, колдирманг, дунёнинг охирига етиб юринг, ҳамма савоби шу охириги лўкмада-да», деган жўмла ишлатилади. Чой кўяётганда, сўнгги пиёла чой узатилган кишига, пиёлада чой жуда кам бўлса-да, «марҳамат, дунёнинг охирига етиб юринг», дейилади. Бу билан, аввало чой қўювчи ўзини, меҳмонни чойнинг камлиги учун хижолатпазликдан қўтқўзади. Иккинчидан, дунёнинг охирига етиб юринг, деганда, Сизнинг умрингиз

тугаганда, дунё ҳам тугаб, қиёмат-қойим бўлсин, деган ният эмас, худо берган умрингизни яшаг-у, обрў-эътиборингиз, яхши номингиз билан дунё тургунча туринг, умрингиз боқий бўлсин, деган эзгу тилак билдиришади.

Ўзбекнинг ҳар гапида ишлатиладиган яхши ният, тилаклари бу халқнинг одоб-ахлоқи юксак бўлган қадимий маданият эгаси эканлигидан далолат беради. «Ёмонлик ҳамманинг, ёш боланинг ҳам қўлидан келади», дейди халқ.

Қавмимизнинг тили ширин, гапи қизик, қалби саховат, меҳр-мухаббатга тула, ниятлари пок, яхшилик ва эзгуликка йўғрилган. Сиз билан биз ҳам бу хислатлардан бенасиб қолмаслигимиз лозим.

VII БОБ. ОХИРАТ

худойи

Худойи одати илдизлари узок замонларга бориб та-
калади. Бу одат оллох йўлига қилинган хайр-эхсон бўлиб,
худо йўли, хатми куръон, дуою фотиҳа, кон чикариш,
курбонлик деб ҳам аталади. Қадим боболаримиз табиат
саховати, серҳосиллиги, сернеъматлилигини худонинг
инояти биллиб, бунга шукрона айтиб, йигиб-терилажак
ёки йигиштирилган ҳосилнинг бир қисмини аввало оллон
таолога, қолаверса, пайғамбару чор-ёрлар, ўтган марҳум-
ларнинг руҳига бағишлаган. Бунинг учун махсус жон-
ликлар сўйилиб, дошқозонлар қурилган. Элга оби ху-
дойи, ош, шўрва, нон, ниполда тортилган. Бу неъматлар
даврга, мавсумга, микёсга қараб тарқатилган.

Ҳозирги замонда ҳам худойи турли қўрилишларда ўт-
казилиб келинади. Биринчи галда бу одат вафот этган ки-
шининг ёди-хотири учун етти, йигирма, қирк, йилли ни-
шонлаш билан боғлиқ бўлиб, бунда худойига таклиф
этилган домла, диний назорат вакили «Қуръони карим»
дан лозим сураларни ўқиб, марҳум руҳига, барча ўтган-
лар ёдига бахшида қилади. Бу дуою фотиҳа мачитда,
домланинг уйида, гойибона ижро этилиши ҳам мумкин.

Ундан сўнг жамоага ош берилган. Маҳалла, қарин-
дош-уруғ, хизматдошлар айтилган пайтда: сахар ёки
пешинда келиб худойи ошини савоб йўлига еб кетиша-
ди. Ҳар тўп, гуруҳ ошга қўл уриши ёки фотиҳа олдида
махсус домлага ёки гуруҳ орасидаги «Қуръон» сурала-
ридан ёд билувчи кишилар маърака сабабчиси ёдига

ва уни ташкил қилган ўғил-қиз, ака-ука савоби шаънига дуою фотиҳа ўқитилиб, худойи қондаларига амал қилинади.

Одатда, ўзбек, тожик, қозоқ ва бошқа Ўрта Осиё халқларида худойига асосан палов ош дамланади. Баъзи жойларда, айрим вилоят, туманларда шўрва, ғўлун шарбат, ковордок тортиш ҳолларини ҳам кузатишимиз мумкин.

Бугунги кунда диний маросимларга кенг йўл берилиши, эътиқод эркинлиги муносабати билан худойи тантаналарига катта имкониятлар яратилди. Худойининг турлари ҳам кўпайди. Ҳозир замондошларимиз оғир хасталикдан тузалиб кетганда, янги ҳовлига кўчиб кирганда, бирор фалокатдан эсон-омон қутулиб қолганда, ўғил армия хизматидан қайтиб келганда, енгил машина олганда, ўғил-қиз олий ўқув юртига ўқишга кирганда, таваллуд ёшларидан пайғамбар ёши — олтмиш учга тўлганда худойи қилиб элнинг олдидан ўтишади.

Худойини тўйсифат қилиб ўтказиш, катта ош тортиш, дастурхонни турли ноз-неъматларга тўлдириш билан худойидан ижобат, савоб кутиш, тамагирлик, эскичасига ҳам, янгичасига ҳам қораланади, гуноҳ саналади. Шунинг учун ҳам такводор кишилар ўлганининг ёшига, дину имон, тариқат борасидаги мавқеига, мусулмонлик даражасига қараб, бундай худойиларга ўз муносабатларини билдирадилар. Худойининг худойичалари, яъни пайшан-балик ва якшанбаликлар ҳам катта маъраканинг кичрайтирилганларидир. Уларда ҳам ақидага кўра ҳолвайтар, талқон, ҳўл ва курук мева тортилади. Агар худойи ўтказувчи киши бева-бечора, камбағал бўлса, бизнинг жумҳуриятимизда бундай оилалар аҳолининг ярмини ташкил этади, бундай хонадон учун беш-олтита мўйсафидин чакириб, кичик ис-чирок қилиб, дуою фотиҳа ўқитиб юбориш билан кифояланилади.

Кўп вилоятларда, масалан Қашқадарё, Сурхондарё Самарканд, Бухоро, Фарғона водийсида марҳум норасида, ёш ва ўрта ёшда бемахал оламдан кўз юмган бўлса, (унинг маъракасида), азбаройи марҳумга куйинганларидан маросим тановулини қилмайдилар. Баъзан ирим қилиб ҳам бундай худойиларда тотинмайдилар. Тошкентда эсанма сабабдандир бунга эътибор берилмайди.

Дуою фотиҳа, хатми-қуръон, худойи одатида бойваччалик, манманлик, эл кўрарга катта ош-сув бериш, исрофгарчилик қилиш олқишланмайди.

Арабларда яқинда ўлик чиққан хонадон остонасига кичик бўйра-шолча ташлаб қўйилади. Ўтган-қайтган муслмонлар, ўзлари пайкаб, шу шолчага чўкка тушиб, марҳумнинг хотирига дуойи фотиҳа ўқиб, тагин туриб кетаверишади. Ҳеч ким, ҳатто ўлик эгаси ҳам бундан хабар топмай қолади. Асл худойи, худо йўлига ўқилган ибодат шундай бўлмоғи лозим.

Ҳар бир урф-одатга замон ўз тамғасини, талаб-эhtiжлари, ўзгартиришларини киритади. Шу жиҳатдан худойи одати турли вилоят ва туманларда турли замон ва мавсумларда турлича бўлган бўлиши мумкин.

ЗИЁРАТ

Зиёрат — арабча бирор жойга бориш, деган маънони бериб, у ислом билан қўшилгач, диний тусга кирди. Зиёрат, аввало Каъба, Маккаю Мадина, Туркистонда Қул Ҳожа Аҳмад Яссавий, Бухорода Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий, Хивада Паҳлавон Маҳмуд сингари авлиёларни бориб тавоф қилиш, улар руҳи покларига дуою фотиҳа қилиб келишдан иборат бўлган. Баъзилар зиёратга боргач, муайян авлиёга атаб, қурбонлик ҳам қилиб бирор жонлик сўйиб қайтганлар Маккаю Мукар-

рамани зиёрат қилиш, яъни ҳажга бориш ҳар бир мусулмон учун фарз саналади.

Ровийлар ривоят қилишларича, бир киши араб саҳросида ҳажни ихтиёр қилиб кетаётган экан. Бир маҳал қараса, узокда бир аёл кўринибди. У югурганча дўмпайиб турган қора нарса томон чопиб келмокда экан. Ҳалиги киши аёлдан аввалроқ қора нарсага етиб бориб қараса, у ўлиб ётган қандайдир қуш экан. Киши хайрон қолибди, аёл етиб келибди.

— Намунча шошиб келяпсан? — сўрабди у аёлдан.

— Мана шу қушни олиб кетмокчидим.

— Исланиб қолибди-ку, нима қиласан бунн?

— Болаларим оч ўтиришибди, пишириб бераман.

Кишининг раҳми келиб халтасидаги бор-будини, тал-қонларини аёлга берибди. Ўзи озиксиз қолибди. Маккагача ҳали йўл узок экан. У шу ерда қолибди.

Эртасига Маккадан бир гуруҳ ҳожилар қайтишибди ва унга зиёратлари шу киши туфайли қабул бўлганини айтишибди.

Демак, оч қолганларга ёрдам берган халиги киши йўлдаёқ ўз зиёратини қабул қилдиришга лойиқ ҳаракат қилган. Агар у аёлга ёрдам бермаганида Маккага юз марта борганида ҳам зиёрати қабул бўлмасди.

Маккадаги Қазбатуллоҳни зиёрат қилиш — ҳаж шартларини адо этиш ҳар бир мўмин-мусулмоннинг орзу ниятидир. Бу мақомга муяссар бўлганларни халқ орасида ҳожин дейилади. Ҳожин — ҳаж сафарини адо этган кишиндир. Халқда «ҳам зиёрат ҳам тижорат» деган гап бор. Ислом тижоратни рад этмайди.

Зиёрат айти пайтда ўз асл маъносида ҳам қўлланилиб, бирор мамлакат, шаҳар, овул, қишлоққа сафар, меҳмон бўлиб ё бирор сабаб билан бориб-келишга ҳам айтилади. Ҳозирда бизда Термиз, Самарқанд, Бухоро,

Шахрисабз, Хива, Туркистон, Авлиё ота (Жамбул), Қўқон сингари тарихий шаҳарларга саёҳатчилик йўли билан зиёрат қилиш уюштирилиб турилади. Оврупо, чет эл сафарлари ҳам зиёратнинг бир тури ҳисобланади.

Одатда зиёрат (сафар)дан қайтган кишиларни биз ўзбеклар: «Зиёратлар қабул бўлсин», деб қарши оламиз. Ўз навбатида зиёратчилар ҳам: «Муродингиз ҳосил бўлсин», дея жавоб қилишади. Бу зиёрат одатининг таомили. Зиёратдан қайтганлар ўша жойлардан эсдалик совғалар келтирганлар.

Зиёрат қилиш одати нафакат мукаддас жойларга нисбатан, балки барча марҳумлар мамлакати — турли мазорлар, қариндош-уруғларнинг, ота-онанинг хилхоналарига бориб, дуою фотиҳа ўқишда ҳам ижро этилган. Хатто оқил-фозил кишиларнинг ҳолидан хабар олиш ҳам зиёрат қилиш саналади. Чин кўнгил ва ихлос ила қилинган зиёратлар қабул бўлади.

Мен бир кампирни билардим. Юз ёшларни қоралган, сочлари оппоқ, чехралари нурдай бу кампирни кишлоқнинг каттаю кичиги астойдил ҳурмат қилар, бирор узок сафаргами, оғир юмушгами йўл олишдан аввал, албатта, кампирнинг зиёратида бўлишар, у йўловчига оқ йўл тилаб, дуои фотиҳа берарди. «Фалончи кампирнинг дуосини олган кам бўлмайди», дейишарди.

Дарвоқе, шундай.

Ҳаётда шундай кишилар бўладики, уларни ҳар сафар зиёрат қилганингизда қалбингиз нурга тўлиб, миннатдор бўласиз.

Ўтмишда ҳар буюк шахснинг ўз пири, зиёратгоҳи бўлган. Масалан, Амир Темур ҳам ўз пирларини бот-бот зиёрат қилиб туришдан эринмаган.

Ўз зиёратгоҳи бўлмаганлар ғариб, шўрлик кимсалардир. «Менинг ўз сиғинар мазорларим бор», дейди шоир.

Зиёратгоҳ жойнинг ҳашаматли, маҳобатли бўлиши шарт эмас.

Тарихий жараёнда баъзан ўз ғояларини зўрлаб ўтказишга интиланлар сунъий зиёратгоҳлар ташкил этишган.

Масалан, Тошкентдаги ва бошқа жойлардаги турлитуман ҳайкаллар пойига гулчамбарлар қўйиш ҳам ҳеч вақт ихтиёрий равишда бўлганмас.

Токи кишилар юрак-юракдан интилиб, талпинмас эканлар, само қадар юксалган тилла қошоналар ҳам зиёратгоҳ бўлолмайди.

«Дунёдаги энг улуғ зиёратгоҳ инсонлар қалби», деган гап бор. Ҳақиқатан ҳам, инсон қалбидек дурри жавохирга тўла тубсиз уммон, хазинаю дафина ёруғ оламда йўқ. Булардан баҳраманд бўлмоқ учун том маънодаги инсон сўзига лойиқ бўлишга интилиш даркор.

Ҳозирги вақтда «зиёрат» сўзининг маъноси жуда-жуда кенгайиб кетган. Одамлар ўртасидаги самимий муносабатлар, инсоний туйғулар, барчаси шу тушунча остида мужассамлашади. Уни яқкаш хурофотга элтиб тақайди-ганлар катта хато қилишади.

МУШКУЛҚУШОД, БИБИ СЕШАНБА, МАВЛУД

Биби Сешанба, Биби Мушкулқушод қаби одатлар ҳам ўзбек халқи ҳаётида узоқ даврлардан буён яшаб келади. Биби Фотима пайгамбаримиз Муҳаммад аллайҳиссаломнинг кизлари бўлганлар. Биби Мушкулқушод ва Биби сешанбалар эса мусулмон хотин-кизлари тасаввуридан кишиларнинг мушкулчини осон қиладиган, авлиё хотинлар саналган.

Қадимдан отинойилар, «кўзи очик» аёллар мушкулқушод маросими ўтказганлар. Бошига мушкул тушган аёл (оилада бирор фалокат, беморлик бўлса) маҳал-

ланинг отинойсига иккита иссиқ нон, икки ховуч қора майиз, иккита пилта (пахта) чироқ, бир танга (20 тийин) келтириб, шу оила ҳимоясига Биби Мушкулкушоддан мадад сўраб, тиловат ўқиттирилган. Бу маросим ҳар чоршанба кuni ўтказилган. Чунки афсонага кўра Ҳазрат Баховуддин Нақшбандийнинг холалари ўроғини йўқотган ўтинчига ёрдам бериб, ҳар чоршанба кунлари бу илоҳий аёлни эслаб, ис-чироқ қилиши лозимлигини тайинлаган. Шундан буён Биби Мушкулкушод руҳига бағишланган маросим фақат чоршанба кунлари ўтказилиб келинган.

Биби Сешанба эса оила бахтининг ҳимоячиси саналган. Биби Сешанба маросими ҳам аёлларнинг диний урф-одати бўлиб, сешанба кунлари ўтказилган. Қуръоннинг маълум суралари ёдланиб, амру маъруф, диний қонун-қоидалар, ҳадислар ўқилган, эслатилган. Биби Сешанба одатида Мушкулкушодга нисбатан иштирокчи хотинлар кўпчилики ташкил этган. Биби Сешанбаларда пайғамбар алайҳиссаломнинг қизлари Биби Фотима ҳаётидан турли ривоятлар, ибратли воқеа-ҳодисалар ҳикоя қилиб берилган.

Шундай ривоятларнинг бирида айтилишича, Биби Фотима шунчалик меҳрибон, саховатли ва кўнгилчан бўлган эканларки, ҳатто супра ёйиб, нон қилишга ўтирилганларида то ҳамир қориб, нон ёпгунларича супрани турли қушлар, кабутарлар ўраб олиб, унни чуқишиб, истеъмол қилишаркан. Биби Фотима уларнинг бу ёқимли машғулотига ҳалақит бермас эканлар. Бир гал тагин шу машғулот билан овора бўлганларида оталари Муҳаммад алайҳиссалом шошилтириб, умматлари учун тезроқ нон ёпишларини талаб қилиб қолибдилар. Биби Фотима қушу кабутарларни супра устидан нечоғлиқ ҳайдамасинлар, улар нари силжишмасмиш. Шунда Биби Фотима

кўлларидаги хамир чакичи билан бир кушнинг кўкрагига секин туртибдилар.

Бу Биби Фотиманинг яхши кўрган паррандалари-беозор мусича бўлиб, шундан бу кушнинг кўкрагида чакич ўрни, бир тўп хол бўлиб қолган экан... Шу сабабдан бўлса керак, баъзи бир жойларда мусичани Биби Фотима деб ҳам аташади.

Биби Мушкулкушод, Биби Сешанба одатлари аёллар диний маросими сифатида хайр-садақа, худойи одатларига яқин бўлиб, ислом дини ақидаларидан бири сифатида яшаб келаётир. Шундай одатлардан яна бири Мавлуд ҳамдир. Мавлуд — туғиллиш дегани бўлиб, Мухаммад Пайгамбарнинг туғилган кунлари сифатида нишонланган Мавлуд маросимлари диний издиҳом — худойи шаклида бўлиб, унда кўпчилик катнашади. Маросимда Мухаммад алайҳиссаломнинг таржиман ҳоллари ҳақидаги Мавлуд китоби ўқилади. Кейинги йилларда бу одат хотин-қизларнинг Мушкулкушод, Биби Сешанба одатлари каби аёлларнинг хонадон маросимига айланиб, отиндиндор бекаларнинг диний зиёфат, амру маъруф, Қуръон оятларидан ёд ўқиш каби маъракасига айланиб кетган. Мавлуд ҳозир ҳам хотин-қизлар диний йиғинлари тарзида ўтказилиб келинмоқда. Мавлуд ўз мавқеи ва оммавийлиги жиҳатидан Мушкулкушод ва Биби Сешанба маросимларидан катта, эътиборлироқдир.

ХАЙР-САДАҚА

Садақа дегани нима ўзи? Хайр-садақа деганда мусулмоннинг Худо йўлига бирор нимани аташи, бағишлаши, эҳсон, тухфа, ҳадя, садақа қилиши тушунилади. Садақа одамларнинг махсус кишилар: қаландар, маддох, гадо, отинойи, мулла, майиб-мажруҳ, кунидан қолган бева-

бечораларга кўнгилдан чиқариб берган моддий ёрдами — пул-чақа, мол-нон, майиз-ёнгок, кийим-бош ва ҳоказолардир.

Садақа чиқариш, хайр-эҳсон қилиш бизнинг ўзбек халқимиз урф-одатларида жуда қадимдан мавжуд бўлиб, бу меҳр-шафқат, хайрия ва беминнат ёрдам миллатимиз рухига бир умр ҳамроҳ бўлиб келганлигидан далолат беради. «Садақан радди бало» — «садақа балоқазони қайтаради» деган ақидага амал қилган ота-боларимиз ҳар йили экин-тикин экиш ва ҳосилни йиғиб-теришдан аввал катта хайр-садақалар — қурбонликлар қилишган. Бу маросимлар, айниқса, девидарвишона одатларида, ҳайитларда, рўзан майрамазонларда фитр рўза шаклларида, мазорларга зиёратлар, азиз-авлиёларни тавоф қилишларда чин кўнгилдан имон келтириб, ижро этилган.

Оллон таоло, табиат яхши, серҳосил неъматлар ҳадя қилиши учун туя, ҳўкиз, қўй-қўзилар сўйилиб, дарвишоналар қилинган. Дошқозонларда шўрва, паловлар пиширилган. Тандир-тандир нонлар ёпилган. Албатта, бу таомлар биринчи навбатда муҳтож, заиф, камбағал, бева-бечораларга тортик қилинган.

Хайриялар мусофирхоналар, шифохоналар, етимхоналар, масжид ва мактабларга сидқидилдан, беминнат, бетама берилган. Хайр-садақанинг тагин бир тури — аёлдир-эркакдир, ёмон туш кўрса, рухияти бузилса, албатта чорёрларга бирор жонлиқ атаб, зиёратгоҳ жойларга, мазоротларга олиб бориб, бу жонлиқни (қўй-эчки, ҳўроз, товуқ) сўйиб, кўча оши (момо оши) қилинган. Албатта, суюк ош. Бу ошни кўчадан ўтган одамлар, асосан кекса кишилар савоб учун назр қилган одамга парвардигордан шифо тилаб, еб-ичиб олишган. Болачақалар ҳам бу таомлардан бенасиб қолмаган. Садақачи-

нинг рухи кўтарилиб, аксарият шундан шифо топиб кетган.

Мушкулкушод, Бибисешанба, Мавлуд, кинна оши маросимлари ҳам отинойи, табиблар бошчилигида ўтказилиб, бу хайрия-садақахўрликнинг ўзига хос кўринишларидир. Бундай ҳолларда мушкулкушодчи, яъни, мушқули ечилиши, осон бўлиши худодан тиланган киши — эркак-аёл, атаганини тўртта иссик нон, шунга мос майиз, нишолда, пул келтириб, чорёрлар арвохларига чирок ёкиб, дуои фотиҳа ўқишни илтимос қилишган. Отин ойн уларнинг иштирокида ёки ёлғиз ўзи бу маросимни инсоф билан бажо келтирган.

«Садақа» сўзи «садқа» деб ҳам айтилади. «Садқан сар» — «бош-кўздан садақа» деган ибора бунга мисол. Хайрия зўрлаб, ихтиёрингиздан ташқари олинса, (масалан, ўғирлаб, талончилик қилиб, зўравонлик билан, кутилмаганда йўқотиб қўйиш) одамлар «садқан сар» деб, ўша пул ё молни бошларидан уч марта айланттириб, назрни мажбур қилган зўравонга топширганлар. «Югурганникимас, буюрганникийкан», дея ўзларини юпатиб, «келган бало-қазо шунга урсин», «бола-чақамдан садақа» дейишган.

«Садақа», «садқа», «айланиш», «ўргулиш», «назр», «ниёз» сўzlари маъно жиҳатдан бир-бири мазмунини тўлдириб, бойитиб келади. «Садақа» сўзи халқ орасида «садаға» шаклида ҳам ишлатилади. «Жоним садақа», «жоним тасаддуқ», «садағаси кетай», «тасаддуғинг кетай», «айланай», «ўргулай», «дардингни олай», «жоним қурбон» ибора атамалари шундан қолган. Бу маросим — қадимий одат ҳақида бобокалонларингиздан бири Бобур мирзо ҳаётларидан бўлиб ўтган бир воқеани келтираман:

Хиндни забт этиб, у ерда давру даврон сура бошла-

ган шоҳнинг бошига мушкул иш тушади. Сандал шахрига ҳоким қилиб тайинланган тўнғич фарзанд Ҳумоюн мирзо оғир бетоб бўлиб қолади. Ҳинду араб, форсу рум табиблари шахзодаи валчаҳд дардига малҳам тополмайдилар. Киндик қони томган Афғонистон ери Ғазна вилоятидан ва ҳатто, Мовароуннаҳрнинг бобурийлар она юрти — Андижон музофотидан табиблар чакиртирилади. Таасуфки, сўнги умид ҳам пучга чиқади. Шунда Бобур мирзо содиқ ўнг қўл вазиридан:

— Бундай пайтда не тадбир қўриладур, жаноби бек? — деб сўрайдилар.

— Бундай ҳолатда яхши кўрган бирор нимарсангиз садақа қилинадур, — жавоб беради бек хўжасига салтанатнинг буюк бойлиги — ёнғокдан йирикроқ гавҳар — Кўхинурун назарда тутиб.

— Яхши кўрган нимарса?! — дея ўйга ботади Бобур мирзо. — Менинг энг яхши кўрган нимарсам ўзимнинг жонимдур! — дейди шоҳ оғир сўлиш олиб. — Пуштикамаримизга ўз жонимизни садқа қилдук...

— Нималар деяётирсиз? Сўзингизни қайтиб олинг, гуноҳ бўладур, — дейди шошиб қолган вазир ёлвориб.

Аммо подшонинг амри вожиб, Бобур мирзо Ҳумоюн ётган хонага кириб, бемор атрофидан худё ёди билан уч марта айланаркан:

— Пуштикамаримизга жонимиз садақа. Парвардигор, фарзандимнинг дарду беморлигини мен қабул қилдим. Менинг жоним унга садқа бўлсун! — дея имон келтирадилар.

Бу ҳақда бобокалонингизнинг ўзлари: «Ажабки, кўкдан мурувват бўлиб, шу аснода Ҳумоюннинг юзига қизил югуриб, кўзлари очилди. Мен эсам лоҳас тортиб, танимдан мадор кетиб йиқилдим...» — дея ёзадилар «Бобурнома» китобларида.

Хайр-садақа, назр-ниёз халқ орасида қурбон ҳайити, рузан майрамазон, намоз кунлари айникса, оммавий тарзда амалга оширилган. Илмдор, донишманд кексалар, муштипар, кимсасиз аёллар, отинбиби ва муллаларга фитр рўза, закот, садақа, назр берилган. Садақахўрлар, яъни, қадимдан халқ орасида махсус маддохлар авлодлари бўлиб, улар шаҳар-қишлоқлар, бозорлар, мазоротлар, кўча-кўйларда кезиб, оллои таоло, пайғамбар мадҳини қилганлар. Амалдор, деҳқон, қосиб, ҳунармандларни инсоф, адолат, меҳр-шафқатга чақирганлар. Бу йўлда Юсуф Болюсоғуний, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Сўфи Оллоёр, Паҳлавон Маҳмуд, Шох Маишраб, Махтумқули панд-насиҳат, ҳикмат ва ғазалларидан фойдаланишган. Шу йўсин ёд айтиш, қорилик ижодкорлиги билан ўз ризқларини ҳалоллаб ейишган.

Инқилоб йиллари садақанинг мазмуни ўша-ўша бўлсада, унинг шакли ўзгариб, оч-юпуш хаякка, етимхоналарга, ярадорларга ёрдам учун Сиз тенги кашшофлар ионалар — хайр-садақалар тўплаганлар.

— Беморларга, етимларга, занфларга хайр-садақа қилинг, иона беринг, — дея танга-чақа, озик-овқат, кийим ё мато йиққанлар. Мамлакат тақдири оғир кечган дамларда В.И. Ленин 1921 йили Орол денгизи балиқчилари ва ишчиларига махсус мактуб йўллаб, Совет Россиясида очликдан ўлим ҳоҳи ёқасида турган 70 минг етим-есир болаларнинг ҳаётларини сақлаб қолиш учун иона — садақа сўрашдан уялмаган эди. Ўшанда «дохий чақирғи»деб оғзидаги сўнгги лўқмасигача Россия болаларига юборган она Оролимиз ва унинг фидойи халқи бугунги кунга келиб, жаҳон афкор оммасидан ўзи жон таслим қилиш олдидан сўнгги мадад, садақа қутмоқда...

Хайр-садақа қилиш — инсонийлик, меҳр-шафқат

мева-сидир Садака бериш билан ўзга мушкул аҳволда-
ги инсонга ёрдам қўли чўзилади. Садакахўр бундан ўз
аҳволини ўнғариб олади. Садака берувчи эса имон-эъти-
қоди, меҳр-шафқат ҳисси мустаҳкамланиб, худо, табиат,
инсон олдида ўз бурчини бажарган ҳисобланади. Ҳозир-
ги кунда ҳам айрим туман ва қишлоқларда баъзи асл
маддохлар авлодларига мансуб садакахўрлар, кам бўлса-
да мавжуд. Бошқа касб эгалари сингари бу соҳада
ҳам ота-боболар касб-корлари, сулоласи нима билан шу-
ғулланганликларини яхши билмаслик оқибатида, бизнинг
замонамизда хайр-садакани тайини йўқ гадолар, дайди-
лар, лўлилар тиланиб, йиғиб-териб олмоқдалар. Аслида
кадимги маддохлар насл сурган асл садакахўрлар бўлиб,
ўз хайр-эҳсонларини оклаганлар. Ок ридо, кўлда асо,
маҳсуе чарм тўрва тутган маддохларнинг кишини ал-
лаловчи, оҳангдор мадҳи, дуою жоннигизни қилишлари
киши кайфиятини кўтарган. Уни янада художўй, инсон-
парвар қилган:

*Ришва олиб егонлар,
Киши молин олгонлар,
Какку қушдай бўлубон
Ул ҳаромга ботмишлар.*

*Тотлиғ-тотлиғ егонлар,
Турлук-турлук кийгонлар,
Олтин тахт ўлтургонлар
Туфроқ аро ётмишлар...*

Бир ҳисобда, бизнинг замонамизга келиб, хайр-эҳсон,
садака қилиш яна қайтадан тикланиб келмоқда. Шу
кунларда мамлакатимиз — Ўзбекистонда ҳам турли
расмий ва норасмий хайрия ташкилот, жамият, идора-
лари тузилган ва тузилмоқда. Улар «қизил яримой»,
«кон топширувчилар», «табиатни қўриқловчилар»,
«ёдгорликларни ҳимоя қилувчилар» ва бошқа ҳоказо

ташкilotлар бўлиб, ота-оналарингиз, хатто Сизнинг ўзарингиз ҳам йил сайин уларга ҳадя — садака бериб келаётирсиз.

Эндиги кунда етим болалар, кимсасиз кексалар, Афғонистон қурбон ва ногиронлари, Орол, Чернобиль, Армавир ва Тожикистон зилзиласи жафокашлари учун ва шунга ўхшаш турли-туман бошқа жамиятлар жамғармалари ташкил қилиндики, (уларнинг рўйхати кун сайин узайиб бормокда) мана шуларга хайрия ишлари, садака қилиш, меҳр-шафқат кўрсатиш, моддий ёрдам сўралмокда.

Бугун, мустақиллигининг иккинчи йилида Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатларининг барчасида бўлгани каби Ўзбекистон Республикасида ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг оғир синовларини бошдан кечирмокдамиз. Янги жамият қуриш ҳамма замонларда ҳам осон кечмаган. Бу йўлда дини, тили, урф-одатлар бир бўлган қавм-қариндош давлатлар Ўзбекистон халқига моддий, маънавий жиҳатдан кўмак беришга интиломқдалар.

Хайр-эҳсон қилишнинг, садака беришнинг асосий қонуни шундан иборат: бор йўққа, бой камбағалга, ўзига тўқ бечораҳолга ёрдам қўлини чўзсин!

Халқимизда «Яхши тушга ҳам садака, ёмон тушга ҳам садака» деган қиёявий бир мақол бор. Хайр-садаканинг асл моҳиятига етмай туриб, «берсам бўлди-да», қабалида иш тутиш яхши эмас.

Хозир собиқ СССР ҳудудида 4—5 миллион дайдилар, ўғрилар, бузукилар, безорилар бетиним уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа қатнашиб, бир илож қилиб кун кўриш ҳаракатида бўлмокдалар. Бу норасо жамиятнинг маҳсули, ноодил жамиятнинг чиқити. Уларнинг аҳволини ҳеч қачон хайр-садақалар билан тўғрилаб бўлмайди. Шунинг учун буюк жаҳонгир Амир Темури бундайлардан жамиятнинг мажбурий равишда бўлса ҳам тозалашни амр этганди.

Бу ҳақда Сиз «Темур тузуклари»да ўқишингиз мумкин. Шу боис, тасодифий кимсаларга хайр-садақа қилсангиз, у Сизнинг ўзингизни талашни мумкин.

Дарвишлар, каландарлар ўтмиш замонларда маълум маънода халқ орасида маърифат тарқатувчилар бўлишган. Ҳақиқий бу йўлга кирган кишилар айтар сўзларини айтишиб, кўпинча хайр-садақага қайрилиб ҳам қарамаганлар.

Уйимизга бир кунни бир гадо келди. Худо номидан нималарнидир айтиб тиланди. Мен иккита нон олиб чиқиб унга тутказдим.

— Нон керакмас, — деди гадо қовоғини уюб.

— Нима берай? — нондан юз ўгирадиган гадонин энди қуришим эди.

— Пул, — деди у.

Мен уни хайдаб юбордим.

МУАББИРЛИК

Ғайритабиий ҳодисалар, сеҳргарлик, жоду, ҳаёлий воқеа-ҳодисалар бир қарасангиз қурқинчли, бир қарасангиз жуда-жуда қизиқарли туюлади. Ажинаю алвасти, учар ғиламу қайнар ҳумчалар, ур тукмоғу сеҳрли таёкча, қалпоқча, очилдастурхонлар, учар ликобчалар, ўзга сайёралик одамлар ҳақидаги турфа гаплар кимларни ҳайратга солмаган дейсиз?

Ога-боболаримиз қадим замонлардан муаббирликни, яъни каромату башорат қилиш, фол очиш, таъбир қуришни одат қилиб, шунга ишониб келганлар. Ўз ҳаёт тарзларини шунга мос равишда юритганлар. Муаббирлик донишманд кишиларнинг мароқли машғулоти бўлиб, улар подшолар, хонлар саройида, халқ орасида алоҳида эътиборга эга булганлар. Қимки бирор тумани туш кўрса,

шу тушининг таъбирини таъбирчи донишмандга келиб ечдирган. Таъбирчи тушда кўрилган парса, ходиса, жон-жонивор, куёш, ой, булут, ёмғир, сув ҳаракатларини шарҳлаб, изоҳлаб, кўрилган тушининг қайси ой, қайси йилнинг қандай кунида рўй берганига, кишининг жинси, ёши, мучали ва миждозига қараб, бу туш таъбирини айтиб берганлар.

Муаббирлик табиат қонуниятларини яхши билган одам руҳиятини чуқур таҳлил қилиш асосида яхшилик ёки ёмонликка йўйилган. Кишилар орасидаги алоҳида қобилият, истеъдод эгалари одамлар тақдири-аъмолидаги ўзгаришларни олдиндан айтиб берганлар. Тушни йўйиш санъатини қатъи ҳаётий тажриба ердамида мукаммал эгаллаганлар. Ўзбек шоири Абдулла Орипов бу ҳақда шундай ёзади:

*Дунёда фолбинлар кўп
Ветайин касби қори.
Битта сариқ чақа деб
Лаҳини пойлар мудом.
Дунёда фолбинлар кўп,
Гарчи зардан йўқ зори.
Ва лекин бошқаларнинг
Қисматидан очар рём.
Қачондир қай бир палид
Дунё беҳабар қимса
Инсон шаклида юрган
Бесавод, сўқир, жонзод.
Фол очиб одамзодни
Озоҳ этиб, демиш, ҳа,
Тўрт минг йил муддат ўтса,
Ўзбек чиқарар савод...*

Бизнинг ўзбек халқи тарихида Шарқ таъбирномасига суянган ҳолда махсус таъбирнома китоблари ёзилган. Уларда кўпчилик учун умумий бўлган тушларнинг таъбири тасниф қилиниб, бу санъат услубчилиги ёритиб

берилган. Туш таъбирчилигида қуёш, ой, оқ от, сут, кўклам, парвоз кабилар ижобий баҳоланиб, яхшилик, бахт, саодат, омад рамзи сифатида йўйилган. Булут, ғўшт, тиш, нарвон, зулмат, жарлик-чуқурлик кабилар таъбирчиликда салбий баҳоланиб, хосиятсиз белгилар саналган. Тушга булар билан боғлиқ ҳодисалар кирадиган бўлса, бахтсизлик, йўқотиш, омадсизлик келтириши каромат қилинган. Ёмон туш кўрган киши босинқираб уйғонаркан, бу тушининг юки босишидан ирим қилиб ҳеч кимга айтмаган. Тонг отгандан кейин сув ёқасига бориб, биринчи бор сувга айтган. Бу билан тушдаги ёмон ҳодиса-воқеалар сув билан оқиб кетиши кўзда тутилган. Шундан халқимиз орасида «тушининг сувга айт» деган ибора қолган.

XI асрда яратилган туркий халқлар Ирқ битигида туш куриш ва унинг таъбирини йўйиб бериш кўрсатилди. Асарда туркий халқлар ҳаётининг барча томонлари — маданий-маиший турмуши, одамларнинг ўзаро ахлокий муносабатлари ўз аксини топган. Ирқ битиги бу туш таъбирномасидир. Ушбу улкан маданий-маърифий ёзма ёдгорликдан айрим мисоллар келтираман:

*«Мен Осмон ўғли
Қўндуз ва кечқурун
Олтин тахтда ўлтириб,
Шодланияпман», дейишди.
Билиб қўйинг:— Бу яхши.*

*«Айиқ билан тўнғиз
Довон устида тўқнашибди,
Айиқнинг қорни ёрилибди,
Тўнғизнинг озиқ тиши
Синибди», дейишди
Билиб қўйинг:— Бу ёмон.*

Мен эснаётган Йўлбарсман,
Бошим қамиш оралигида,
Мен шундай ботирман,
Шижоатлиман», дейишди.
Билиб қўйинг:— Бу яхши.

«Катта уй ёнди,
Унинг тубигача ҳеч нарса қолмади,
Деворлариғача қолмади», дейишди.
Билиб қўйинг: — Бу ёмон.

«Йигит овга борди,
Тогда йиқилди.
«Эрк — худода», дейдилар.
Билиб қўйинг: Бу — даҳшат!

«Тонг ота бошлади,
Сўнг унинг изидан ер ёришди,
Сўнг қуёш чиқди,
Ҳамма ер ёруғ бўлди», дейишди.
Билиб қўйинг: Бу — яхши.

«Отни нотўғри тушовлашди,
Юришга мажоли йўқ», дейишди,
Билиб қўйинг: Бу — ёмон.

«Қамбагал кишининг ўгли
Даромад йиғишга борди.
Йули очилиб,
Хурсанд ва шодон қайтмоқда», дейишди,
Билиб қўйинг: Бу — яхши.

«Қулранг булут қўзгалди,
Халқ узра ёмғир қуйди,
Қора булут қўзгалди,
Ер узра ёмғир қуйди,
Тарик яшиди.
Яшил майсалар кўкарди.
Ҳайвонларга, одамларга
Жуда яхши бўлди», дейишди,
Билиб қўйинг: Бу — яхши!

Тушларнинг таъбири йўйилишида туш эгасининг саломатлиги, туш кўрган вақти ва ҳолати ҳисобга олинган. Ёш, жинс, фасл ҳам муаббирликда муайян роль ўйнаган.

Қадимда фолчиларнинг ноёб истеъдоди ҳам кишилар турмуш йўлларида асқотган. Шунинг учун фолчилар алоҳида қобилият эгалари сифатида халқ ўртасида машҳур бўлганлар. Хотин-қизлар орасида фолчилар эркаклар давраларида бўлганидан кўпроқни ташкил этган. Улар ромчилар ҳам деб аталиб, сувга, тузга, кулга, кўз ва юзга, даф-доирага, кафт чизикларига қараб фол очганлар, ром қилганлар.

Бедарак йўқолган одам, бола-бақра, мол-ҳолнинг қаердалиги, тирик-ўликлиги, қандай вазиятда эканлиги ҳаёлот кўзгусида акс эттирилиб, тахминан ёки аниқ-таниқ айтиб берилган. Фолчилар ҳам уруғ суриб, сулола бўлиб, ота-боболари касби қорларини ўзлаштириб қолиб, авлодлар оша давом эттирганлар. Фолчилик кушночлик, кинначилик, кўчирик қилиш одатлари билан биргаликда амалга оширилган.

Одатда фолбин хотинлар кинна солиш, кушночлик қилиш, кўчирик ўтказиш, беморни чиллахонага солиш одатларини ҳам яхши ижро этишган. Шунинг учун ҳам муайян бир кишлокдаги фолчи-ромчи бу ҳунарларидан ташқари турли иримларни амалга ошириш: иситиш, совутиш, ром қилиш, дам солиш, эзиб ички, тумор қилиш қудратига ҳам эга бўлганлар. Эркаклар орасидаги айрим азайимхонлар қувваи ҳофизаси ва нафасининг ўткирлиги билан одамни ҳайратда қолдирадиган афсонавий ишларни амалга оширганлар. Дам солиб, кўр кўзни очишган, қар қулоқни ишга солган, ёмғир-қор ёғдириб, ўтни ўчиришган. Бундай кишилар ҳақидаги ҳикояларни Сиз ҳам ўқиган-эшитгансиз.

Бизнинг замонамизга келиб, фолчилик эскилик сарқиб

ти, бидъат, кўзбўямачилик каби ёрлик ва тамғалардан халос қилиниб, давр хизматига жалб этилди. Ҳозирда чет элларда бўлгани каби фавқулодда қобилият эгаси бўлган бундай кишилар (экстрасенслар) ички ишлар хизмати ходимларига яқиндан ёрдам бермоқдалар. Кўпгина жинойт ва ғаразли тўдаларнинг фош қилинишида фолчиларнинг ёрдами тегмоқда.

Кароматчилар жамият, табиат, шахслар ҳаётида бўладиган воқеа-ҳодисаларни олдиндан билиб, илоҳий қудрат билан одамларни огоҳлантирувчи кишилардир. Кароматчи Вангонинг шуҳрати шу кунларда бутун жаҳонни тутди. Бу тугма кўзи ожиз кампир нафақат тирик одамларнинг келажак тақдирларини кўра олади, балки аллақачонлар ўлиб кетган одамлар, уларнинг авлод-аждодлари билан суҳбатлаша, дардлаша олади. Марҳумлар орзу-ниятларини, тилақларини, кимдан рози-норозиликларини уларнинг вакили бўлиб, тириклар дунёсига еткази олади. Ванго одамларнинг арвоҳлари билангинамас, сигир-бузоқ, қўйу кўзи, кучугу мушукларнинг тириги билан ҳам, ўлигининг арвоҳи билан ҳам тиллаша, мулоқот қила олади. Бундай ноёб истеъдодли хотинлардан бири илоҳий қобилият эгаси бўлган Жуна ҳам бутун дунё бўйлаб шуҳрат қозонди.

Ҳозирги кунда таъбирчи, кароматчилар қадимдан мавжуд ақидаларга кўра кишининг туғилган йили, мучали ойи ва санасига қараб, унинг феъл-атворида, тақдир-аъмолида ҳар бир йил, ой, кунда содир бўлиши, рўй бериши мумкин бўлган ҳодисаларни каромат қилишяпти. Замонавий кароматчилар қайси мучалдаги одам қайси ой ва кунларда қандай фавқулодда ҳолатларни бошидан кечириши мумкинлигини олдиндан айтиб, башорат қилиб бериш қудратига эгадирлар. Бу билан инсоният турли фалокат ва касофатлардан огоҳ қилинади. Бунга

қарши чора-тадбирлар қўрилишига эришилади. Ҳозирги кунда қароматчилар мучалингизу тугилган ойингизга қараб сиз сиғинишингиз лозим бўлган ҳамроҳингиз, сизни бало-казолардан асровчи муайян тош, унинг ранг-рўйи белгиларини айтиб беришади. Сизнинг руҳингиз, а эш бўлган бу тош Сизга бир умр содиқ ҳамроҳлик вазифасини бажаради. Бундай йўл-йўриқ шу кунларда ҳар бир йил ва ой бошида оммавий ахборот воситаларида ҳам ёритиб борилмоқда. Одамларга фойдали маслаҳат сифатида халққа етказилмоқда.

Илгари Шўро ҳокимиятининг 70 йилдан ортиқ даври давомида таъбир, фолчилик, қаромат, башоратчилик бидъат, хурофот, диний, ғайриинлмий, ҳокимиятга қарши ташвиқот саналиб, қаттиқ таъйиқ остига олинган, бундай қобилиятга эга бўлган кишилар халқ оммасидан яширилиб, сир тутиб келинган бўлса, Сизнинг даврингизга келиб, мустакиллик, демократия сиёсати шарофати билан бу ноёб хусусиятли шахслар рағбатлантирилмоқда. Юқорида айтганимиздек, улар учун зарур шарт-шароитлар яратилиб, ҳукумат доираларида, фан соҳасида улардан амалда фойдаланилмоқда. Экстрасенслар ҳам ўз навбатида тиббиёт, руҳият, ижтимоёт ва табиат ҳодисалари соҳасида халқ ва давлатимизга ёрдамлари тегмоқда.

Сизларнинг орангизда ҳам бундай истеъдод эгалари борлиги шубҳасиз. Ота-боболаримиз, «одамнинг истеъдодсизи бўлмайди», дейишади. Ёруғ дунёга келган ҳар бир инсоннинг бир соҳага жуда ўткир қобилияти, қатта истеъдоди, албатта мавжуд бўлар экан. Қўпинча биз ўз қувваи ҳофизамиз, руҳий қудратимиз, ирода қучимиз даражасини билмай юрамиз. Баъзи одамлар бутун умр давомида худо берган ўз истеъдод йўналишларига тўғри келмайдиган касблар билан шуғулланиб, ўзларини ўзлари танимай, ўз қобилиятларини рўёбга чиқаролмай,

дунёдан ўтиб кетадилар. Ўз қалбингизга кулоқ солиб кўринг-чи, зора Сизда ҳам яшириниб ётган таъбирчи, фолчи, кароматчи-башоратчи, экстрасенслик қобилиятлари ниш кўрсатиб қолса. Ноумид шайтон дейдилар...

ИБОДАТ

Инсон дунёга келиб, ақлини таниб, ҳаёт кечирар экан, албатта, бирор ғояга ишониб, сизғиниб яшайди. Ишонч, эътиқод, имон ва улугвор орзуларсиз одам зотининг ҳаёт кечирishi маъносиз, қийин. Ҳар бир халқ, миллат ва элатнинг у буюк ё ушқ булишидан қатъи назар, ўз дини, сизғиниб ибодат қилувчи, тошнувчи азиз-авлиёлари, улуг қадамжолари бор.

Бизу Сизнинг ота-боболаримиз қадим замонлар тириклик манбаи Қуёш, Осмон, Ер, Сувга тошнингган, Оловни тавоф қилишган.

Бир замонлар одамлар бутга ҳам сизғинишиб, унга ибодат қилишган. Эсингизда бўлса, оташюрак шоир М.Ю. Лермонтовнинг бу ҳақда ҳазин туйғуларга тўла бир шеъри бор:

*Ажралишдик, лекин аксингги бирдай
Сақлаб келмоқдаман сийтамда ҳамон.
Гуё яхши кунлар хотирасидай
Дилга бағишлайди шадлик армугон.*

*Унутма олмадим аксингги мангу,
Ўзга эҳтиросга бўлсам ҳам ошно..
Ташландиқ бўлса ҳам — бутхонадир у,
Инкор этилган бут — барибир худо.*

Ислом дини жорий этилганидан кейин аввало Олтоҳ таолога сизғиниб, сажда қилишган. Мухаммад пайғамбар, чорёрлар, Имом Ҳасан, Имом Ҳусанлар ҳақларига атаб дуою фотиҳа ўқишган.

Мусулмонларда мачитлар оммавий ибодатхона — ҳу-дога сажда қилиш масканлари ҳисобланган. Қуръони карим маънавиятнинг энг буюк даҳо асари сифатида кўзларга суртилган. Буюк зотлар зиёратгоҳлари ҳам эътиқод ва ихлос кадамжоси, улуғ даргоҳлари саналади.

Шўро ҳокимияти йилларида Ленин, Сталин, Коммунистик партия умумлашган образ ва сиймолари сигиниш манбаига айланиб кетди. Ота-боболар бу даҳолар ғоялари йўлида улар учун ўз ширин жонларигача қурбон қилиш-дан-да тийилмаганлар.

Христиан, яҳудий, католик динларида черков, собор, кастеллар махсус диний ибодатхоналар саналса, мусулмон халқларида бу вазифани асосан мачитлар ўтаб келмоқда. Ундан ташқари, ҳар бир ҳудудда оилада ўтмишда махсус меҳробли уй бўлиб, унинг тўрида Қуръони карим осиб қўйилган. Уй эгалари, меҳмонлар намозни одатда мана шу хонада ўқишган.

Мусулмончиликда рўза тутиш, ҳайр-садақа беришдан ташқари ибодатнинг асосий шакли намоз ўқиш мисолида ижро этилган. Ислом динида беш вақт намоз жорий қилинган бўлиб, бу эрталабки бомдод намози, тушда пешин намози, кун қайтгач аср, сўнг шом, ҳуфтон намоз ибодатларидан иборатдир. Намозлар ҳар куни белгилан-ган соатларда ўқилиб, ижро қилинган.

Намознинг йигирматадан ортиқ тури мавжуд бўлиб, масалан ҳайитларда ўқиладиган намоз билан жанозада ўқиладиган намознинг мазмуни, эътибори, ўрни ва шакли ўзгачадир. Намозда Қуръони каримнинг махсус оятлари белгиланган вақтда маълум дуоларни ўқиш, бу жараёнда намоз одати талаб қилган ибодат ҳаракатлари: тик ту-риш, рукуъ, сажда қилиш, тиз чўкиб, пешонани ерга теккизиш, ўнг ва чап томонга қараб салом бериш,

утириш сингари хатти-ҳаракатлари билан ижро этилади.

Намоз одатда, саранжом-саришта, ортиқча безак ва жиҳозлардан холи, тоза-озода, покиза, фариштали, меҳробли жойда, махсус жойнамозда ўкилади. Бирок инсон ўз ҳаётида турли фасл ва даврларда ҳар ерда, турли ҳолатларда бўлиши мумкин. Дейлик, сафарда, хизматда, йўлда, бировнинг уйида, дала, чўл-сахрода бўлишга тўғри келади. Шундай пайтларда ҳам намоз албатта таҳорат олиниб, сўнг ўкилади. Мабоодо таҳоратга сув топилмай қоладиган бўлса, «сув ўрнида таяммум» акидасига риоя қилиниб, кум ёки соғ тупрок билан таҳорат қилинади. Тўшашига жойнамоз топилмаса, қарс-белбоғ, тўн, чопон, желак, чакмон устида намоз ўқилиши мумкин.

Намоз албатта қиблага қараб, яъни кун ботиш томонга ибодат билан ўкилади. Мусулмончиликда жума ва ҳайит кунларида албатта намозни жамоат билан бирга мачитда ўқиш фарз саналган. Оғир касал-беморлар, ҳаста мўйсафид кексалар бундан мустасно. Аёллар намозни фақат уйда ўқишади. Улар мачитга бормайдилар.

Намоз ўқиш одати йил ўн икки ой барча тантанали маросимларда бирдай амалга оширилган. Беш вақт намоз фарз бўлиб, уни ижро этиш ҳар бир тирик жоннинг муқаддас бурчи, ҳисобланган.

Намоз, ибодат одатининг маънавий, рухий, эътиқодий аҳамияти кўпчиликка маълум. Бу ихлос, худо йўлидаги беминнат хизмат бўлиб, ҳар бир инсонни тартиблилик, одамий ахлоқ, имон ва эътиқод — инсофу адолатга чорлаб келган. Одамларни жамоа қилиб, бошини қўшган. Ғоя сифатида халқни бирлаштирган.

Намоз одатининг жисмоний жиҳатдан саломатликка фойдаси ҳам катта бўлган. Куннинг муайян соатларида маълум жисмоний ҳаракат билан шуғулланиш жараё-

инда киши жисму жони тарбия олган, чишиккан, камол топган.

Ибодат дегани бу жойнамоз устида шунчаки ётиб-туришнинг ўзигина эмас. Бундай чоғда киши маънан, руҳан юксалиб, унинг ўзи илоҳиётга яқинлашади. Муддао-мақсад ҳам шундан иборат. Насимийнинг, Машрабнинг «Анал Хак», яъни «Мен Худо» дейишлари бежиз эмас. Улар бунга тинимсиз ибодат оркали эришганлар. Илоҳиётдаги мавжуд сифатларни ўзларида кўришган.

*Нарса йўққи, хорижи одам эрур,
Хар не истарсан, ўзингда жам эрур. —*

дейди Жалолиддин Румий.

Бирок табиат гултожи бўлмиш инсон ўзида жамланган олам зарраларини тасодикий равишда кашф этавериши мумкин эмас. У ибодат чоғида ўз қалбининг энг теран қатламларига боқа олиш имкониятига эга бўлади.

Ибодат инсон вужудини у яратилиши баробарида маскан этган касратлар: худбинлик, тубанлик, разолатдан тозалай боради. Бора-бора у барча йўлларни босиб ўтиб, ҳақиқатга мушарраф бўлади.

Мансур Халлож, Боязид Бистомий, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Машраб... ва бошқа юзлаб буюк зотлар аслида ибодат тўғайли ҳокдек пок, ҳақиқатга эришган табаррук кишилардир.

ҚАЗОИ МУАЛЛАҚ

Ўтди умр, водариг, деган экан тўксондан ошиб юзга яқинлашган мўйсафид надомат билан. Хаёт ширин, ҳар қандай ёшда ҳам уни тарк этгинг келмайди, аммо худо бир, ўлим барҳак.

Ўлим жуда катта, тантанавор, оммавий маросимдир. Мархумларга ҳурмат-эҳтиром ўзбек халқининг қадимий одати-ақидасидир. Буни Сиз аждодларимизга мангу ҳайкалдай сақлашиб қолган мовий гумбазларда кўришингиз мумкин.

Туркистонда Қул Хожа Аҳмад Яссавий, Бухорода Исмоил Сомоний, Чор-Бақр ва ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий, Самарқандда Шоҳи Зинда ва Ғури Амир, Хивада Паҳлавон Маҳмуд, Шаҳрисабзда Улуғбек Мирзо авлодларига атаб қурилган макбаралар бу маросимнинг асрий гувоҳларидир.

Ҳаёт ширин, тириклик улуг бир неъмат. Инсон қайси ёшда бўлмасин, янги-янги орзу-ниятлар билан яшайди. Ўғил-қизимни уйлаб-жойласам дейди. Неварамнинг тўйини кўрсам деб ният қилади. Чевараси тугилганда шугинанинг ҳам тўйини кўриб ўлсам армоним йўқ эди, деб нидо қилади. Охир-оқибат қачондир бир кун, эскилар айтгандай, Азройил ёқагдан тутадн. Қазон муаллақ ҳақ эканлигига имон келтирасан. Одам бу ёруғ дунёга устун бўлмайди.

Инсон муайян ёшда ёруғ дунё билан хайрлашиши табиий ҳодисадир. Ота-боболаримизнинг, «ота-она ўлмок — мерос», деган фикри ҳақ гап бўлиб, бу қадимий маросим билан боғлиқ бўлган жуда кўп урф-одатлар борки, уларнинг энг асосийларидан Сиз кейинги авлодлар ҳам яхши хабардор бўлишларингиз лозим.

Дейлик, кекса буви ёки бобо вақти-соати, қазоси етиб, вафот топди. Бундай пайтда барча динга мансуб халқларда бўлгани сингари биз мусулмон дунёси одамлари, ислом умматлари учун ҳам аввалдан асрлар оша амал қилиб келинган таомилга риоя қилинади. Мархумнинг кўзи юмилади, оёқлари жуфтланади, бошмалдоқлар боғланади. Махсус ювғич, мурдашуй ходим (аёлга аёл,

эркакка эркак) сўнгги йўл олдидан ўлиқини ювиб, абадий кийими — кафанга ўрайди.

Таомилга кўра кафан (мархум кийими) оқ пишиқ сурпдан бўлиб, бошдан-оёқ мурда шу сурига ўралади. Эътибор берган бўлсангиз, Маккаи Мукаррамага ҳажга борган ҳар бир мусулмон фарзанди ҳам у хоҳ шох бўлсин, хоҳ гадо бир хил кийим кияди. Яъни чап елкадан ўнг биқинга тортилган «кўйлак», ҳамда лунги ўрнидаги «иштон». Булар икки чорсу чойшабдан иборат мато. Худонинг қудрати билан ҳаж жараёнида жонни жасадини тарк этса, жаннати, беҳишти бўлиб, ўз кафани ўзи билан кетади...

Ховлида хотин-халаж овоз чиқариб, аза очади. Вактида хабар етган гўрков мархум учун мангу уй — қабр тайёрлайди. Мусулмон халқларининг ҳаммасида бўлганидек, ўзбекларнинг қабрлари ҳам икки «қават»дан иборат бўлиб, яъни гўр ва ёриб ўйилган ички лаҳаддан иборатдир. Ўлим маросимининг ҳам тириклар учун махсус кийимини талаблари бор. Ўғиллар, ака-укалар, яқин қариндошлар тўп кийиб, бел боғлашади. Албатта бошга дўппи кийилади. Хўл (тол, терак) новдадан ҳасса тўтилади. Халқ орасида «ҳассакашлар» деган атама шундан пайдо бўлган. Бу ҳассалар мархум қабрга қўйилиб, кўмилгач, унинг атрофларига сукилиб, экилади. Аслида, бу ҳаётда оқни қорадан фарқлаб яшаган инсонлар ҳеч қачон охиратни ёддан чиқармайдилар. «Мен далада ишлаб туриб жон беришни истардим», — дейди файласуф Монтень. Ўзал ва дилбар шоиримиз Миртемир эса қабри тепасига қора тол экишларини васият қилган экан. Дунёдаги ёлғиз ҳақиқат — тугилиш ва ўлимдир. Қолган барча катта-кичик ҳақиқатлар шунинг атрофида кечади. Буюк козоқ оқини «Насиҳатлар»нинг бирида ўлим ҳақида гапириб, сўзини бениҳоя таъсирчан тугатади. Келинг, шундан озгина қисмини Сизга ўқиб берай:

«Жамики инсон фарзанди бир-бирига дустдир. Чунки, дунёда ҳаёт экансан, кавм-қариндошлигинг, усиб-унишинг, тўқ ва фаровонлигинг, оч-яланғочлигинг, кайғу-хасратинг, истикомат қилишинг, борди-келдинг, дунёга келишинг, тана бичиминг, улишинг, қора ерга киришинг, чиришинг, махшар кун сўроқ беришинг — ҳамма-ҳаммаси бирдай; икки дунёда ҳам бирдай уйнаб-куласан, бирдай кайғу-хасрат чекасан, роҳати, азоби, укубати, хавф-хатарини бирга тортасан. Бас, шундай экан, беш кунлик умринг борми-йўқми — бир-бирингга ғаниматсан, куноксан ва бу дунёга омонат меҳмонсан! Нега энди шундок бўла туриб, бир-биринг билан арзимаган нарсалар учун гижиллашасан? Бировнинг бог-роғига, мол-дунёсига кўз олайтирасан? Насибангни худодан тиламай, банданинг улушидан олиб бер деганинг, ўзинг меҳнат қилмай, бировнинг насибасидан умид тутиб утирганинг лойиқми ўзингга? Худо биров учун бировга жабр қиладими? Икки оғиз сўзни эплаштириб ғапира олмайдиган нодон, ақлсиз, илмсиз бўла туриб, харгиз: «Худо урсин, агар, меники тўғри!»— деб талашаверишдан нима фойда? Шу ҳам одамгарчиликми энди?!»

Бу парчадан ўлим нисбий ҳодиса эканлигини, унинг ортида ҳаёт яширинганлигини англаш қийин эмас.

Хотин-қизлар ёшларига яраша, ўлим маросимининг даврига қараб қора, кўк, оқ кийинишади. Аёллар мазорга боришмайди. Марҳумни у эркак бўлсин, аёл бўлсин, сўнгги йўлга фақат эркаклар кузатиб, кўмиб келишади. Тобуткашанк одатига кўра ҳамма одам, ҳатто бегона йўловчилар ҳам марҳум тобутига бир елка теккизиб, икки томонидан камида етти қадамдан кўтариб бориши талаб қилинади. Халқимизнинг катта қисми бу таомилни савоб деб билишади.

Марҳумни ерга қўйишдан олдин ё маҳалла, ё мазор

мачитида махсус домла-имом унга жаноза ўқийди. Жанозада «Қуръон»дан ўлим билан боғлиқ суралар ўқилиб, сўнг халққа амру маъруф, ахлоқ-одоб, диёнат у инсофдан сўзланади. Жанозанинг ҳам ўз ўрни бор, албатта. Қадим замонларда душман билан жангда, Ватан озодлиги, мустақиллиги йўлида бевақт вафот этган, яъни шахид бўлганлар жиход одатига кўра жанозаланмай, сўнгги йўлга кузатилган. Улар шундок ҳам жаннати, фидойи сифатида оллонинг даргоҳига ёруғ юз билан борганлар. Яна бир туркум ўлимларга ҳам жаноза ўқилмаганки, энди бу марҳумга имтиёз эмас, балки уни гуноҳкор саналганидан шундай қилинган. Ўзи ўз жонига қасд қилган: осган, ўт кўйган, томдан ташлаган, сувга чўккан ва бошқа усулда ўзини ўзи ўлдирган кишилар шундай, жанозасиз кўмилган.

Марҳум қабрга қўйилиб, мазор билан боғлиқ барча маросимлар бажарилиб бўлингач, кайвони бир киши, маҳаллабоши, диний арбоб ва ҳоказо марҳумнинг исмини айтиб, «фалончи қандай одам эди?» деб жамоадан сўрайди. Албатта халойиқ: «Яхши, жаннати одам эди», дея жавоб қилишади. Бу билан марҳумнинг абадийлик дунёсига кетгани, йўқлик ишораси билдирилади. Бу ҳам ўзига хос таомил. Халқимизда шундан «Ўлган одам ҳақида ёмон гапирилмайди» деган нақл қолган.

Мазорда яна шундай одат ҳам бор: бир киши марҳум қабридан ўйилган тупрокдан этагига солиб, ҳаммага бир ховучдан таркатади, сўнг лаҳад чим билан ёпилиб, устига тупрок тортишдан олдин бу тупрок қабрга ташланади. Бу ишни айнан шу тупрок таркатган одамнинг ўзи уни тагин йиғиб олиб, келтириб ташлаши ҳам мумкин. Бу ҳамма барабар савоб иш — марҳумни кўмишга (кетмон-белда тупрок ташлаш) ёшига, саломат-

лигининг аҳволига ва бошқа сабабларга кўра бу ишга ҳисса қўшолмай қолмаслиги учун шундай қилинади.

Ўлим ҳамиша оғир айрилик, қариндош-уруғлар, ёру дўстлар учун туганмас кайғудир.

Халқимизда «Ўйингдан қовушдек бўлса ҳам ўлим чиқмасин» деган мақол бор. Бир киши шу мақолнинг маънисини тушунтираётиб, шундай деганди: «Уч кунлик болам ўлди, денг. Дўхтирхонадан йиглаб кўтариб кетдим. Қабристонга бориб ўзим қабр қаздим. Ишонасизми-йўқми, майитни лаҳадга қўяётганимда у сиғмади. Қайтадан кенгроқ қилиб қазишга мажбур бўлдим».

«Ҳамманинг бошида ўлим бор» деган бошқа гап ҳам бор. Шу сабабли, доимо уни эсдан чиқармай яшаган инсонларгина эзгуликлар қилишга қодирдирлар.

Йиртиш тарқатиш одати ҳам мазорда амалга оширилади. Марҳум табарруқ ёшга кирган, ёшини яшаб, ошини ошаган кекса киши бўлса, у одам ният қилиб сақлаб қўйган матосини савоб учун йиртишга тарқатилади. Мато сурп, сатин, шоҳи бўлиши мумкин. Ҳозир бунинг ўрнига дастурмол тарқатиш одат бўлган. Қадимда ўзига етар чол-камширлар, савоб бўлсин учун худо ўз даргоҳига чин дунёга қабул қилганида, тобуткашлик қилиб борган невараларига атаб ўша йиртишига бир сўлкавойдан олтин, қумуш пул ҳам сақлаб қўйган. Ҳақиқатан ҳам, бу одам дунёдан ўтгач, васиятига кўра ўлимликлари орасида махсус сақланган ўша пуллар ҳар бир кишига берилган йиртиш-матога тугиб, ҳадя қилинган. Ҳозирда баъзи вилоятларимизда бизнинг кунларимизда бу одат сунистеъмол қилиниб, йиртишга рўмолча, унга 10 сўмдан 100 сўмгача пул тугиб тарқатиш одат тусини олиб кетди. Гуё баъзи бойвачча фарзандлар бу билан ота-оналарига ҳурмат билдирмоқчи бўлишяпти. Шу тақлид мазорларда минг сўмдан беш-ўн минг сўмгача пул тарқа-

тилиб, бу имон-инсоф, олий инсоний хулққа асосланган ўлим маросимлари сохта обрў, мартаба, ким ошди савдосига айлаштириб юборилмокда. Бу албатта энг мукаддас тўйгуларимизга ҳақоратдан иборат бўлган гуноҳ ишдир.

Мархум билан боғлиқ олди-бердилар, қарздорлик бўлса, унинг туловини бош фарзанд (ўғил) ўз зиммасига олади. Ё қариндош-уруғлардан энг яқини шундай қилади. Уч кунгача ўлик чиққан уйдан одам аримайди. Ўғиллар бояги кийим-бошда фотиҳага, мархум ҳурмати учун келганларини кутиб, кузатиб туришади. Шу кунлари худди тўйда бўлганидек, мархумнинг кийим-бошлари айвонга илиниб, сепи ёйилиб туради. Бу одат ҳам мархумни аниқ эслатиш, руҳини ёд қилишнинг курсатмали усулидир. Бу кунлар давомида ўлик чиққан уйда овқат пиширилмайди, ис чиқарилмайди. Кўни-қўшинлар, яқин қариндош-уруғлар бу Ҳазифани ўз зиммаларига оладилар. Маросим иштирокчилари ўлик эгаларини иссиқ томоқ билан таъминлаб турадилар.

Биз ўзбекларда мархумни ёд қилишнинг бир неча оммавий маросимлари мавжуд. Улар мархум вафотининг уч, етти, йигирма, қирк, йилли билан боғлиқ тадбирлардир. Одатда, йигирма ва йилда элга ош берилиб, мархум ёди эсга олинади. Айрим вилоятларда қирк кўни ош бериш одати бор. Мусулмон одатига кўра ўзбеклар пайшанба ва якшанба (бозор) кунлари шундоқ ҳам ис чиқариб, қуръон тушириб, ош-сув қилишгани туфайли ҳам ўлик чиққан уйда бу кунлари арвоҳ ёди учун пайшанбалик ва якшанбалик ўтказилади. Дастурхонга суюқ-қуюқ овқатлар тортилиб, талқон ва халвойтарлар қўйлади. Қариндош-уруғ, дўст-биродар, ўғил-қизлар жамулжам бўлишади.

Бундай маросимлар то бир йилгача гули, токи, ҳайити ва ҳоказолар тарзида мархум ёди хотирига ҳар бир

янги чиккан мева-чева, сабзавот номн билан худди тириклик пайтидаги ризк-рўзи сифатида нишонланиб борилади. Йил маросими ўтказилгач, у ҳам ҳар хил муддатда, бола-чақасининг миқдорига қараб, 7, 9, 11 ойда ўтказилади, фақат марҳумнинг туғилган ҳамда ўлган кунлари энг яқин онла аъзолари: ёстикдоши, бола-чакалари томонидан ўтказилиб, ёд қилиниб турилади.

Ҳозир одат бўлган таомилга кўра ўғил-қизлар, қаришдош-уруғлар, бобо ё буви, ота-она вафот этган кунини ҳар йили биргаликда йиғилишиб нишонлашади. Бу кунни мазорга борилади. Қабр атрофлари тозаланади. Дарахт ва гуллар буталиб, суғорилади. Бу одат ҳозир амалга кирган Хотира кунига ҳам, айниқса, яқин ижро этилмоқда.

Яқинда Попнинг Мунчоктепасидан топилган қадимги аجدодларимизнинг бундан 1500 йил илгариги қабрлари очилди. Марҳумлар махсус тукилган сават-кажавасифат кути-тобутларга солиб қўмилган эканлар. Бу кутилар орадан шунча асрлар ўтса ҳамки ҳозиргача оҳори билан сақланиб қолибди. Демак, ўзбек халқи жуда қадим замонлардан буён марҳумлар ёдига ҳурмат-иззатда бўлиб келганлигига бу ҳам бир ашёвий далилдир.

Халқимизда «Охири бахайр бўлсин» деган жуда оқилона гап бор. Ўлим маросимида марҳумнинг ҳаёти мобайнида қилган яхши ишлари эсланади, ёмон ишлари одатда айтилмаса-да, ҳарҳолда кўнгилдан ўтказилади.

Туркий халқлардаги марҳумни жуда катта обрў-этибор билан қўниш расм-русумларининг улуғлиги ҳақида давримизнинг улкан ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигўлик кун» романида жуда ибратли эпизодлар бор.

Ҳаёт инсонга эзгуликлар қилиш учун берилган бир имкониятдир. Ўлим вужудни олиб кетса-да, руҳ яшай-

веради, яхши ишлар қолади. Ҳаёти давомида ҳеч нарсa қилмай, ўзи билан ўзи ўралашиб юрганлар ҳақида улуг-қозок оқини Абайнинг шундай шеъри бор:

*Ёшлиқ ўтди, билдингми?
Йигитликка келдингми?
Йигитлик ўтди, кўрдингми?
Кексаликка кўндингми?*

*Қим билади, шумтака,
Не гуноҳлар қилгансан!
Не қилмишлар билгансан,
Қай кўчага киргансан,
Не йўللардан юргансан?*

*Қим билади, шумтака,
Гўзал бадбахт бўларсан.
Оғилда ўлган тўядай,
Сен ҳам ҳаром ўларсан.*

Ўткинчи умр, охират, қазон муаллақ, қабр ва ўлим маросими тўғрисида атоқли туркман шоири Махтумқули Дурди шоир билан «Савол-жавоб»нда эса шундай ёзади:

Махтумқули:

*— У нимадир, ёқаси бор, ёни йўқ?
У нимадир, қаноти бор, қони йўқ?
У нимадир, одам ютар, жони йўқ?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!*

Дурди шоир:

*— У кафандир, ёқаси бор, ёни йўқ.
Қапалақдир, қаноти бор, қони йўқ.
Қаро ердир, одам ютар, жони йўқ.
Биздан салом бўлсин, жавобимиз шў.*

Махтумқули:

*— У нимадир, дарвозасиз қалъадир?
У нимадир, деразасиз бинодир?
У нимадир, бир-биридан аълодир?
Шоир бўлсанг шундан бизга хабар бер!*

Дурди шоир:

— У кўнгилдир, дарвозасиз қалъадир.

У қабрдир, деразасиз бинодир.
У ой-кундир, бир-биридан аълодир.
Биздан салом бўлсин, жавобимиз шу.

Махтумқули:

— У нимадир, емадилар, тўйдилар?
У нимадир, улуғ кунга қўйдилар?
Ул ким эди, товонидан сўйдилар?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!

Дурди шоир:

— У дийдордир, емадилар, тўйдилар.
У намоздир, қиёматга қўйдилар.
Насимийни товонидан сўйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавобимиз шу!..

«ХОТИРА — КЎКСИМДА МАНГУ ЧЕКСИЗЛИҚ!..»

Китобнинг охириги варагини ўкиб бўлиб секингина ёпдингиз. Бир лаҳза ўзингиз билан қолдингиз. Ҳаёл сўкмоқлари сизни ўйлар домига бошлаб кетди.

Меҳр билан тебратиладиган бешик. Неки бор сифатлардан тукиладиган алла. Чехрасида ширингина қулги нурланадиган жажжигина бола...

Болалигингизда, ўзингиз кўрган, билган ўйинларингиз, шохиди бўлган одатларингиз, иштирок этган расм-русмларингиз яна бир қарра ёдингизга тушади. Ёсингизга келади. Хотиранингиз кўзгусида суратланади. Фикрингиз қатламларини кўзгатади. Назаримда, Маҳмуд Сатторнинг «Ўзбек удумлари» китобининг биринчи ибрати шунда.

Кейин, бу удумларнинг инсон маънавиятига, унинг тасаввур оламига, борлиқни қабул қилиш, рад этиш, англаш, тушуниш қурбанини пайдо этиш йўсинига кўрсатган таъсирини ўйлайсиз. Қалбингизда унутиладиган ҳайратлар, фазилатлар, умидлар ўйғона бошлайди. Кўнглингиз кўтарилади. Назаримда, бу — китобнинг яна бир ибрат томони.

Кейин, бу ҳислар жамликда руҳингиздан ташқарига чиқиб халқнинг кадри, уни белгиловчи берк томирлар, гурур қиммати, орият туйғулари билан бирлашади. Ўзлик даражасида кенгая боради. Бу — назаримда, китоб аҳамиятининг учинчи томони.

Инсоннинг илк тасаввури, атрофга нисбатан қараши, кузатувлари каторида расм-русмлар хусусан болалиқдаги ҳайратлари мисолида ҳам таркиб топади. Инсоннинг сўнгги тасаввури ҳам урфлар тарзида ниҳояланади. Инсон умри, аслида, йўл ва хотирадан иборат.

«Ўзбек удумлари» китобида шарҳ этилган турфа хил урфларда, расм-русмларда, одатларда, ўйинларда этнография, тарих, жугрофия, тил, адабиёт, мусиқа, дин сингари инсон руҳияти манзараларига тегишли қирралар бир-бирини тўлдириб, қовушиб кетади. Ҳаммаси яхлит ҳолда халқ маданиятининг бастини кўрсатади. Ҳар бир авлод халқининг маданий, маънавий идроқини руҳига сингдира

олсагина, уни ўзидан кейин келаётган бугунларга етказиш йўлида ички бир ройиш сезади. Ўзи билмаса, кейингиларга ҳам раво кўрмаслиги аниқ. Бунинг натижасида ҳар қандай яхши расм-русм ҳам аста-секин, куннинг кўпи билан эътибор топмай, қадрланмай, назардан четлашиб, йўқолиб кетади. Улар йўқолиши баробарида, халқнинг руҳиятида қадимдан, ота-боболаридан мерос сифатида ҳаракат қилиб келган фазлу фазилатлар ҳам, хосу хусусиятлар ҳам унутилади. Бу оғир кўргулик.

Удумлар ҳар бир халқнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, снёсий, маънавий онг даражасидан ҳам дарак беради, белгилайди. Унинг идрок манзарасини яратади. Эътиқодини билдиради. Халқнинг диёнатини кўрсатади. Эътиқодга ройиш билдириш, унга имон келтириш оқибати ҳайр-садақа, ҳудойи сингари русумларни майдонга келтирган. Демакки, қалбга меҳр-мурувват, ҳиммат, марҳамат, қайишиш, бир-бирига иззат-ҳурмат, эҳтиром ҳисларини солиш ҳам удумларимиз маҳсули. Шу ўринда китобнинг «Яхшиликлар боши» деган бўлимидан бир қайд келтирилиши лозим кўрдим. Маҳмуд Сағтор шундай ёзади: «Хурмат-иззат, эъзозлаш, азиз тутиш туйғуси нафакат тирик одамларга, балки дунёдан утган марҳумларга нисбатан, ҳатто жон-жониворлар, инсоннинг ризқу насибаси бўлган понга, илм-маърифат, маданият рамзи оқ қогозга, тириклик ва ҳаёт манбаи сувга нисбатан ҳам кенг қўлланилган». Шарҳга ҳожат йўқ. Бундай маънавий юксаклик, бугунги маънавий инкирозга қиёсан ибрат тарзида келтирилади. Қалбнинг сокин исёни таҳлитида чуқур бир ҳурсиник, ўқсиниш, беозор алам билан қайд этилади. Аслида ана шу соқинлик катида не-не йўқотишларга, не-не беписандликларга, не-не ҳайронликларга қаратилган шафқатсиз ишора...

Бирор бир халқнинг қайсидир даврини таҳлил этиш муроди тутилганда, унинг замирини удумлардан кидирилса маъқул бўларди. Ўшанда халқнинг яшаш йўсини, турмуш тарзи, кизиқиш доираси, тафаккур шамойили, салоҳият шакли, аъвоқ ранглари, руҳият имконлари яхлит қиёфада гавдаланади. Чунки удумлар умид ва хотира бағрида вояга етади. Ҳаминша руҳият ташқи қурилиш, қийиниш, ён-атрофга муносабатини ҳосил қилади.

«Қийиниш ҳар бир халқнинг қадим замонлардан бўён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган». Китобнинг «Одамга либос» бўлимида келтирилган бу эътироф ҳақ.

Удумларнинг ривож, ўсиши, униши, боришги, вақт-соати келиб
унутилиши сиёсий тузумнинг уларга нисбатан муносабатини кўр-
сатиб, унинг шаклу шамойилини белгилайди.

Топганида хурсанд бўлишни биладиган халқгина, йукотганда
қайгуришни ҳам биледи. Кулгиси каттиқ халқнинг, йиғиси ҳам каттиқ.
Туй қила оладиган халқгина, юракларни музлатиб садр ҳам тепа олади.

Халқни сиёсий зўравонликлар эмас, қиличлар зарби эмас, найзалар
заҳри эмас, фақат гурурига таянган юксак маданиятигина кўтаради.
Шунинг учун ҳам, ўз қадрини билган маърифатли халқлар, энг аввало,
маънавиятига пойдевор бўлган расм-русмларига, урф-одатларига,
удумларига эътибор беради. Уларни авайлаб авлоддан-авлодга етказа-
ди, асрайди. Уларни кўз-кўз қилиб фахрланади. Келинг, озгина булса-да
биз ҳам ўрганайлик шу жиҳатларни.

Чекиниш! Имом Исмоил Бухорийнинг «Адаб дурдоналари»
китобларида келтирилган саксон олтинчи ҳадис шундай: «Дарро ибн
Озбдан ривоят қилинди, у киши: мен Расулуллоҳнинг имом Ҳасанини
елкаларига миндириб: «Эй раббим! Мен буни севаман, сен ҳам уни
севгин!» — деб келаётганларини кўрган эдим, дедилар». Ниҳоя!

Изтироб қатига ботар изтироб,

Чексизлик қаърига сингар чексизлик.

Соғинч — юрагимда мангу изтироб,

Хотира — кўксимда мангу чексизлик!

Мен, Махмуд Сатторнинг «Ўзбек удумлари» китобини шундай мурод
билан ўқиб чиқдим

Икром ОТАМУРОД

МУНЖАРИЖА

Сўзбоши.	3
I БОЛАЛИК — БЕҒУБОРЛИК.	6
Таваллуд. Бешик. Алла.	6
Исму шариф.	10
Уч қарзнинг бири	17
Кулоқтишлар	20
Ўйинлар.	23
Бойчечагим бойланди.	28
II. УСМИРЛИК — БАРКАМОЛЛИК.	36
Чиллак.	36
Ланар ва дандарак.	40
Чавгон.	42
Купкари.	45
Кураш.	50
Хашар.	55
III. ИНСОНИЙЛИК — КАМОЛЮТ.	60
Салом ва алик.	60
Дастурхон. Таом. Фотиҳа.	64
Меҳмондорчилик.	69
Яхшиликлар боши.	78
Халқнинг бағридек иссиқ.	84
Одамга либос.	89
Тақинчок — зийнат.	93
IV. БАЙРАМ. ТҲЙ-ТОМОША.	96
Навруз.	96
Ҳайитлар.	101
Совчилик.	106
Қўноқ.	110
Тўй.	112
Туёна.	118
Ғап-ғаштак.	122
V. УМРҒУЗАРОНЛИК.	127
Уруғ. Шажара. Сулола.	127

Янги ховли.	135
Корхат.	138
Томоша.	142
«Емгирларин ёгдиргин...».	145
Кулота.	149
Салла.	151
Бозор-учар.	153
VI. ЭЪТИҚОД.	158
Касам. Онт.	158
Васият. Васиятнома.	160
Иримлар.	165
Карғишлар.	169
Яхши ният.	175
УП. ОХИРАТ	183
Худойи	183
Зиёрат	185
Мушкулкушод. Бибисешанба. Мавлуд.	188
Хайр-садака	190
Муаббирлик	197
Ибодат	204
Қазои муаллак	207
«Хотира-қўқсимда мангу чексизлик!..» И. Оғамурод..	217

Махмуд Саттар

**Узбекские обряды
(Молодому поколению нации)**

*На узбекском языке
Ташкент, «Фан»*

Мухаррир Ю. Парпиева
Мусаввирлар Г. Исломхамедов, Б. А. Хайбуллин
Башки мухаррир Р. Кривошей
Техмухарири Я. Гюрими
Мусаххих М. Саидова

ИБ №6291

Теринга берилди 11.02.93. Боснига рухсат этилди 28.06.93. Копия бичими 70x108/32.
«Галетга» когази. Адабий гарнитур. Оффсет босма. Шартли босма 9,81. Хисоб-нахриети
т 8.7 50000 нуқул. Буюртма.35. Келинмаган нархда.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриети: 700047 Тошкент. Гоголь кучаси, 70.

Ўзбекистон Давлат матбуот кумитаси ҳузуридаги Тошкент китоб-
журнал ишлаб чиқариш фабрикасида босилди.
Тошкент, Юнусобод-дахаси, Муродов кучаси, 1.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ ҚУЙИДАГИ КИТОБНИ БОСМАДАН
ЧИҚАРДИ.

МИРВАЛИЕВ С. ЎЗБЕК АДИБЛАРИ. 240 бет.

Ўзбек миллий адабиёти ҳамisha истеъдодларга бой адабиёт бўлиб келган. Хар бир истеъдод эса ўзининг ижодий усули ва услуби, уз овози ва уз сози билан, такрорланмас ва ўзига хослиги билан турфа гулларни эслатади. Таниқли адабиётшунос олим, профессор Собир Мирвалиевнинг ушбу «Ўзбек адиблари» китоби ана шу истеъдод деб аталмиш турфа гуллардан ташкил топган маънавият гулдастаси деса бўлади. Ундан маънавий-маърифий баҳра олиш сиз азиз китобхонларга ҳавола.

Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.